

2012

Danske Studier

Udgivet af Merete K. Jørgensen
og Henrik Blicher
under medvirken af
David Svendsen-Tune

Universitets-Jubilæets danske Samfund

Danske Studier 2012, 107. bind, tiende række 1. bind
Universitets-Jubilæets danske Samfund nr. 578
Omslagsdesign: Torben Seifert
Omslag: Blæksprutten 1910

Printed in Denmark by
Tarm Bogtryk A/S
ISSN 0106-4525
ISBN 978-87-7674-682-7

Kommissionær: Syddansk Universitetsforlag, universitypress.dk

Udgivet med støtte fra Det Frie Forskningsråd | Kultur og Kommunikation.
Trykningen af Michael Lerche Nielsens artikel er støttet af Niels Bohr Fon-
det | Mag. art. Marcus Lorenzens Legat.

Dette bind har været underkastet anonym fagfællebedømmelse.

Alle årgange af Danske Studier fra 1904 til 2011 er nu frit tilgængelige på
www.danskestudier.dk

Bidrag til tidsskriftet sendes til:

lektor Henrik Blicher
Institut for Nordiske Studier og
Sprogvidenskab
Københavns Universitet
Njalsgade 120
2300 København S

ledende redaktør
Merete K. Jørgensen
Gammeldansk Ordbog
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab
Christians Brygge 1
1219 København K

Redaktionen foretrækker at modtage bidrag elektronisk, og disse kan sen-
des til ss@dsl.dk. Bøger til redaktionen bedes sendt til Merete K. Jørgensen.

Manuskripter (inkl. resume) skal være redaktionen i hænde inden 1. april
2013.

Indhold

<i>Michael Lerche Nielsen</i> , lektor, ph.d., Københavns Universitet: »Og efter sin elskede«?! Om Lyngby-fragmentet og følelsesladede runeindskrifter	5
<i>Jens Bjerring-Hansen</i> , postdoc, ph.d., Det Danske Sprog- og Litteraturselskab: Peder Terpagers og Peder Syvs <i>Boglader</i> og den bibliografiske diskurs i lærdomskulturen o. 1700	24
<i>Søren Beck Nielsen</i> , adjunkt, ph.d., Københavns Universitet: Kafka og konversationsanalyse. En dialog om dialog	52
<i>Maria Jørgensen</i> , editionsfilolog, mag.art., Aarhus Universitet: Perversionens versioner. En psykoanalytisk læsning af retstatistikken i Steen Steensen Blichers »Præsten i Vejlbøye«	64
<i>Gry Hedin</i> , ph.d., København: Darwins øje. En undersøgelse af øjet og blikket i J.P. Jacobsens <i>Niels Lyhne</i>	99
<i>Ulrik Lehrmann</i> , lektor, cand.phil., Syddansk Universitet: »... en Juvel – paa en Tribune«. Oplæseren, forfatteren og journalisten Herman Bang i 1904	124

MINDRE BIDRAG

<i>Martin Sejer Danielsen</i> , stud.mag., Københavns Universitet: Interpunktionen i runehåndskriftet AM 28 8vo af Skånske Lov	150
---	-----

ANMELDELSER

<i>Ulf Teleman</i> , professor, fil.dr., Lunds Universitet: Erik Hansen og Lars Heltoft: Grammatik over det Danske Sprog	162
<i>John Ole Askedal</i> , professor, cand.philol., Universitetet i Oslo: Eva Skafte Jensen: Nominativ i gammelskånsk – afvikling og udviklinger med udgangspunkt i Skånske Lov i Stockholm B 69	192
<i>Margrét Eggertsdóttir</i> , professor, ph.d., Árni Magnússon-instituttet for islandske studier: Johnny Kondrup: Editionsfilologi	206
<i>Rolf Stavnem</i> , postdoc, ph.d., Aarhus Universitet: Henning Kure: I begyndelsen var skriget	210

<i>Henrik Blicher</i> , lektor, ph.d., Københavns Universitet: Simone Ochsner Goldschmidt: Wissensspuren. Generierung, Ordnung und Inszenierung von Wissen in Erik Pontoppidans Norges naturlige Historie 1752/53	215
<i>Jørn Lund</i> , professor, cand.mag., København: Karen Jelved og Andrew D. Jackson: H.C. Ørsteds rejsebreve.	217
<i>Jacob Bøggild</i> , lektor, dr.phil., Aarhus Universitet: Thomas Bredsdorff: Ironiens pris. Fire store ironikere – og et begreb	221
<i>Palle Schantz Lauridsen</i> , lektor, ph.d., Københavns Universitet: Stephan Michael Schröder: Ideale Kommunikation, reale Filmproduktion. Zur Interaktion von Kino und dänischer Literatur 1909-1918	226
<i>Allan Karker</i> , lektor, cand.mag., Aarhus: Kristian Hvidt: Forsker, furie, frontkæmper. En bog om Lis Jacobsen	232
<i>Mads Bunch</i> , lektor, mag.art., Københavns Universitet: Ieva Steponavičiūtė: Texts at Play. The Ludic Aspect of Karen Blixen's Writings	236
<i>Bruno Svindborg</i> , forskningsbibliotekar, mag.art., Det Kongelige Bibliotek: Anders Juhl Rasmussen: En position i dansk litteratur og Anders Juhl Rasmussen og Thomas Hvid Kromann (udg.): Arena-information. Et kapitel i dansk forlags- og litteraturhi- storie	239
FRA REDAKTIONEN	
Universitets-Jubilæets danske Samfund	245
Tilsendte publikationer	246

»Og efter sin elskede«?!

Om Lyngby-fragmentet og følelsesladede runeindskrifter

Af Michael Lerche Nielsen

The existence of a fragment of a rune-stone from Lyngby church in North Jutland has been known ever since 1769. The runic sequence ...-**untr : a : aisku : sina :**, which probably represents the final words of the inscription is left unexplained by *Danmarks Runeindskrifter* 1941-42 and in the databases which are based on this: Samnordisk runtext-databas and Danske Runeindskrifter. At the turn of the century, however, there was a lengthy discussion about possible interpretations of the inscription which – although generally neglected – has found its way into the indices of DR. The present article reassesses the possible interpretations. It rejects the proposed interpretation of *sinni m.* »follower«, both in the Lyngby inscription and in an inscription from Ivla in Småland, Sm44¹. Instead of this the investigation supports an earlier suggestion of a hitherto unrecorded runic personal designation *ælska* »beloved one, betrothed« and follows this with a survey of the way in which inscriptions on Viking-age rune-stones refer to deceased women. Finally, a new interpretation is proposed »...[and] (?)Anundr/-mundr/-gundr in memory of his (?) beloved«.

Indledning

Indskrifterne på vikingetidens runesten er kendt for deres ordknaphed og tørre stil. Informationsøkonomien på fx Århus-stenen 4, DK MJy 78¹, »Kjeld rejste denne sten efter sin fader Inge« afspejler ikke kun den begrænsede plads på stenen, men snarere, at den primære målgruppe forventedes at kende de omtalte personer samt relevante detaljer om deres færden og familieliv. Desværre er det netop disse ekstra informationer, vi så gerne vil vide mere om i dag, 1000 år efter runestenene blev rejst.

Naturligvis forekommer der af og til informative tilføjelser i indskrifterne, men det hører til sjældenhederne at møde følelsesladede udtryk på runestenene. Et usikkert eksempel findes på Rimsø-stenen, DK MJy 41, der – hvis ellers lønrunerne er udlæst rigtigt – rummer den triste konstatering, at »[moderens] død er værst for sønnen«. På mere sikker grund er vi med Ålum-stenen 4, DK MJy 40, hvis indskrift lyder: »Thyra, Vigots kone, lod rejse denne sten efter Thorbjørn, Sibbes søn, sin søstersøn, som hun holdt mere af end sin egen søn (eller: som hun holdt mere af end en kær søn)«. Indskriften hører sammen teksten på med Ålum-stenen 3, DK MJy 39, der er rejst af Vigot over sønnen Esge, der antagelig var deres fælles søn, som Thorbjørn nok er død sammen med. At en fostersøn elskes lige så højt som en biologisk søn, forekommer også som tema i fx

Jomsvikingsagaen, hvor Palnatoke hævdes at nære lige så varme følelser for fostersønnen, den senere kong Svend Tveskæg, som for sin egen søn.

De fleste følelsesladede runeindskrifter udtrykker dog negative følelser, fx harme og forargelse over svig, umandighed eller udåd: På den bornholmske Vester Marie-sten 5, DK Bh 42, læses: »Asvalde rejste denne sten efter sin broder Alver. Den gode dreng (blev) skændigt dræbt, og Skoge sveg den sagesløse«. Og den midtjyske Svenstrup-sten, DK NJy 75, lyder: »Thorgot (eller Thorgun) rejste denne sten efter sin fader Asvid. Skammeligt udsattes han for udåd sammen med Eldes sønner«. Desværre kender vi ikke nærmere til de hændelser, der førte til Alvar og Asvids bratte død, men man fornemmer både sorg og hævntrøst bag formuleringerne.

Forekomsten af emotionelle ord i indskrifter er blevet aktuel i forbindelse med den genovervejelse af tolkningen af et runestensfragment fra Lyngby i Himmerland, der skal behandles i det følgende, og som skal søge at underbygge en hidtil ukendt personbetegnelse *ælska* »(den) elskede« i runesproget. Først skal der kort redegøres for fragmentets fund- og tolkningshistorie og herunder for forskellige runeleksikografiske detaljer. Afslutningsvis foretages en mere fyldig gennemgang af de positivt følelsesladede runeindskrifter på vikingetidige runesten i Norden og runestenenes betegnelser for kvinder.

Fundhistorie

Runestensfragmentet fra Lyngby kirke øst for Rold Skov i Himmerland, se fig. 1, har været kendt siden 1769, hvor det omtales i Erik Pontoppidans topografiske værk *Danske Atlas*: »Ved Indgangen til Kirkegaarden [i Lyngby] staaer opreist en Steen 1½ Alen lang med forslede Rune-Bogstaver paa, hvilken ikke findis i Wormii Monumentis Runicis« (bind 5 s. 46, note k).

Fragmentet aftegnes nogle gange i de følgende år, hvor stenen var placeret i den sydlige indgang til kirkegården (Adamsen & Jensen 1996: 158). Ved mit besøg i Lyngby i maj 2011 ledte kirkelågen direkte ud på en dyrket mark, men førhen har der efter oplysning fra graver Ole Christensen gået en kirkesti herfra til bebyggelsen Tvorup sydøstligt i sognet. Engang mellem 1841 og 1870 blev runestensfragmentet flyttet ind i våbenhuset, hvor det stadig befinder sig.

Fragmentets nuværende mål er 147 cm i højden, 67 cm i bredden samt en tykkelse på 12-18 cm. Stenens nuværende udformning stemmer meget

godt overens med kvaderstenene i kirkens ydermure, og det er nærliggende at tænke sig, at stenen har været forsøgt tilhugget som kvadersten til brug for byggeriet af kirken, men at det af en eller anden grund er blevet opgivet.

Fig. 1. Lyngby-stenen i kirkens våbenhus. Foto forf. maj 2011.

Indskriften

På stenfragmentet ses et tekstbånd med 14 runer af vikingetidstype samt spor af en 15. rune i brudfladen foroven. Der er anvendt to prikker som skilletegn. Hugningssporene fremstår, som det anføres af senere runeforskere og mine egne iagttagelser, klare og tydelige, og bemærkningen om runernes tilstand i 1769 må da snarest afspejle, at man dengang opgav at læse og tolke indskriften.

Grundlæggeren af den moderne danske runeforskning, Ludvig F. A. Wimmer, besøgte Lyngby ved to lejligheder i august 1878 og juli 1892, og hans læsning er siden gået ukommenteret videre til senere værker. Wimmer giver følgende translitteration: **...(n)untr : a : aisku : sina :**

Da der er god plads under **sina :**, er det rimeligt at antage, at fragmentet rummer afslutningen på indskriften. Det ene af fragmentets to-punkts skilletegn står uden for indskriftbåndet til sidst, og det er ikke ualmindeligt, at benytte skilletegn som markør af indskriftens begyndelse og afslutning. Med hensyn til resterne af den første rune skriver Wimmer: »den lille fordybning, der findes foran **u**, [er] uden tvivl (.) enden af bistaven i **†**, af hvilket også hovedstavens nederste del følges i svage spor« (DRM II: 114).

Ved min undersøgelse af stenen nærstuderede jeg dette runespor og dokumenterede det med tegninger og fotos. Toppen af fragmentet er præget af halvcirkelformede brudflader i alle størrelser, og det, der af Wimmer opfattes som bistaven i en **n**-rune, vil jeg afgjort klassificere som en afskalning. Derimod er jeg enig i, at man kan se bunden af en rune i brudfladens venstre side (Detailfotos af indskriften kan ses på Danske Runeindskrifterns hjemmeside, via linket <http://runer.ku.dk/VisGenstand.aspx?Titel=Lyngby-sten>). Jeg foretrækker derfor at læse og translitterere runen som et utolket runespor »—«. Den ændrede læsning, der kun får små konsekvenser for de følgende tolkningsovervejelser, bliver da:

...—untr : a : aisku : sina :

Indskriftordning

Lyngby-fragmentet er kløvet på alle fire sider, ligesom bagsiden er frakløvet. Vi må derfor regne med, at indskriften har været disponeret på en af to måder. Stenen kan enten være kløvet vertikalt, således at den manglende, højre halvdel har indeholdt begyndelsen af indskriften. Denne ind-

skriftordning, der i fagterminologien benævnes konturordning, DR spalte 823, genfindes på andre runesten i Himmerland, fx Års-stenen, DK NJy 71, og Flejsborg, DK NJy 64, hvor indskriften begynder i nedre højre side af stenen og løber langs indskriftens kant.

Det er ikke almindeligt i forbindelse med konturordning, at indskriften er trukket så langt ind i forhold til stenens kant, som tilfældet er på Lyngby-fragmentet, men der er dog en parallel ca. 20 km vest for Lyngby ved Suldrup kirke, DK NJy 55. En bedre bevaret parallel er fx den skånske Valkärra-sten, DK Sk 86.

Den anden mulighed er, at indskriftbåndet er begyndt på stenens ene side og er fortsat tværs over toppen af stenen og ned på bagsiden, som i så fald er den del, der er bevaret i dag. Denne indskriftordning er ikke almindelig, (DR spalte 820 f.), men den forekommer fx på en midtjysk runesten fra Gylling, DK MJy 70, og den skånske Källstorp-sten, DK Sk 88.

Måden, hvorpå det bevarede indskriftbånd buer svagt mod højre, taler mest for konturordning, og i så fald kan Lyngby-stenen have haft stor lighed med runestenen fra Suldrup. I DR er Lyngby-stenen da også uden nærmere overvejelser opregnet blandt runestenerne med konturordning i sagleksikonartiklen »Indskriftordning« (DR spalte 823 f.).

Wimmers tolkning og rekonstruktionsforsøg

I de hidtidige behandlinger af Lyngby-stenen synes der at være enighed om, at den bevarede del af indskriften repræsenterer afslutningen på indskriften. Men hvad står der så, og hvor meget kan man tillade sig at gisne om den nu manglende del af indskriften?

For Wimmer var der ingen tvivl om, at man kan gå endog meget langt. Wimmer skriver – efter gennemgangen af læsningen af runerne – følgende om Lyngby-stenens indskrift (DRM II: 114):

Vi har her en formel, som ellers ikke kendes fra vore runeindskrifter. Det ligger jo nær at anse **untr** for sidste del af et navn, f.eks. **anuntr** eller **anuntr** d.v.s. *Anundr* (...). Ligeledes synes det naturligst at opfatte **sina** som genstandsform ental hunkön af ejestedordet, svarende til det foregående **aisku**; men betydningen af dette ord er i så fald ganske usikker. På grund af skrivemåden med **ai** kan det jo umulig, (...) være samme ord som *oldn. æska*, 'ungdom'. Det kunde derfor være fristende at tage **sina** i betydning *sinna*,

genstandsform ental hankön af *sinni* ‘ledsager’, altså i samme betydning som andre runeindskrifter **filaka** = *félaga*, og at forstå **aisku** som genstandsform af et ubekendt mandsnavn **aiska**. Denne forklaring må dog betegnes som meget usikker, især da også betydningen af det foregående **a** er tvivlsom; det kan naturligvis betegne udsagnsordet *á*, ‘ejer’; men det kan også være forholdsordet *á* med betydning ‘efter’, altså = **aft** eller **at** i andre runeindskrifter. Dog vilde denne brug af *á* være ganske enestående på en dansk runesten, (...).

Efter en diskussion af stenens oprindelige udseende og længden af den manglende del af indskriften konkluderer Wimmer (DRM II: 115):

Under disse omstændigheder må ethvert forsøg på at udfylde og tolke indskriften nødvendigvis blive højst usikkert. Som et sådant forsøg, hvortil der dog, som foran fremhævet, knytter sig mange hånde tvivl, nævner jeg;

[**tufi : rispi : stin : auk : a**](n)untr : **a : aisku : sina** :

[*Tófi réspi stén áuk A*](n)undr *á Æisku sinna*.

„[Tove rejste sten(en) og (sammen med) A]nund efter deres fælle Eske“.

Svensk kritik

Wimmers tolkning blev samme år udsat for kritik fra svensk hold. I Erik Brates anmeldelse af bind 2 af *De danske runemindesmærker* hedder det (1901: 14 f.):

Svårt har jag ock att tro på namnet **aisku** J 13 Lyngby, af hvilken inskrift blott slutet återstår: — [**a**]nuntr : **a : aisku : sina**, hvilket Wimmer öfversätter: »— Anund efter (deres) fælle Eske«. Det är svårt att tro, att **sina** skulle vara ack. sg. m. af *sinni* »ledsager» ock icke ack. sg. f. af pron. »sin», då det står invid ett ord **aisku**, som äfvenledes ser ut som ack. sg. f. Denna svårighet har ock varit lifligt känd af Wimmer, som med tvekan föreslår sin tolkning, blott emedan intet ord finnes, som motsvarer **aisku**. Skulle man kunna tänka på felristning för **alsku**, motsvarande isl. *elska* f. »Kjærlighet«, brukadt konkret i betydelsen »käreста»? Jeg finner visserligen icke någon sådan betydelse för detta ord, men väl hos Fritzner

för det likbetydande *āst*. Det föregående **a** kan ej gärna betyda annat än »efter», såsom ock Wimmer tror, ock utgör antigen en felristning för **at** eller snarare en förkortning af **aft**. Ordet *ælsku* torde allitterera med *Anundr*, till äfventyrs kan inskriften tänkas hafva varit t. ex. [**stain : sasi : stantr : at : tufu : raisþi : a]nuntr : a : aisku : sina :**, måhända med ytterligare ett och annat ord förkortadt.

Selvom jeg kan tilslutte mig kritikken, er Brates rekonstruktion mere dristig end Wimmers og langt mindre i overensstemmelse med de sædvanlige formuleringer, vi finder på runestenene.

Tolkningsforslagenes efterliv

Med to modstridende rekonstruktionsforslag og dyb uenighed om tolkningen af de to sidste ord i Lyngby-indskriften er det måske ikke overraskende, at udgiverne af *Danmarks Runeindskrifter*, Lis Jacobsen og Erik Moltke, helt undlod at fremsætte en tolkning i 1941, men blot refererer synspunkterne i en fodnote (DR spalte 177). I Erik Moltkes rune bog fra 1976 fremstår Lyngby-stenen helt uden tolkningsforsøg eller -kommentar (s. 421), og derfra er tolkningsdiskussionen omkring indskriften i realiteten gået i glemmebogen, fx i databasen *Samnordisk runtextdatabas*.

Helt glemt har diskussionen nu ikke været, men godt gemt af vejen, for i ordbogsdelen af DR med overskriften »Ord og navneforråd« (spalte 625–748) medtages de fleste af tolkningsforslagene: ...**(n)untr** findes således markeret med »?« under opslaget *Anundr* (spalte 631), **a** – ligeledes med »?« – dels under præpositionen *ā* (spalte 626), dels under præsens 3. person singularis af verbet *æiga* (i DRs normalisering *ega*, spalte 644), men lidt uforståeligt ikke under præpositionen *at* med akkusativ (spalte 633 f.). Ordregistret i DR medtager desuden **aisku** som utolket runesekvens (spalte 628), og også med en henvisning under opslaget *?Eska* (spalte 646). Endelig genfindes Lyngby-stenens **sina** under possessivpronominet *sinn* (spalte 711) og under appellativet *sinni* (længere nede i samme spalte), men med »?« i begge tilfælde. Artiklerne i DRs »Ord og navneforråd« bygger i de nævnte tilfælde direkte videre på »Ordsamlingen« i Wimmers runeværk *De danske runemindesmærker* (Bind IV,2 1908 s. III–LXXXII). Nedenfor skal de tre sidste af indskriftens ord behandles lidt grundigere.

Runeordet : a :

Lyngby-indskriftens første komplette ordenhed : a : opfatter Wimmer både i den ovenfor citerede tolkningsdiskussion og i »Ordsamlingen« (DRM IV,2 s.V) som en underbetydning til præpositionen *ā* med akkusativ »efter til minde om (en afdød)« med Lyngby-indskriften som eneste eksempel. Der er imidlertid ikke belæg for en sådan underbetydning ifølge Johan Fritzners *Ordbog over det gamle norske Sprog* (bind 1 s. 1-3) eller den mere overskuelige *Ordbog over det Norrøne Prosasprog* (ONP 1, spalte 2-9). Wimmers orddefinition svarer derimod fuldstændigt til præpositionen *at*, hvor ONP definerer den temporale underbetydning II. B »efter (person der er død el. borte)« (bind 1, spalte 667). Det kunne se ud som om Wimmer på dette punkt har blandet de to præpositioner sammen. Fremtidige ordbøger bør placere belægget under *at* med (?).

Runeordet **aisku**

Ordregistret i DR medtager **aisku** som utolket runesekvens (spalte 628), dog med en henvisning under ?*Eska* (spalte 646), men lidt ulogisk ikke under bogstavet »Æ«. Der henvises til to behandlinger af runefølgen **aisku**. Ældst er Aksel Olriks sammenstilling af »navnet Eiska« på Lyngby-stenen med »'Hesca' i Helgesagnet hos Saxe« (1905: 170, note 1). Denne iagttagelse griber Wimmer med kyshånd i Ordregistret (DRM IV,2: LXXVII):

Æiska, Êska, Æska? m.? (g[enstands]f[orm] **aisku** [bind] II, [nr.]13). Ordet **aisku** på runestensbrudstykket i Lyngby har jeg [bind] II, side 114 f. med stor tvivl opfattet som et mandnavn, der i så fald som de øvrige mandnavne på *-a* i vore runeindskrifter vistnok oprindeligt har været et tilnavn, hvis betydning dog er ganske usikker. Senere har A. Olrik i »Danske Studier« 1905 s. 170 not. 1 påvist, at navnet *Æiska, Æska* forekommer hos Saxo (i Helgesagnet) i formen *Hesca*, hvad der styrker min læsning *Æisku sinna*, 'følgelsesvenden Eske', af indskriften på Lyngby-stenen.

Sagnpersonen hos Saxo (2. bog 5,3) hedder retteligt *Hesce*, og der er rime­ligvis tale om det svagt­bøjede mand­navn *Æsgi/Æski* (svagt­bøjede side­former af *Ásgæirr* eller *Ásketill*) med oblik kasus­endelse *-a*, som ikke kommer på tale i forbindelse med Lyngby-stenens **aisku**.

Mere seriøst er Johannes Brøndum-Nielsens forslag om at tolke **aisku** som akk. af et muligt mandnavn *Ēska dannet til verbet vestnordisk

eiskra 'fnyse' eller *eisa* 'styrte afsted' (GG 3, § 490, s. 229). Lignende femininabstrakter er brugt som mandsnavne, fx det berømte islandske navn *Sturla* (se nærmere Brylla 1996, samt for de runedanske eksemplers vedkommende Lerche Nielsen 1997 s. 20-24). Sammenholdt med, at også det efterfølgende *sinna* i Wimmers tolkningsforslag er usikkert, bør man undersøge alternative muligheder til personnavnetolkningen.

Runeordet **sina**

Wimmers tolkningsforslag opfatter **sina** som en personbetegnelse 'følgesvend' dannet til neutrumsordet, vestnordisk *sinni* 'Gang, Reise, Følge, Understøttelse' (Fritzner 1896: 248) frem for det almindeligt forekommende possessivpronomen 'sin' i akkusativ singularis femininum. Tolkningens forslaget er problematisk af flere grunde. For det første følger **sina**, som Erik Brate også bemærker i citatet ovenfor, efter **aisku**, der umiddelbart fremtræder som et svagt bøjet femininum (m.h.t. genus men ikke nødvendigvis sexus) i oblik kasus. For det andet er personbetegnelsen *sinni* ikke overbevisende overleveret i østnordisk. *Svenskt runordsregister* optager ganske vist ordet (Peterson 1994: 59), men det optræder angiveligt kun i den smålandske indskrift Sm 44 fra Ivla.

Ragnar Kinanders læsning af denne meget forvitrede sten i Smålands runinskrifter er kompletteret ud fra Ulf Christofferssons aftegning af stenen fra slutningen af 1600-årene (Bautil nr.1012). Usikkerhedsmomentet gælder særligt de løsrevne runespor forneden, hvor Kinander lidt optimistisk læser **sina** (SmR s. 138). Imidlertid har stenen allerede på Christofferssons tid været meget forvitret, og Ulf Christofferssons aftegnede runespor er langt fra entydige. Trods store tekstlakuner og en meget forvitret stenoverflade ender Kinander med en lang udredning og komplet tolkning af Ivla-indskriften, der nok er filologisk mulig, men runologisk set repræsenterer en helt urimelig grad af gætteri og tekststitution. Forekomsten af de unikke gloser *sinni* og *orðlof* samt udlæsningen af **atra** som *a[ll]dra* bør mane til skepsis. Selvom det ser ud som om Ivla-indskriften trænger til at gås efter i sømmene, er den desværre kun blevet kursorisk behandlet i den nyeste publikation om smålandske runesten (Gustavson 2008, s. 206 f.).

Den personbetegnende brug af *sinni*, som er belagt i vestnordisk, kendes ikke fra gammeldansk eller fornsvensk, og senere forekomst i hvert fald i dansk må betragtes som indlånt. *Ordbog over det danske Sprog* betragter således ordet *Sinde* som en litterær genoptagelse i dansk (ODS 18, spalte 1437). *Svenska akademien ordbok* (SAOB Sinn, subst. (Sinne, subst. 1), spalte S 2565 ff.) henviser bl.a. til tysk Gesinde.

Senere forskere har accepteret Wimmers forslag, men har været opmærksomme på usikkerhedsmomenterne, således Bruno Sjöros skepsis (1904: 217) og Ivar Lindquists accept (1928-1929: 312). Det er på denne ret spinkle baggrund, at *sinni* medtages som runedansk *an*-stamme i *Gammeldansk Grammatik* (GG 3, § 481). Der er imidlertid den alvorlige indvending mod appellativtolkningen *sinni*, at man så skulle forvente at finde et afsluttende possessivpronomen: **a[t] sinna sinn* »efter sin følgesvend«.

Skal man endelig ud på spekulationernes overdrev, kunne et bedre rekonstruktionsforslag være at opfatte **sina** som en forkortet skrivemåde for *s[t]ēna*, altså pluralis akk. af 'sten', men også her ville man have forventet et efterfølgende demonstrativpronomen **pārsi*. Det er og bliver derfor den enkleste løsning at opfatte **sina** som possessivpronomen og som indskriftens sidste ord.

Hvad betyder –untr : a : aisku : sina : ?

Fragmentets defekte runefølge **...-untr** må fortsat opfattes som slutningen på et personnavn. Det tidligere foreslåede *Anundr* er fremdeles en mulighed, men man må efter nylæsningen af det første runespor også regne med muligheden af et mandsnavn med efterleddet *-mundr*. Endelig er det formelt også muligt at læse et kvindenavn med efterleddet *-gunnr* med sydiskandinavisk *d*-inds kud, som fx Bjerring-stenens *Þorgunndr*, DR MJy 10 (Lerche Nielsen 1998: 167 ff.).

Det andet ord : **a** : har efter min mening kun tre rimelige forklaringsmuligheder. Der kan for det første være tale om præsens 3. person singularis af verbet *æiga* 'eje'. I danske runeindskrifter forekommer verbet i forbindelse med supplerende oplysninger i indskriften om, at den afdøde ejede et skib, Århus-stenen 4, DK MJy 78, og Västra Strö-stenen 2, DK Sk 66, eller at den afdøde ejede en hel bebyggelse, Skårby-stenen 1, DK Sk 52. En tredje underbetydning af verbet 'at blive gift med' forekommer i en række svenske indskrifter samt på den tabte skånske runesten fra Stora Herrestad, DK Sk 32†. Uanset hvilken underbetydning, der er tale om, ville man dog have ventet præteritum. Indholdsmæssigt er præsensformen nærmest uforståelig og den finitte verbalform svært forenelig med det efterfølgende **sina**.

Den anden mulighed er præpositionen *ā*, der på dette tidspunkt både kan ristes med *ara*- og *ansur*-runen. Hvis det er en præposition, bør sty-

relsen **aisku** være en stedbete­gnelse i dativ, men i så fald kan endelsen *-a* i det afsluttende ord **sina** ikke lægge sig til stedsnavnet. Det er desuden svært at finde på et stedsnavn, der kunne passe i sammenhængen, fx forekommer bøjningsendelsen *-u* ikke ved den neutrale kollektivbete­gnelse *æski* 'askebevoksning'.

Endelig kan man som en tredje, formel mulighed forestille sig, at **a** er en forkortet skrivemåde for præpositionen *at*. Den forkortede stavemåde med udeladt **t**-rune forekommer på runestenen Sö 62 og mere usikkert på Sjelle-stenen DK MJy 68, og den må ses enten som en forglemmelse eller som en bevidst forkortning – ikke af pladsmæssige, men snarere som stil­træk for at stille læseren over for intellektuelle udfordringer (DR spalte 1047 ff.).

De lærde spekulationer om **aisku** som personnavn og *sīna/sinni* i ældre behandlinger af Lyngby-indskriften lider under alvorlige tekstinterne mangler, som ikke kommer klart til udtryk i diskussionsbidragene. Er **aisku** således et personnavn, ville det aldrig være fulgt af possessivprono­menet »sin«, hvis man sammenligner med det øvrige indskriftmateriale.

I denne situation må vi enten give op eller søge efter den tolkningsmu­lighed, der bygger på færrest mulige indgreb i forhold til de overleverede runer, og det bringer os tilbage til Erik Brates overvejelser. Runefølgen : **a** : **aisku** : **sina** : giver enklest mening, hvis den læses *a[t] aisku sīna*, helt parallelt med andre indskrifters *aft mōður sīna, æftir systur sīna*, osv., dvs. at *sīna* viser tilbage til en feminin personbete­gnelse.

En gennemgang af kendte feminine substantiver på *-ska* i *Den Norrøne Prosaordbog* (forkortet ONP med seddelsamling og opslagsord på inter­nettet) giver ikke umiddelbart en oplagt kandidat: Der findes ikke et ord **eska* eller **æska*, mens det moderne danske ord 'æske' er neutrum i old­islandsk: *eski*. Nærmest kommer if. Fritzners ordbog et »kvindeligt Navn«, dvs. tilnavn, *eskja* »givet et spædt Pige­barn, fordi det var fundet under et Asketræ«. ONP anfører et andet ord, som kunne komme på tale, nemlig verbet *eiskra* 'rase, brøle', hvortil man med Brøndum-Nielsen, kunne forestille sig variant uden iterativsuffiks og en substantivafledning hertil, olddansk **æiska*. Under alle omstændigheder giver de nævnte ap­pellativer ikke indholdsmæssig mening i sammenhæng med det efterføl­gende *sīna*.

Hvis vi udvider afsøgningen og regner med forkortede skrivemåder i ordet **aisku**, peger pilen hurtigt hen imod femininabstraktet *ælska* 'kær­lighed'. Dette var som nævnt ovenfor Brates forslag, selvom han har det problem, at Fritzners ordbog ikke nævner en konkret, personbete­gnende

anvendelsesmulighed for ordet. Men ONP anfører faktisk præcis denne konkrete underbetydning (underbetydning 8): »(om genstand for nogens kærlighed) elskede, kæreste, kære/(of the object of somebody's love) beloved, darling, dear«, og ONP anfører talemåden: *þín elska*: »du min elskede/kæreste/kære/you my beloved/darling/dear«.²

Uanset om **aisku**, som Brate forudsætter, er en fejlristning for **alsku**, eller om der er udeladt en **I**-rune, er appellativet *ælska* i forhold til det overleverede ordstof den mindst indgribende tolkning af runefølgen. *Samnordisk runtextdatabas* rummer efter min optælling i alt 69 eksempler på udeladt **I**-rune i vikingetidige indskrifter, men der er kun få af disse, der i givet fald er oplagte paralleller til Lyngby-stenen. Eksempelvis er **I**-runen undertiden udeladt i verbet *hjalpa* og personnavne på *Holm-* og *Halfdan* i svenske runeindskrifter. På Sønder Vissing-sten 1, DK MJy 98, skrives genitivformen af kongenavnet *Haraldr harats*, men udeladt **I** foran nasal eller dental kan evt. forklares fonetisk snarere end en forkortet skrivemåde.

Desværre er lydforbindelsen *-sk-* i indlyd i det hele taget ualmindelig i indskriftmaterialet, og det er derfor svært at ryste oplagte paralleller ud af ærmet. Ser man bort fra ordsammensætninger som *Ás-kell* mv., er der kun omkring 40 belæg i vikingetidige runeindskrifter ifølge *Samnordisk runtextdatabas*. Der er dog i det danske materiale et par eksempler på svind eller udeladelse af konsonant foran *-sk-*: Års-stenen, DK NJy 71, *Stæinn kvæ[ð]sk hersi standa længi* ristet **stin : kuask : hirs : staþa : laki** samt Svenstrup-stenen, DK NJy 75, *Hann væi fann ar[g]skap med Ēlda sunum* ristet **hān : uai : fan : arskab : mip : ilda : sunum**.

Der er således ingen direkte parallel, som kan understøtte et udeladt **I** i Lyngby-stenens **aisku**, men der er eksempler på udeladt konsonant i denne position i trekonsonantgruppe. Dertil kommer – hvis man godtager udlæst *at af : a :* – at Lyngby-indskriften kan rumme stilistisk motiverede forkortelser. Endelig må udlæsningen af runefølgen **sina** som akkusativ singularis femininum af possessivpronomenet *sinn* ud fra en hyppighedsbetragtning siges at være langt det mest nærliggende med mere end 110 danske og svenske belæg.

Hvad indskriftformuleringen på Lyngby-stenen angår, kan man, som både Wimmer og Brate er inde på, forudsætte en forudgående rejserformel »N.N. rejste stenen efter N.N., sin datter/søster/moder« fulgt af »(ok)...**-untr** a[t] æ[l]sku sīna«. En nær parallel ses fx på en runesten ved Lids kyrka i det sydøstlige Södermanland, Sö 128, hvor to døtre sammen med faderen har rejst en runesten efter deres moder og hustru: *Þōruðr ok*

Stæinborg þāṛ [lētu] ræisa stæin at mōður sīna Stæinfrīði ok Kārr at kunu sīna. »Thorun og Stenborg, de [lod] rejse stenen efter deres moder Stenfred, og Kår efter sin hustru«. Lid-indskriften giver desuden et godt eksempel på udeladelse af personnavn i runestensindskrifterne – nemlig hvor den omtalte hustru Stenfred allerede er nævnt ved navn. Lignende eksempler forekommer ofte, fx Sö 302 og U 311. En søgning i *Samnordisk runtextdatabas* på slægtskabsbetegnelser i forbindelse med præpositionen *at* viser, at et pleonastisk navn på den afdøde ofte udelades i ordforbindelsen. Det gælder fx i 15 af ca. 30 tilfælde af ordforbindelsen »... *at brōður*...« i indskriftmaterialet.

Der er imidlertid også eksempler på, at – især afdøde kvinders navne – helt kan udelades i indskrifterne. Det er jo lidt ejendommeligt, selvom der atter må erindres om, at den primære målgruppe blandt læserne forventedes at kende til de personer, som omtales på runestenene. Det er dog så usædvanligt, at man ofte må forvente, at der har været rejst en anden sten, der oplyste navnene. Hvor sådanne »par-sten« ikke kendes, forbliver det naturligvis spekulation, og vi må regne med, at navnet på den afdøde undertiden bevidst udelades.

Den upplandske Vible-sten, U 92, er i så henseende lidt usædvanlig: *Knütr i Vikhusum lēt stæin rētta ok brō gæra æftiṛ faður ok mōður ok brōðr sīna ok systur* »Knud i Viksjö lod stenen rejse og broen opføre efter sin fader og moder og sine brødre og sin søster«. Måske er det sponsoreret, der har været det vigtigste at få fremhævet. Granby-hellen i Uppland, U 337, er et andet velkendt eksempel, hvor den afdøde moders navn ikke bliver nævnt. En rune billedsten fra Ardre kirke på Gotland, G 112, er rejst af forældrene efter en datter, hvis navn ikke nævnes.

Vendes blikket mod Danmark, er den allerede omtalte Sønder Vissingsten et godt eksempel på, at »hovedpersonens« navn udelades: *Tōfa lēt gōrva kumbl, Mistivis dōttiṛ, øft mōður sīna, kona Hara[l]ds hins gōða, Gōrms sonaṛ* »Tove, Mistivis datter, Harald den Godes, Gorms søns kone, lod gøre kuml efter sin mor«. Den bornholmske Brogård-sten (Klemensker 3), DK Bh 3 følger samme mønster: *Swēngērr lēt rēsa stēn þenna æftiṛ Tōsta, faður sinn, ok æftiṛ Alflak, brōður sinn, ok æftiṛ mōður sīna ok æftiṛ systur sīna* »Svenger lod denne sten rejse efter Toste, sin far, og efter Alflak, sin bror, og efter sin mor og efter sin søster«. Yderligere et mere uklart eksempel findes på Rimsø-stenen, DK MJy 41. Den foreslåede rekonstruktion af indskriftafslutningen på Lyngby-fragmentet »(ok)... **-untr** a[t] æ[l]sku sīna«, hviler således på et solidt fundament i forhold til det vi kender fra andre indskrifter.

Emotionelle runeindskrifter

Det springende punkt i disse overvejelser er, om det er sandsynligt at finde et emotionelt ord som *ælska* i en ellers tør og saglig genre som indskrifterne på vikingetidens runesten. Går vi et skridt tilbage i tid, rummer den norske Opedal-sten fra folkevandringstiden faktisk en lignende, utvetydig kærlighedserklæring fra bror til *swestar minu liubu* »min kære søster«, men indskrifterne på vikingetidens runesten adskiller sig dog en hel del stilistisk og indholdsmæssigt fra den foregående periode.

Selvom *ælska* '(min) elskede' ikke er belagt i runesprogene, forekommer det synonyme ord *āst* i flere middelalderindskrifter. På en træpind fra Bergen lyder det fromme ønske *Āst mín, kyss mik!* »min elskede kys mig« (Liestøl 1964: 15). Verbet *unna* 'elske' og *muna* i betydningen 'tænk (på mig)' optræder ligeledes på flere middelaldergenstande, fx et vævesværd fra Lödöse i Västergötland, Vg 279: *Mun þū mik, man þik! Unn þū mēk, ann þēk!* »Tænk på mig; jeg tænker på dig! Elsk du mig; jeg elsker dig!«. I indskrifterne på runesten forekommer en lang række neutrale personbetegnelser for kvinder. Ud over »moder«, »søster« og »datter« er det fx »fosterdatter«, »svigermoder«, »steddatter«, *kona* i betydningen 'hustru', *frændkona* om en fjernere kvindelig slægtning, samt *māk*, »mø«, med betydningen 'ung pige'. Set i denne sammenhæng ville *ælska* være usædvanligt, men trods alt fuldt tænkeligt som en emotionelt ladet personbetegnelse.

Der er adskillige eksempler fra vikingetidens runeindskrifter på positive, nærmest rørende udsagn om og omsorg for de afdøde. Indledningsvis citeredes Rimsø- og Ålum-indskrifterne, men nære følelser kan have andre udtryk: Omsorg for de afdøde ses på Gunderup-stenen 1, DK NJy 46, hvor stenrejseren Toke både rejser en gravhøj og laver et runemindesmærke for sin afdøde moder og stedfader.

Man kan naturligvis spekulere på, om der – som ved det klare arvemotiv på Gunderup – ligger andre motiver bag end de rent emotionelle. Eksempelvis har man spekuleret længe over betydningen af kong Gorms runesten over Thyra i Jelling, DK SJy 10, hvor Thyra omtales som *Danmarkar bōt*, et udtryk vi i dag oversætter »Danmarks prydk«. Den rimeligste forklaring er, at Thyra virkelig var en fantastisk hustru, ligesom det oldislandske udtryk om en kvinde *bekkjarbót* »bænkens prydk« (Nielsen 1943). En lignende lovprisning af kvinden optræder i den middelalderlige danske ordsprogssamling, der tilskrives Peder Låle: *Then bænck ær wel prydheth meth gode qwinner er sæth* (se nærmere Pipping 1952). Thyra har

i så fald været den fremmeste af Danmarks kvinder, helt på linje med runesten, der omtaler mænd som »den fremmeste landmand (dvs. jordrot)«, »den første blandt thegner« o.l.

Karl Martin Nielsen overvejer i sin behandling af den i 1950 fundne Asmild-sten, DK MJy 28, om afslutningen »har indeholdt en meddelelse om, at mandens død har voldt rejsersken sorg« (Nielsen 1952: 22). Han nævner i den forbindelse et par svenske eksempler på runesten, der indeholder ordet *harmdauðr* 'sorgdød' på Sö 55, og *harmk* 'sorg': *varð þa hema at harmi dauðr* »og [han] døde hjemme til [stor] sorg« på Sö 318. Nielsen nævner endvidere de to berømte runesten fra Bällsta tingplats i Vallentuna nord for Stockholm. På parmonumentet omtaler den ene sten, U 225, tre brødre, der har indrettet tingpladsen efter deres far. Den anden sten, U 226, fortsætter: *Ræistu stæina ok staf unnu(?) ok inn mikla at iarteknum. Ok Gyriði gats at veri. Þý man ī grāti getit lata. Gunnarr hiogg stæin* »[Brødrene] rejste stenen og gjorde staven(?) og de store mindesmærker. Og Gyrid syntes om ægteemanden: Han skal derfor mindes i tårer«.

Blandt det mere righoldige svenske korpus på omkring 2.300 runesten findes yderligere eksempler på emotionelle indskrifter, ofte udformet som versificerede afslutninger. Tag fx runestenen fra Eggeby i det runestensrige Spånga sogn nord for Stockholm, U 69, der er rejst af Ragnelf efter sønnen Anund, som slutter: *Munu æigi mæarki mæiki verða, mōðið gærði æftið sun sinn æiniga* »Måtte intet mindesmærke være mere storslået end det, moderen satte efter sin eneste søn«. Sorgtyngtet må vel også være den rette karakteristik af Frøsten, hvis runesten ses i Å kirke i Östergötland, Ög 31. Indskriften lyder: *Frøystæinn rētti stæin þenna æftið Sigmund ok ðkæti hann vā byrð* »Frøsten rejste denne sten efter Sigmund. Desto mere nedtrykt bar han sorgbyrden«.

Et par runesten roser kvinder til skyerne: På Hassmyra-stenen fra Västmanland, Vs 24, omtales den afdøde hustru Odindisa således: *Kumbr hīfrøya til Hasvīmýra æigi bætri, þæn býi rāðr* »Aldrig kommer til Hassmyra en bedre husfrue, end hende der styrer gården«. Fra den gamle kirke i Norra Härene i Västergötland, stammer en runesten rejst af jorddroten (thegnen) Fots fire sønner, Vg 59. Indskriften fortsætter: *Svā hæfið Āsa es æigi mun sum kvæn æft ver siðan gærva* »Ligeledes har Åse [sat et minde] over sin ægteemand, som ingen kvinde siden vil kunne gøre det«.

På en anden västgötsk sten fra Saleby kirke, Vg 67, omtales den afdøde ægtefælle Thora som den bedste i sin generation: *Sū [var N.N.s] dōttið bæst mēð aldum*. Sjovt nok bruges *kona* ordet for en hustru også stærkt

negativt i indskriften, idet den mandsperson, der måtte finde på at ødelægge runestenen skal blive en »ræte« og en »arg (dvs. seksuelt pervers) kone«. Som afsluttende eksempel på rosende omtale af kvinder på runestenen kan fremhæves den norske Dynna-sten, N 68, hvor det om den afdøde datter Astrid hedder: *Sú var mæR hõnnurst á Haðalandi* »Hun var den flinkeste (mest »handy«) ungmø i Hadeland«.

Gennemgangen af emotionelle indskrifter giver efter min mening belæg for at påstå, at der vises følelser selv i de ordknappe indskrifter på runestenen. Det er også min påstand, at emotionelle udsagn om kvinder er hyppigere forekommende og indholdsmæssigt mere diversificerede end dem, vi finder om afdøde mænd, men pladsen tillader ikke en grundigere redegørelse for denne sidste påstand. Den står til dels i modsætning til det, der almindeligvis hævdes (se fx Jesch 1991: 64). Det i sammenhængen væsentligste er at fastslå, at forslaget om at læse en hidtil ukendt personbetegnelse for en kvinde på Lyngby-stenen ikke er grebet ud af den blå luft.

Afslutning

Lyngby-stenen er i dag kun et fragment, og det er derfor umuligt at fremsætte en sikker tolkning af den bevarede del af indskriften. Overvejelserne her skal ses som et forsøg på at nå frem til en tolkning, der læner sig op ad kendte formuleringer: »... [og] (?)Anundr/-mundr/-gunndr efter sin (?)elskede«. Første del af rejserformelen kunne fx have lydt: »N.N. rejste denne sten efter sin datter/søster/moder N.N.«, men det er ren spekulation. Alternativet til at forsøge en tolkning er fortsat at forbise den tidligere tolkningsdiskussion, og det er synd. Revurderingen af Lyngby-fragmentet har forhåbentlig bekræftet, at nutidens hjælpemidler og overblik over indskriftmaterialet kan bidrage til en fornyet vurdering af den ældre forskning, og under alle omstændigheder fortjener Lyngby-fragmentet en mere prominent placering blandt de danske runestene. Jeg skal afslutningsvis takke Marie Stoklund for nyttige diskussioner og forslag til forbedringer af teksten.

Litteratur og forkortelser

- Adamsen, Christian og Vivi Jensen: *Danske Præsters Indberetninger til Oldsagskommissionen af 1807. Nord og Østjylland*. Højbjerg 1996.
- Bautil = *Bautil, Det är: Alle Svea och Götha Rikens Runstenar*, [...], utgifne af Johan Göransson. Stockholm 1750.
- Brate, Erik (anm.): L. F. A. Wimmer: *De danske runemindesmærker*, 2. bind, i: Kungl. Vitterhets- Historia och Antikvitets Akademiens Månadsblad 30–31. Stockholm 1901-1902.
- Brylla, Eva: Fornsvänska binamn av typen Dyna, Gylta och Stura. I: *Från göterna till Noreens kor. Hyllningsskrift till Lennart Elmevik på 60-årsdagen 2 februari 1996*. Uppsala, s. 57-67.
- Brøndum-Nielsen, Johs.: *Gammeldansk Grammatik i sproghistorisk Fremstilling* 3. Substantivernes Deklination, 2. Oplag. København 1966.
- DK Bh/MJy/NJy/SJy/Sk + indskriftnummer = databasen Danske Runeindskrifter, <http://runer.ku.dk>
- DR + spaltenummer = *Danmarks Runeindskrifter* ved Lis Jacobsen og Erik Moltke. 1-2. København 1941-1942.
- DRM = Wimmer, Ludvig F.A.: *De danske Runemindesmærker I–IV*. København 1893-1908.
- Fritzner, Johan: *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. Anden Udgave 1-3. Kristiania 1883-1896. [fotografisk optryk Oslo 1954].
- G + nummer 1-136 = *Gotlands runinskrifter* granskade och tolkade av Sven B. F. Jansson och Elias Wessén, första delen. Sveriges runinskrifter 11. Stockholm 1962.
- Gustavson, Helmer: *Runor i Kronobergs län*, Kronobergsboken 2008.
- Jesch, Judith: *Women in the Viking Age*. Woodbridge 1991.
- Lerche Nielsen, Michael: *Vikingetidens personnavne i Danmark belyst gennem runeindskrifternes personnavne og stednavne på -torp sammensat med personnavneforled*. (Upubliceret ph.d.-afhandling, Institut for Nordisk Filologi, Københavns Universitet). København 1997.
- Lerche Nielsen, Michael: Frem og tilbage er ikke lige langt, i: *Selskab for Nordisk Filologi*. København. Årsberetning 1996-97, s. 164-178. København 1998.
- Liestøl, Aslak: *Runer frå Bryggen*. Særtrykk av »Viking« 1963 utgitt av det midlertidige bryggemuseum. Bergen 1964.
- Lindquist, Ivar: 1928-29: Två låländska runinskrifter som nämna svearna, i: *Acta philologica Scandinavica* 3, 289-328.

- Moltke, Erik: *Runerne i Danmark og deres oprindelse*. København 1976.
N + nummer 1-89 = *Norges innskrifter med de yngre runer*. Med hielp i forarbeider av Sophus Bugge, Oluf Rygh og Ingvald Undset ved Magnus Olsen. Første bind. Oslo 1941.
- Nielsen, Karl Martin: Danmarkar bot, i: *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1943, s. 159-167. København.
- Nielsen, Karl Martin: Runestenen i Asmild, i: *Runer og Rids. Festskrift til Lis Jacobsen 29. januar 1952*, s. 19-25.
- ODS 18 = *Ordbog over det Danske Sprog*. Bind 18. København 1939.
- Olrik, Aksel: Den første strofe i Bjarkemål, i: *Danske Studier* 1905, s. 170-171. København.
- ONP 1 = *Ordbog over det Norrøne Prosasprog. A Dictionary of Old Norse Prose*. Bind 1. København 2000. [jf. hjemmeside nedenfor]
- Peterson, Lena: *Svenskt runordsregister*. Andra, reviderade upplagan. Uppsala 1994. [se endvidere den netbaserede PDF-udgave, tredje reviderade upplagan 2006, på <http://www.rattsatt.com/rundata/Runordsregister.pdf>]
- Pipping, Rolf: Ett kvinnovänligt medeltidsordspråk, i: *Runer og Rids. Festskrift til Lis Jacobsen 29. Januar 1952*, s. 19-25.
- Pontoppidan, Erik: *Den Danske Atlas eller Konge-Riget Dannemark (...)*. Bind 5, København 1769.
- Sjöros, Bruno: De nasalerade vokalerna och deras beteckning i de danska runinskrifterna, i: *Arkiv för nordisk filologi*, 16, s. 211-227. Lund 1904.
- Sm + nummer/SmR = Smålands runinskrifter granskade och tolkade av Ragnar Kinander. *Sveriges runinskrifter* 4. Stockholm 1935-61.
- Sö + nummer = Södermanlands runinskrifter granskade och tolkade av Erik Brate och Elias Wessén. *Sveriges runinskrifter* 3. Stockholm 1924-1936.
- U + nummer = Upplands runinskrifter granskade och tolkade av Elias Wessén och Sven B. F. Jansson 1-4. *Sveriges runinskrifter* 6-9. Stockholm 1940-1958.
- Vg + indskriftnummer 1-259 = Västergötlands runinskrifter granskade och tolkade av Hugo Jungner och Elisabeth Svärdström, *Sveriges runinskrifter* 5. Stockholm 1958-1970.
- Vg + indskriftnummer 260-283 = Elisabeth Svärdström 1982: Runfynden från Gamla Lödöse, *Lödöse – västsvensk medeltidsstad IV:5*. Stockholm.
- Vs + indskriftnummer = Västmanlands runinskrifter granskade och tolkade av Sven B. F. Jansson, *Sveriges runinskrifter* 13. Stockholm 1964.

Williams, Henrik: Åsrunan. Användning och ljudvärde i runsvenska steninskrifter. *Runrön, Runologiska bidrag utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 3. Uppsala 1990.*

Ög + inskriftnummer = Östergötlands runinskrifter granskade och tolkade av Erik Brate, *Sveriges runinskrifter 2*. Stockholm 1911.

Databaser (august 2011):

Samnordisk runtextdatabas: <http://www.nordiska.uu.se/forskn/samnord.htm>

Danske Runeinskrifter: <http://runer.ku.dk>

ONP – online ”dataonp” Ordbog over det norrøne prosasprog, A Dictionary of Old Norse Prose: <http://dataonp.hum.ku.dk/index.html>

Noter

1. Der henvises til danske runeinskrifter med det regionalt opdelte nummersystem, som benyttes i databasen Danske Runeinskrifter, se litteraturlisten. For ældre nummereringssystemer og vigtigere litteraturhenvisninger henvises til databasen.
2. <http://dataonp.hum.ku.dk/index.html>, søgning maj 2011.

Peder Terpagers og Peder Syvs *Boglader* og den bibliografiske diskurs i lærdomskulturen o. 1700

Af Jens Bjerring-Hansen

The scope of this paper is to illuminate a bibliographical discourse in the learned community in late 17th century Denmark in which the knowledge of books and learning were intimately tied. Books (indexes, inventories, lists, notes etc.) on books were produced in large scale. A particular focus is given on the first two national bibliographies in the vernacular, Peder Terpager's and Peder Syv's unpublished *Boglader* (*bookstore* a literal translation of the greco-latin *bibliotheca*, i.e. 'bibliography'). Although much in line with the European bibliographical tradition, Terpager's attempt was clearly distressed by the choice of bibliographical system and thereby the functions and potential readership of the bibliography. By including notions of philology, literary criticism, and consumer guidance to his lists of books, Syv's manuscript displays a more complex example of the genre. The early bibliographies were meant not only as patriotic statements within the context of the early absolutist state, but also, as the argument goes, as expressions of a humanistic rooted culture of collecting and as well as pragmatic means of orientation on an ever more expanding and differentiated cultural marketplace.

Indledning

Vi skal i det følgende beskæftige os med den førmoderne lærdomskultur i slutningen af 1600-tallet, men på vejen derved vil jeg gøre et kort ophold i mere velkendt historisk terræn for at anslå det nærmere tema. I 1761 optrykte J.S. Sneedorffs berømte oplysningstidsskrift *Den patriotiske Tilskuer* et læserbrev, som stillede spørgsmålet, om »den Nytte Videnskaberne Udbredelse i de levende Sprog har stiftet hos andre Folk, kunde opnaaes hos os« (’videnskaberne’ vel at mærke forstået i 1700-tallets forstand som lærdom og viden).¹ Læseren – fingeret eller faktisk – betvivlede selv dette og foreslog en defensiv, toledet strategi. Den indebar på den ene side at lade »alle skikkelige Folk, som ikke studere, læse Bøger i fremmede Sprog«, på den anden side – og i nærværende sammenhæng vigtigst – at henstille til de lærde om at røgte »alle vore gamle Bøger, som allerede kunne udgiøre et anseeligt Bibliothek«. Og læserbrevet fortsætter:

Disse Lærde skulle ikke bestille andet, end *skrive Bibliotheker* og deri gjøre (...) Beretninger om de gamle Skrifter, som kunde give Fremmede de prægtigste Begreb om Videnskabernes Tilstand iblant os.²

Det interessante her er ikke *Tilskuerens* svar, der fulgte i det følgende nummer, og som afviste forslaget med formuleringer fra Sneedorffs patriotiske oplysningsprogram (om smagens almindelige forbedring, videnskaberne opmuntring o. lign.). Vi kender programmet fra litteraturhistorierne. Ellers kan vi i hvert fald nikke genkendende til dets forestillingsverden. Sneedorff skal blot agere trædesten for et skridt knap 100 år længere tilbage i tiden til den førmoderne lærdomskultur, der nærmest er udsondret i den nyere litteraturhistorieskrivning, mere præcis til den særlige omgang med viden, som læserbrevskribenten vil holde liv i, og som *Tilskueren* vil væk fra: 'at skrive biblioteker'.

Man kunne faktisk en gang skrive et bibliotek. I den lærde republik i tiden o. 1700 kunne 'bibliotheca' således betyde en faktisk, fysisk bogsamling, men begrebet blev også brugt i en mere teoretisk og virtuel forstand om en systematisk ordning af bøger. Betegnelsen 'bibliografi' vandt først for alvor terræn i 1800-tallet, idet dog den gamle, konkurrerende term har levet videre, jf. titlen på vores egen nationalbibliografi: *Bibliotheca Danica* (1877ff).³ Temaet i det følgende er den førmoderne bibliografi, dvs. den intellektuelle og kulturelle praksis, som bestod i at samle og systematisere bøger, samt eventuelt også, men altså ikke nødvendigvis at formidle den bibliografiske information på forskellig vis. Det var vel at mærke en praksis, der ikke havde hjælpe- eller nichedisciplinens karakter som den bibliografi, der senere etablerede sig, men som tværtimod var dybt integreret i den lærde tanke- og arbejdsform. Sneedorffs læser henviser selv i en note til Johannes Mollers latinske *Bibliotheca Septentrionis eruditi*, 1699 (dvs. Det lærde Nordens bibliotek), der i hele sit anlæg var tænkt til at udfylde de ønskede repræsentative, kosmopolitiske funktioner. Der blev imidlertid også i de sidste par årtier inden år 1700 arbejdet på at lave en dansksproget fortegnelse over danske bøger. Vigtigst er i denne sammenhæng Peder Terpagers og Peder Syvs fragmentariske udkast til *Den danske Boglade*, som fokus rettes mod i denne artikel.

For en moderne læser kan det fremstå mindst lige så kryptisk at forfatte en 'boglade' som et 'bibliotek'. Der er tale om et oversættelseslån: Terpagers begreb, som Syv overtager, er simpelthen en bogstavelig fordansking af det oprindeligt græske ord fra det latinske lærdomssprog, hvis andet sammensætningsled '-theke' har betydninger som 'samling', 'forråd', 'æske', 'magasin' og 'lade'. En boglade var imidlertid også et gængs udtryk for en boghandel, hvorved Terpagers og Syvs projekter allerede med genrebetegnelsen indkapsles i en karakteristisk dobbelthed: mellem den paneuropæiske lærde republik og den lokale materielle kultur.⁴ Som

vi skal se, forholder bogladerne sig heller ikke kun til de latinske *bibliothecae*, men også til andre former for bogfortegnelser fra tiden, herunder mere kommercielle. Andre karakteristiske brydninger i boglademanuskripterne, som vil blive berørt, knytter sig til deres uafklarede status dels i meddelelsesformen: mellem det private og det offentlige; dels i arbejdsformen: mellem det individuelle og det 'kollaborative'; og endelig dels, mere indholdsmæssigt, mellem det, man med anakronistiske begreber fra efter humanvidenskabens disciplinering og dermed lærdomskulturens opløsning vil betegne som bibliografi og litteraturhistorie.

Som ramme for Terpagers og Syvs optegnelser skal der gives en pointeret skitse af først bibliografiens tidlige europæiske historie, siden med skarpere fokus det nationalbibliografiske opsving herhjemme og det, man kunne kalde for 'en bibliografisk diskurs' i tiden omkring 1700.

Bibliografiens tidlige historie⁵

Et oplagt udgangspunkt for det større perspektiv er *Bibliotheca Universalis* (1545-1549) af den schweiziske polyhistor Konrad Gessner, der som antydnet i titlen forsøgte at notere alle tiders, landes og videnskabers arbejder, trykte som utrykte. Projektet er i en hver forstand enestående. Informationsstilvæksten, som viste sig at gøre det storstilede projekt forgæves, umuliggjorde siden tilsvarende forsøg. Trods den heroiske optimisme, som må have været Gessners drivkraft, forstår man af beklagelser i fortællingen, at mængden af bøger allerede i det første århundrede efter Gutenberg føltes som et åg. Det peger på, som den amerikanske historiker Ann Blair har fremhævet, at følelsen af informationspres, »information overload«, kan dateres langt tilbage,⁶ og at det moderne informationssamfund ikke er så nyt, når det kommer til stykket, kan man tilføje. Gessners negative motivation afspejler samtidig noget helt grundlæggende ved bibliografernes mission, nemlig at rydde op og skabe orden, eller sat mere på spidsen: at tage kampen op mod den strøm af bøger, der flød fra trykpresserne. Bibliografiens funktion i informationssamfundet kan også formuleres mere positivt og nøgternt som den at skaffe adgang til information. Mens de gamle munkes boglister fra middelalderens klostre havde karakter af bohæveopgørelser, så begrænsede humanisternes fortegnelser sig ikke til én tilfældig samling af bøger. De ville derimod udtømme et vidensområde som en hjælp til brugerne vel at mærke.⁷

De bibliografiske genrer foruden universalbibliografien kan hurtigt rid- ses op. Der var emne-/fagbibliografier, fx tyskeren Johann Tritheims for- tegnelse over teologisk litteratur, *Liber de scriptoribus ecclesiasticis* (1494), som med sin introduktion af et kronologisk ordningsprincip og forfatterregister regnes for den første moderne bibliografi.⁸ I kølvandet på denne fulgte bl.a. juridiske og medicinske bibliografier. En anden gren var forfatterbibliografien, fx Erasmus' *Catalogus* (1523) – over sig selv! Endelig tog nationalbibliografien fart fra midten af 1500-tallet. Englæn- deren John Bale fik hurtigst sin fra trykken (*Illustrium maioris Britanniae scriptorum summarium*, 1548), mens italieneren Donis *La Libraria* (1550) var den første bibliografi forfattet på modersmålet. Senere fulgte franske, belgiske, hollandske, frisiske etc.⁹ I 1653 kom som en naturlig udvikling den første bibliografi over bibliografier med franskmanden Labbés *Biblio- theca bibliothecarum*.

Den bibliografiske diskurs o. 1700¹⁰

Hvis vi bliver i det nationalbibliografiske spor og vender blikket mod Danmark, kan man for en umiddelbar betragtning (fx i *Bibliotheca Da- nica*) konstatere en typisk kulturel forsinkelse. Den første trykte biblio- grafi, *De scriptis Danorum* af rektoren og litteraten Albert Bartholin (1620-63), så dagens lys så relativt som sent i 1666 (posthumt udgivet af forfatterens bror, anatomen Thomas Bartholin, 1616-1680). Med til histo- rien hører dog, at historikeren og digteren Claus Christoffersen Lyschan- der (1558-1624) inden da havde efterladt sig et manuskript til en bog om danske skribenter, *Scriptores Danici*,¹¹ der trods flydende grænser mest må betegnes som et forfatterleksikon. Vægten er snarere lagt på det bio- grafiske end det bibliografiske stof. Samtidig med Bartholin var universi- tetsbibliotekaren Thomas Bang (d. 1661) beskæftiget med et lignende pro- jekt, som dog ikke blev færdigt og heller ikke er bevaret i forarbejder.

Den bibliografiske aktivitet tog så for alvor fart i årtierne op mod år 1700, efter *De scriptis Danorum* var kommet. En direkte anledning har givetvis været utilfredshed med Bartholins arbejde. Udgiveren, Thomas Bartholin, beklagede sig selv over, at titlerne på danske bøger var gengi- vet på latin (ligesom hos Lyschander i øvrigt).¹² Dertil kommer, at forteg- nelsen havde store huller, som udgiveren til dels havde søgt udfyldt vha. boglisterne fra Peder Syvs *Nogle Betenkninger om det Cimbriske Sprog* (1663), jf. nedenfor.¹³ Biskoppen i Aalborg og dagbogsskriveren Jens Bir-

cherod (1658-1708) planlagde en revideret og forøget udgave af Bartholin, men som så mange af tidens bøger og samlinger, herunder bibliografier, blev den aldrig realiseret.¹⁴ En revision kom først med latinskolelæreren og litteraten Johannes Mollers genudgivelser i 1699.¹⁵ Mollers tilskud har form af 'små anmærkninger' (»Hypomnemata paucula«) til teksten, som imidlertid optager dobbelt så meget plads som den (ca. 300 s.), hvortil kommer anmærkninger til anmærkningerne samt et forfatterregister til helheden. Foruden nye bibliografiske poster er det først og fremmest det biografiske stof, som vokser i Mollers hænder, hvorved han lagde grunden til sit hovedværk i eget navn, det posthumt udgivne forfatterleksikon *Cimbria literata* (1745), som dækkede litteraturen i hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Inden da havde han selv sørget for den posthume udgivelse af tyskeren Daniel Morhofs berømte værk *Polyhistor* (1708). Med Moller ser vi altså, hvordan sporene krydser mellem bibliografien og den samtidigt blomstrende modevidenskab *historia literaria*, der som tekstgenre ved hjælp af kronologisk eller tematisk ordnede boglister systematisk skildrede lærdomshistorien med fokus på de betydeligste publikationer og personer.¹⁶ Det første rendyrkede danske eksempel er Albert Thuras *Idea historiae litterariae Danorum* (1723).

Også i den danske provins af den lærde republik kan man generelt tale om en *bibliografisk diskurs* omkring år 1700. Snarere end selv at producere ny viden bestræbte de lærde sig i høj grad efter at imødekomme det voksende behov for redskaber til at orientere sig om de mange tilgængelige bøger, deres forfattere og deres indhold. Vigtigt er i den forbindelse, at bestræbelserne ikke begrænsede sig til de nævnte, mere eller mindre formaliserede genrer: bibliografi, forfatterleksikon og litterærhistorie. Et udslag af en anden karakter udgør de sympatiske bibliotekarforelæsninger af Thomas Bartholin d.æ. (1659-90), *De libris legendis*, dvs. 'Om at læse bøger' (trykt 1676 med Thomas Bartholin d.y. som udgiver). Forelæsningerne skulle vejlede universitetsstuderende i studieteknik og biblioteksbrug.¹⁷ Desuden må man inddrage tidens intensive bogsamlervirksomhed i perspektivet.¹⁸ Den var nok drevet af personlige og forfængelige motiver, men også af forestillinger om bogsamlingers nytteværdi for andre. Polyhistoren og bogsamleren Frederik Rostgaard (1671-1745) kan tjene som eksempel. Han fremhæves af Vilhelm Andersen i andet bind af *Illustreret dansk Litteraturhistorie* – som optakt til oplysningens og publicismens tidsalder i 1700-tallet – som den, der kun fik skrevet én bog, nemlig katalogen over sit eget bibliotek.¹⁹ Andersen ser herved bort fra Rostgaards antologi over danske latindigtere, *Deliciae poetarum Dano-*

rum (1693). Pointen her er imidlertid, at perspektiverne af det bibliografiske faktum også bliver nuanceret kvalitativt, når man betænker de udadvendte funktioner, ikke alene katalogen, men også det fysiske bibliotek skulle tjene. I bibliotekshistorien er Rostgaards katalogiseringsprincipper således blevet fremhævet som banebrydende derved, at de i høj grad havde tanke på den eksterne brug af biblioteket og stræbte efter at imødekomme brugernes behov.²⁰ At grænserne mellem dels det private bibliotek og den offentlige bogsamling, dels genrerne katalog og bibliografi således var flydende, fremgår også af bogsamleren Peder Resen (1625-88) og hans forsøg på at skabe det komplette dansk-nordiske bibliotek.²¹

Inden vi går til *Bogladerne*, skal et sidste vigtigt bibliografisk projekt fra tiden inddrages, nemlig den løbende bogfortegnelse *Mercurius Librarius Danicus* af den dansk-tyske publicist og boghandler Daniel Paullis (1640-84), som 1675-1681 optrykkes i januar-eller februarnumrene som tillæg til Paullis avis *Extraordinaires Maanedlige Relationer*. For alle de ovennævnte idéer, skuffeprojekter, manuskripter og bøger gælder det, at de var tænkt og skrevet på latin. Paullis fortegnelse var dansksproget, trods sin titel, som Paullis sammen med idéen om en serielt publiceret, aktuel, snarere end retrospektiv bogfortegnelse sikkert havde lånt fra det engelske bogmarked.²² Ambitionen var at dokumentere alt det, som i et givet forløbet år »her i Landet eller uden Lands af danske Mænd er giort og til Trykken kommet«, jf. fortegnelsens undertitel. Til at begynde med var der en overvægt af bøger fra Paullis eget forlagskatalog, men efterhånden og efter gentagne opfordringer fra udgiveren bidrog andre – forfattere og forlæggere – med titler til fortegnelsen.²³ Paullis årsbibliografi er interessant ved, at den med sit ufiltrerede litteraturbegreb og sit sprogvvalg bredte den bibliografiske diskurs ud – og alt efter temperament udvidede eller udvandede den lærde republik. Herved er vi fremme ved Terpagers og Syvs *Boglader*. Det betydningsfulde og det nye ved dem var, at de var forfattet på modersmålet. Hverken en retrospektiv dansk bibliografi eller den løbende bogfortegnelse blev for alvor realiseret før i slutningen af 1800-tallet, men det er tankevækkende, at de første idéer og udkast opstår samtidig i årtierne før 1700.

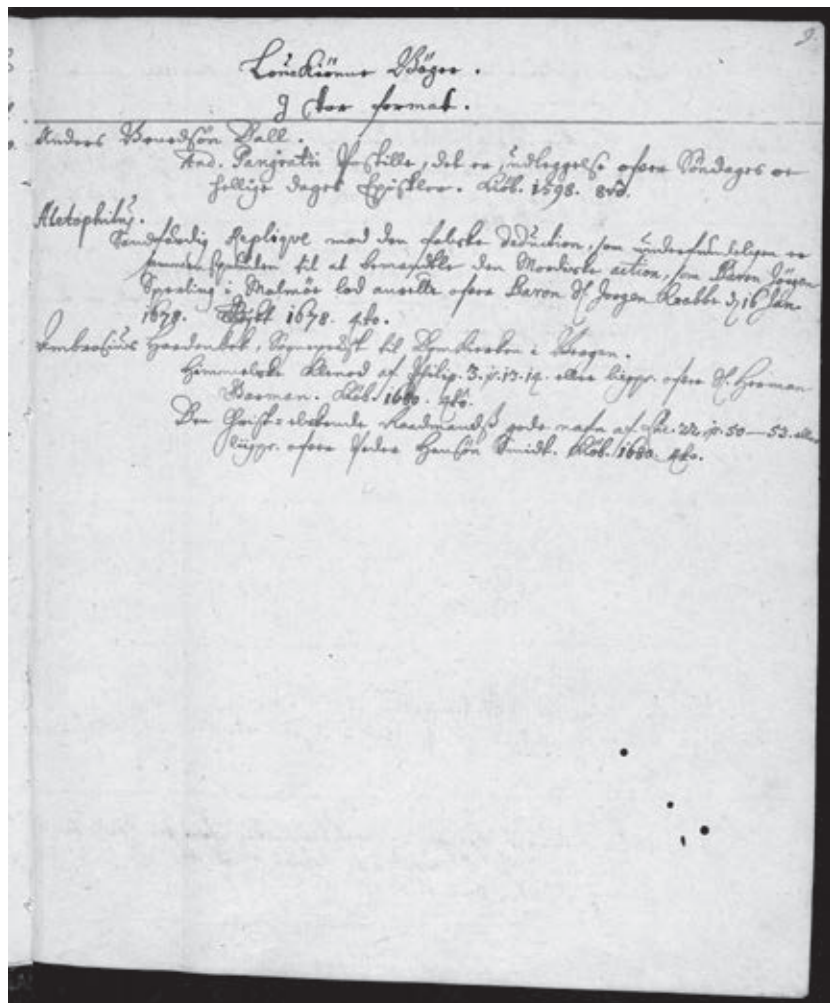
Peder Terpager²⁴

Præsten, lektoren og Ribe-historikeren Peder Terpager (1654-1738) gik efter eget udsagn i gang med sin bogfortegnelse efter tilskyndelse

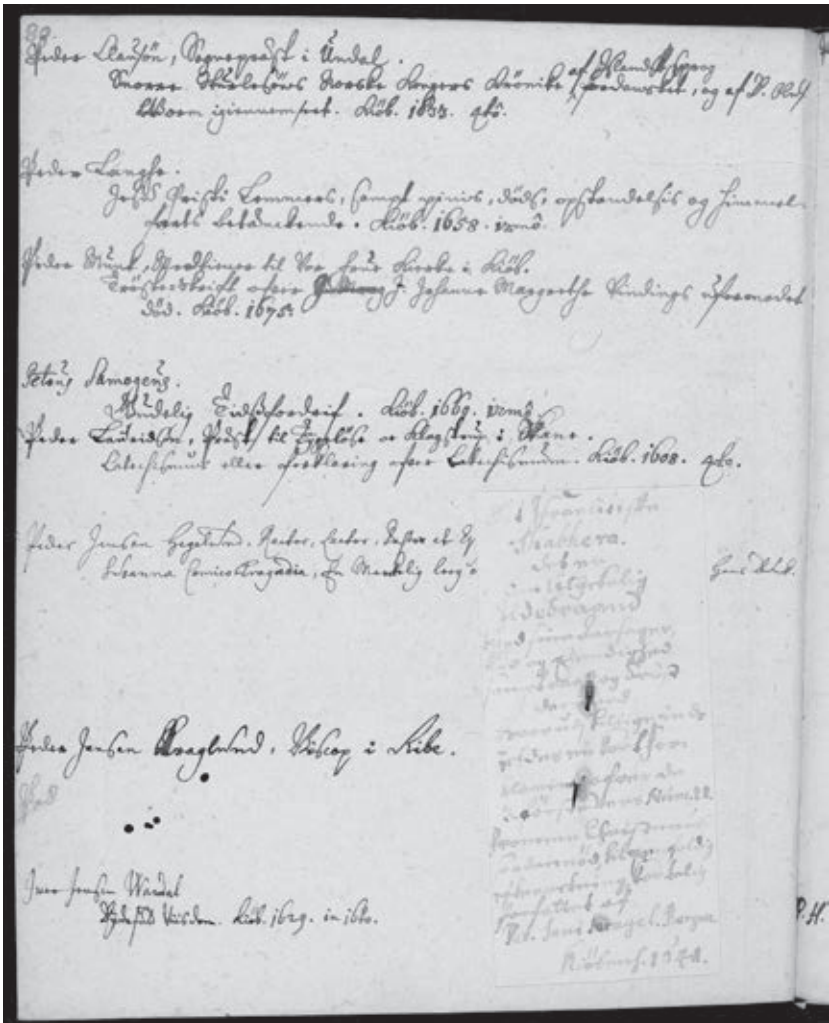
fra Thomas Bartholin. Denne var som nævnt ikke tilfreds med brorens arbejde og ville have Terpager til at udvide og revidere det. Imidlertid arbejdede Jens Bircherod samtidig med en latinsk nyudgave af *De Scriptis Danorum* (jf. ovenfor), og Fr. Winkel Horn har sandsynliggjort, at det var konkurrencen med den usamarbejdsvillige Bircherod, som fik Terpager til at opgive sit fortsæt, trods opmuntringer fra Johannes Møller, der altså endte med selv at stå for genudgivelsen.²⁵ Inden da havde Terpager fulgt Daniel Paullis opfordring om at bidrage til hans løbende bibliografi i *Mercurius Librarius Danicus*, som for 1679 rummer følgende optimistiske notits: »Peder Terpager: Den Danske Boglade, det er Fortegnelse paa de Skrifter, som de lærde Mænd i Danmarck paa Dansk hafver ladet udgaa«. ²⁶ Det er interessant og karakteristisk nok i samme nummer af *Mercurius*, at Terpager efterlyste materiale til en udgave af Anders Bording's skrifter.²⁷ Som *Bogladen* var Bording-udgaven et epokegørende nationallitterært tiltag (den første samlede forfatterskabsudgave), men samtidig var både det ene og det andet projekt karakteristiske udtryk for den lærde samlerkultur i det hele taget. Det empiriske arbejde greb om sig, nye idéer kom til, ydre omstændigheder forhalede af den ene eller anden grund arbejdet, og der kom forsvindende få trykte bøger ud af alle anstrengelserne. Bording-udgaven blev dog realiseret, men først ved andres mellemkomst mere end et halvt århundrede senere (1735). Hvad *Boglade*-manuskriptet gælder, var det langt fra trykklart omkring 1680.

Forannonceringen i *Mercurius Librarius Danicus* er interessant i sig selv. Det forekommer oplagt, at Terpager har fået en afgørende impuls til en dansksproget og nationalt afgrænset bibliografi fra boghandlerens årsbibliografi. De to arbejder komplementerede hinanden, og tilstedeværelsen af en løbende bogfortegnelse befriede Terpager for de problemer, som den løbende informationstilvækst førte med sig. Med den havde han en bekvem terminus ante quem (= 1679), som gjorde det principielt muligt for ham at udtømme emnet og blive færdig. Selve titlen *Den danske Boglade* kender vi kun fra notitsen hos Paulli. At der som sagt må være tale om en oversættelse af det latinsk-græske 'bibliotheca', giver manuskriptet et håndfast hint om. Excerptbogens første side rummer kun én optegnelse, som er noteret med småt allernederst: »Val[erius], Andr[eas], Bibliotheca Belgica cum provinciis, urbibus et viris doctis[simis]. 1623. 8vo.« Den belgiske bog er et typisk udslag af det nationalbibliografiske boom i Europa o. 1600. Den rummer en indledning med et historisk rids over

humanismens bibliografier, fra Tritheim over Gessner til Doni og Bale. Måske var Terpagers plan siden hen at anvende stof herfra til sin egen fortale. Nu står titlen, som en slags memento om, hvad det var for en tradition Terpager arbejdede i, men også brød med i kraft af *Bogladens* principielle provinsialitet med dansk som både meddelelssesprog og bibliografisk kriterium for de optagne skrifter.

Ill. 1 Peder Terpager: [Den danske Boglade]. Additamenta 172 a, 4°. Foto: Det Kongelige Bibliotek

Ill. 2 Peder Terpager: [Den danske Boglade]. Additamenta 172 a, 4°. Foto: Det Kongelige Bibliotek

Det mest interessante ved Terpagers bibliografiske forsøg er hans system for inddelingen af de ca. 600 bøger, han nåede at registrere, eller rettere: systemer og de implicitte forestillinger om bibliografiens funktion og målgruppe, som de dækker over. Illustration 1 viser en side fra optegnelserne. Vi befinder os, jf. rubrikerne, i afsnittet for bøger »I stor format« (Terpagers purisme for folio) nærmere bestemt »Lovkiönne Böger« (dvs.

jura). Som det fremgår, er den først optegnede titel imidlertid ikke et juridisk arbejde, men en prædikensamling i bogform, en postille, og der er heller ikke tale om en foliant, men om en bog i oktav. Sagen er, at under strengen, som deler siderne på tværs, løber der et andet system, hvor de bibliografiske poster ordnes alfabetisk efter forfatternavn. Her er vi nået til A, nærmere bestemt 'Anders Bentssøn Dall'. Overvejelserne omkring ordningen af stoffet synes at have ligget Terpager kraftigt på sinde. Han har som det første indført rubrikkerne (format, fag) over optegnelsesbogens godt 100 sider for herefter at forsøge at fylde stof i dem.²⁸ Siden hen, må man gå ud fra, har de mange tomme eller næsten tomme kategorier, fx (dansksproget) juridisk litteratur i folio, fået Terpager til at forlade den systematiske inddeling til fordel for en alfabetisk ordning. Det fremgår af illustration 2, længere fremme i manuskriptet, hvor tværstrengen er udeladt og kun det alfabetiske system er anvendt. Hans tvivl omkring systematikken er ikke desto mindre interessant. Det dobbelte system fortæller os selvfølgelig – ligesom det beskedne omfang og de indimellem ret fragmentariske poster – at Terpagers manuskript er en ufærdig kladde, men samtidig giver det anledning til at overveje de forskellige funktioner, som Terpager tiltænkte *Bogladen*, og dermed de forskellige kulturelle kontekster, som det bibliografiske projekt indskrev sig i.

Den senere alfabetiske ordning af stoffet (under strengen) er den traditionelle, vi kender fra en lang række hjemlige og udenlandske nationalbiografiske projekter: Lyschander, Bartholin, *Bibliotheca Belgica* etc. I patriotisk ånd er det den danske form af forfatternavnet, der angives, selv når forfatternavnet på titelbladet har en latiniseret form, som det fx er tilfældet med den førnævnte postil (Andreas Benedictus Dallinus). Bibliografiske oplysninger forekommer ikke konsekvent, som det fremgår af posterne på siden i illustration 2, og de begrænser sig til angivelse af livsstilling og virkested, fx »Peder Kragelund Jensen. Biskop i Ribe«. Mere vægt er der lagt på et nøjagtigt forfatterregister, indskudt på to oktavblade midt i bogen. Overordnet ligger tyngden på de bibliografiske oplysninger, forfatternavn, titel, trykkested og -år samt format. Det er påfaldende, hvor bogstavtro og relativt uforkortet ofte temmelig opulente bogtitler er gengivet (jf. illustration 2 og den karakteristiske indhæftede slip – et klassisk humanistisk arbejdsredskab – hvor hele den lange titel på Peder Kragelunds bog *Om Ulykkelig Ildebrand* (1641) er angivet). Terpager var med andre ord en grundig bibliograf, og man må formode, at han har haft bøgerne, han noterede, liggende foran sig.

I den oprindelige systematik (over strengen) er bøgerne på højt niveau inddelt efter format: folio (»i stor format«, s. 7-19), kvart (»fjerdings

Form«, s. 23-57), oktav (»ottedelings Form«, s. 59-79) og duodez (»tolfdelings Form«, s. 85-102). På underordnet niveau er foretaget en emneinddeling: teologi (»Gudelige og Aand-rige Böger«), jura (»Lovkiønne Böger«), filosofi (»Verdslig-Vise Böger«), medicin (»Læge Böger«), astronomi (»Himmel-løb Böger«), poesi (»Poetiske oc Riim Böger«), historie (»Historiske Böger«). Den trinlavere emneinddeling læner sig op ad en gængs systematik inspireret af universitetets fakultetsordning. Vi kender den bl.a. fra Gessners omtalte universalbibliografi og det klassifikationssystem, som filosofen og bibliotekaren G.W. Leibniz (1646-1718) udka-stede.²⁹ Det påfaldende hos Terpager er de puristiske oversættelser, som for juraens og astronomiens vedkommende vist alene er hans. De skal først og fremmest forklares med en epokal patriotisme, men en (potentiel) sideeffekt af denne blev nødvendigvis en popularisering og en bredere tilegnelse af lærdommen. Terpagers ambition om at orientere om og lette tilgangen til dansk videnskab og digtning, er imidlertid som allerede antydet blevet punkteret af stofmanglen. Således aktualiserede han – indirekte og ubevidst – den diskussion om »Videnskabernes Udbredelse i de levende Sprog« (Sneedorff), som på kritisk og reflekteret vis blev diskuteret i det følgende århundrede.

Den overordnede inddeling af stoffet efter bogformaterne må til dels opfattes som et eksklusivt, bibliofilt træk,³⁰ men den havde samtidig en praktisk funktion. Inddelingen kendes fra tidlige humanistiske biblioteksopstillinger og -kataloger. I slutningen af 1600-tallet var ordningen imidlertid også gængs i de kommercielle bogfortegnelser (forlags- og auktionkataloger). Fra samtalen mellem barselskvinden og Ariancke Bogtryckers i den ældste udgave af Holbergs komedie *Barselsstuen*, akt II, sc. 6 (opført 1723, trykt 1724) får vi indtryk af, hvordan formatbegreberne indgik i bogbranchens fagjargon:

Ha, ha, ha, jeg hører nok, at Madamen forstaaer sig ikke paa Bøger. En Bog in Folio er dend, som er saa stor, som en Bibel. En Bog in Quarto er mindre. En Bog in Octavo endnu mindre, en Duodez endnu mindre og endelig en Sedez, som er allermindst³¹

Holberg parodierer i hele samtalen de boglige sysler, som snarere lægger vægt på bøgernes form end deres indhold, og parodien får også rapport til Terpager. Det er netop i slutningen af 1600-tallet, at bogsamleriet for alvor tager fat, idet de første antikvarboghandlere dukker op, og, måske vigtigst, de offentlige bogauktioner etablerer sig.³² Uagtet den praktiske

funktion er det svært ikke at se formatordningen hos fx Terpager som udslag af en kommercialisering af bogkulturen og bibliofilien. Det skal imidlertid påpeges, at formatbetragtningen ikke var rent formel eller materiel. Formatsystemet var som vist af Henrik Horstbøll også en måde at karakterisere litteraturen på, idet særlige emnekredse knyttede sig ganske tæt til de enkelte formater.³³ Ligesom emneordningen kunne Terpagers formatangivelser således også levere hjælp til orienteringen i den danske litteratur.

Dertil kommer det særlige forhold, at de internationale formatbetegnelser – på original og ret smidig vis – er blevet fordansket. På tilsvarende vis som ved oversættelsen af fagbetegnelserne i fakultetssystematikken må purismerne opfattes som led i en patriotisk dagsorden: Vi kan ikke alene byde på videnskab og digtning, der kan måle sig med udlandets, men også en bogkultur! Ligesom ved fagbetegnelsen kan man imidlertid pege på en dybere, pragmatisk implikation af de fordanskede bogtekniske udtryk. Bevidst eller ubevidst medvirker de til at betone vigtigheden af et medialt beredskab i omgangen med lærdommen.

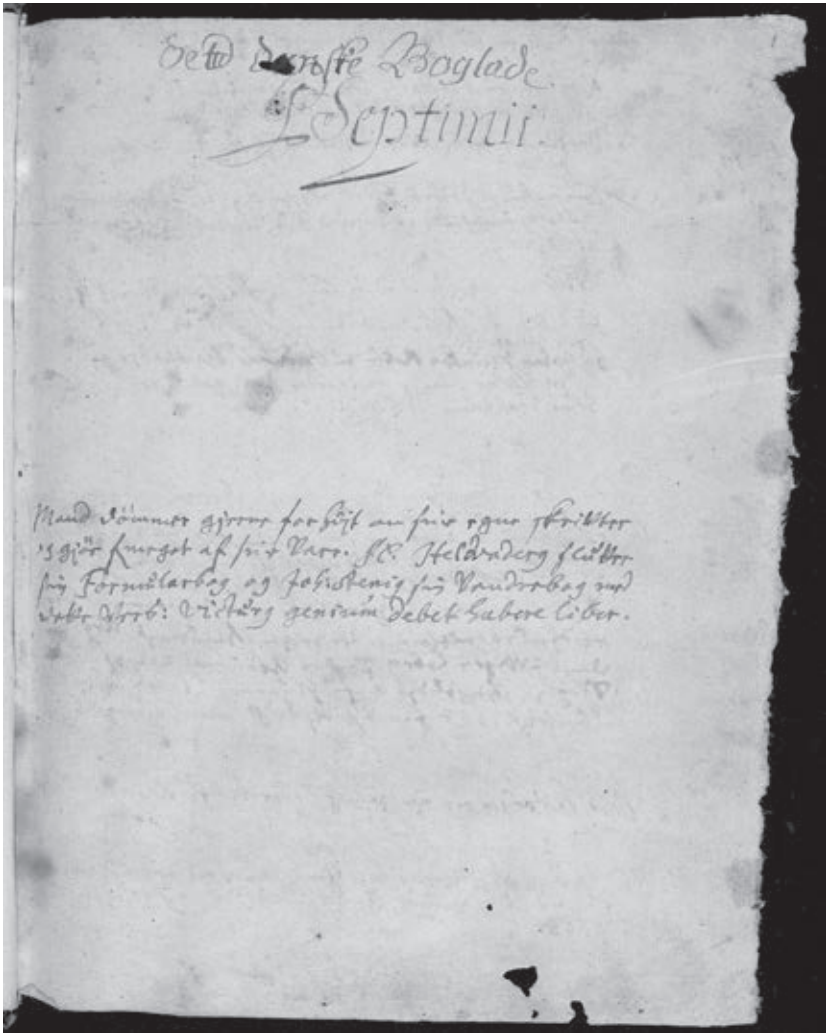
Opsamlende om Terpagers *Boglade*-udkast og de krydsende intentioner heri kan man sige, at det på én gang har anlæg til et patriotisk monument og et praktisk hjælpemiddel til at afhjælpe orienteringsbehov af forskellig art fra det, man med moderne begreber kunne kalde det bibliofile til det videnskabelige. Disse behov kan ikke isoleres eller gives prioritet. Lærdom og bogkundskab er knyttet intimt sammen hos Terpager, ligesom hos Peder Syv, der tog handsken op efter ham.

Peder Syv³⁴

Terpager overlod i begyndelsen af 1680'erne sin idé til præsten og filologen Peder Syv (1631-1702), som han stod i lærd brevveksling og på ven-skabelig fod med. Måske fulgte manuskriptet også med, som Winkel Horn uden nærmere begrundelse antager, men det lader sig ikke umiddelbart dokumentere ud fra hverken interne eller eksterne vidnesbyrd.³⁵ Syv, der var en endnu mere profileret og entusiastisk bogsamler end ven- nen, gik til arbejdet med samme optimisme som ham.³⁶ På en privat optegnelse fra 1682, der oplister »Bøger som jeg hawer under hænder at udgiwe«, optræder blandt de 25 titler »Den danske Boglade, om d[anske] bøger, og hvis udi dem er fornemmeligen at agte. *Seu Bibliotheca septentrionalis* [eller et nordisk bibliotek]«. ³⁷ Året efter gjorde Syv udgivelsesplanen for en »Dansk Boglade« officiel, da han indlemmede den blandt en

række skrifter under udarbejdelse i sin succesfulde ansøgning om udnævnelse til den enestående udmærkelse: kongelige filolog i det danske sprog, *Philologus regius lingvæ Danicæ*.³⁸ Denne kundgørelse på allerhøjeste sted peger ikke alene på, at Syv tog bogladeprojektet alvorligt, men også at han både må have opfattet en bibliografi over dansk litteratur som et kulturpolitisk opportunt tiltag og som en naturlig del af det filologiske og antikvariske vidensfelt. Udgivelsen blev aldrig realiseret; det gjorde i øvrigt kun 3 af de 25 titler fra 1682-listen, som Syv arbejdede på at få udgivet, et forhold, der minder ikke bare om dårlige publikationsmuligheder, men også om de allerede berørte formidlingsvanskeligheder blandt samlerne i lærdomskulturen. Optegnelser af titler udgivet så sent som 1701 vidner om, at han har arbejdet med manuskriptet til det sidste, før tidens bogsamler og boglærde par excellence, Fr. Rostgaard, opkøbte det sammen med Syvs øvrige papirer ved auktionen efter hans død.³⁹ Med sine ca. 800 poster er det mere omfangsrigt end *Terpagers*. Alligevel er fortegnelsen, som den foreligger, endnu længere væk fra en trykklar tilstand end *forgængerens*. Et ’titelblad’ (jf. illustration 3) – med sirlig angivelse af titel og forfatter samt en lille polemisk tekst med funktion af forord, som jeg vender tilbage til – giver et falsk indtryk af afsluttedhed og orden. Marita Akhøj Nielsen har rammende talt om »den vanskeligt overskuelige, meget blandede fortegnelse«. ⁴⁰ Den rummer adskillige blanke sider, flere indstukne blade i forskellige formater, samt på det indholdsmæssige plan adskillige digressioner væk fra et strengt bibliografisk foretagende. Om denne uorden, som præger det i øvrigt passagevis svært læselige manuskript, kan man sige, at den fra et brugersynspunkt selvsagt er ærgerlig, men at den omvendt som udgangspunkt for overvejelser omkring Syvs bibliografiske praksis og idéer er overordentlig interessant.

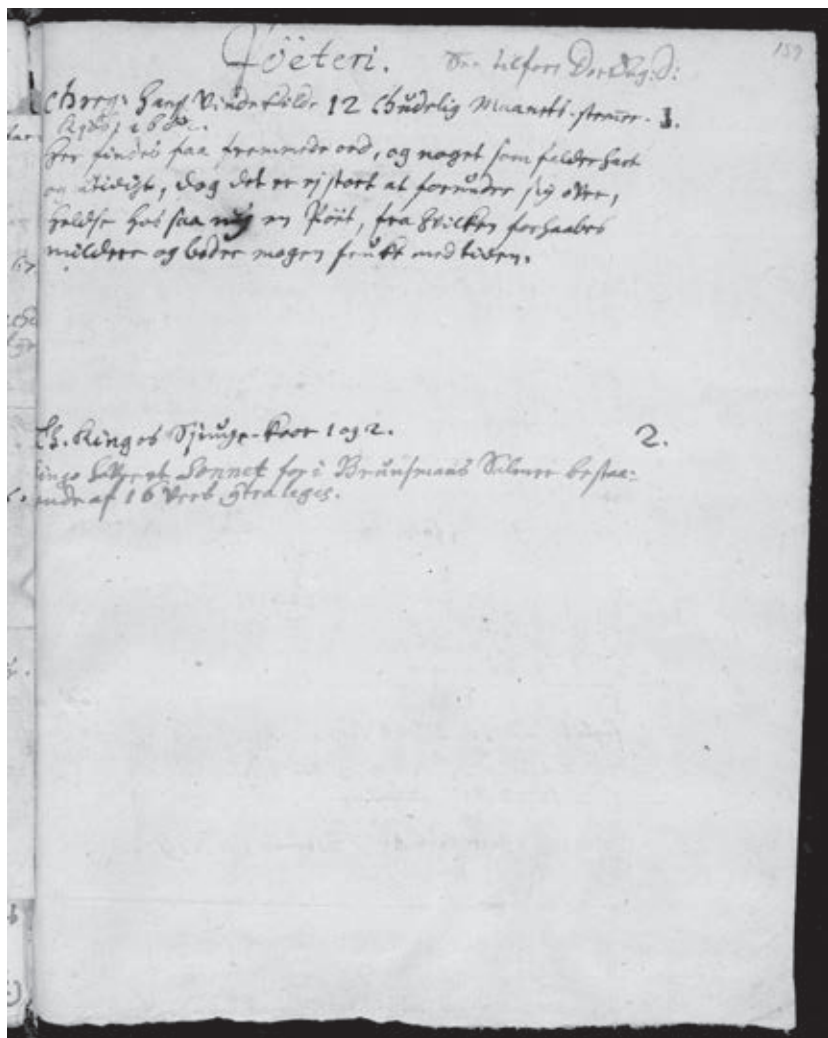
Syvs fortegnelse er præget af usikkerhed eller uafgjorthed omkring helt basale bibliografiske definitioner. For det første giver det ikke helt sig selv, hvilket *danica*-begreb han i sidste ende har villet lægge til grund, altså hvad han forstod ved en dansk bog. Manuskriptets første afsnit (s. 2-7) omhandler »Danske böger udsatte paa Svensk«, hvad for så vidt ligger i forlængelse af ambitionen udtrykt i *Bogladens* latinske tillægstitel i Syvs publikationsplan: *Seu Bibliotheca septentrionalis* [eller Nordens bibliotek].⁴¹ Dette nordiske perspektiv, som helt fortoner sig siden hen, forlades imidlertid allerede i samme afsnit, hvor også ikke-nordiske bøger optræder, fx Shakespeares *Hamlet*: »Der er og taget Komedier af vores Historier hos de udenlandske, fx Hamleth Prince of Danmark By Schackspere, Londini, 4to« (s. 3). I dette tilfælde ser vi tillige, hvordan *danica*-

Ill. 3 Peder Syv: Den danske Boglade. KB Rostg. nr. 151, 4°. Foto: Det Kongelige Bibliotek

begrebet har fået en associativ, tematisk begrundelse. Desuden optræder indimellem også utrykt materiale, hvad unægtelig skurrer mod de konkrete associationer af fordanskningen *Boglade* (fx Anders Bording-manuskripter, s. 153). Grundlæggende er det dog Terpagers begreb, der er lagt til grund, dvs. trykte bøger på dansk, men i den forbindelse er der foreta-

get en markant udvidelse af perspektivet. Syv anfører litteratur i flere registre. Blandt de mest udførlige afsnit er således et på indskudte blade om ligprædikener, i alt mere end 300 stk. (s. 93-110), samt et om folkebøger (s. 111-149), jf. nærmere nedenfor. En anden uklarhed i fortegnelsen handler om klassifikationssystemet. Grundlæggende er der tale om et klassisk

Ill. 4 Peder Syv: Dend danske Boglade. KB Rostg. nr. 151, 4°. Foto: Det Kongelige Bibliotek

humanistisk faginddelt system, som det Terpager først havde lagt til grund. Det tager imidlertid først fat langt inde i manuskriptet under hovedoverskriften *artes* (s. 45) og omkranses og afbrydes af digressioner uden for de relevante fagafsnit, fx en liste over bøger (herunder bl.a. franske og latinske!) »Om Chr[isti] Efterfølgelse« (s. 9-13), en forfatterbibliografi over Hans Skonnings skrifter (s. 35-37) og en privat opgørelse over »Det, som jeg hafver af Bordings Tøj«, altså manuskripter og tryk (s. 153). Nogle spredte kommenterede boglister til dels ganske langt væk fra emnet gør det svært at sige, hvor manuskriptet slutter. Afsnittet »I Barndom« (s. 197-201) om det apokryfe *Evangelium Infantiae* hører formentlig til et andet af Syvs projekter. Det gælder i hvert fald de sidste 29 upaginerede blade, som er et udkast til en aldrig realiseret brevbog, indbundet sammen med *Boglade*-manuskriptet, »En ny og fuldkommen formular«.

Af illustration 4 får man en fornemmelse af, hvordan en ideel bibliografisk post skulle tage sig ud for Syv, jf. Gregor Hansen Windekildes andagtsbog *12 Gudelige Maanetz-Stemmer* (1682), som angives med forfatternavn, forkortet titel, trykkested og år, efterfulgt ikke af en formatangivelse, men derimod af punktuelle indholdskommentarer. Af den efterfølgende notits om Th. Kingos *Aandelige Siunge-Koor 1 og 2* (1674 og 1681) fremgår det omvendt, hvor ufærdige mange af Syvs poster er både hvad angår bibliografi og kritik (jf. nærmere nedenfor).

Med fag- og emneinddelingen og ikke mindst indlemmelsen af indholdskommentarer og -kritik, som jeg straks vender tilbage til, har Syv gjort det sværere for sig selv at blive færdig, fordi han var så grundlæggende præget af det 17. århundredes polyhistorånd eller med Winkel Horns ord: »optagen af alt, hvad der kom paa hans Vej og [fordybende] sig i alle Datidens Videnskaber«. ⁴² Snarere end en kohærent fortegnelse fremstår manuskriptet som en samling af boglister. Boglisten var på linje med de mere formaliserede genrer, bibliografien og katalogen, en central del af den bibliografiske diskurs omkring 1700, beslægtet med det, man har kaldt den humanistiske »notebook method of reading and writing«. ⁴³ Man møder boglisten på tryk, fx i Syvs *Nogle betenkninger om det Cimbriske Sprog* (1663), hvor et emne udbydes og eksemplificeres ved hjælp af bogtitler, ⁴⁴ men mest i håndskreven form under navne som »Collectanea«, »Excerptbøger«, »Annotationes« etc.

Syv har udvidet perspektivet i to afgørende henseender i forhold til Terpager. Først kan man fremdrage det forhold, at han ikke alene har villet beskrive bøgerne og placere dem i tid og sted, men også inddrage deres indhold med oplysende og ræsonnerende bemærkninger, jf. allerede un-

dertitlen i publikationsplanen: »om d[anske] bøger, og hvis udi dem er fornemmeligen at agte«. Alene præpositionsforbindelsen 'om bøger' er fremmed for en traditionel bibliografi. Syvs kommentarer til de ældre bøger har mestendels karakter af lærde, historiske anmærkninger, fx om Hans Skonnings *Østre Landes Beskrivelse* (= *Geographia historica orientalis, Adskillige Østerske Landis oc Øers, met dess Folckis Beskriffvelse*: »hand blander bestandig Østindien og Vestindien« (s. 36) eller mere lakonisk om samme forfatters *Hedenske Philosophie* (= *Collegium philosophorum, Hedenske Philosophia eller Viisdom*, 1636): »Pompejus rom. Keiser 802« (s. 37), dvs. den romerske hærfører Pompejus kaldes fejlagtigt 'kejser' på s. 802. De stilistiske kommentarer fylder meget, således anføres det fx om A.S. Vedel, at han fører en »god gl. Dansk Stiik« (s. 24). Ellers er det kritiske blik mest udtalt i bemærkningerne til den samtidige »Poeteri« (jf. afdelingens første side i illustration 4). Kritikken er gennemgående formalistisk og belærende. Det gælder fx den pedantiske påtale til Kingo for at have forsyndet sig mod prosodien ved at lade 'element' rime på 'regiment' og mod metrikkens love, idet »han stiller et Sonnet for[an] i Brunsmands Salmer bestaaende af 16 Vers contra leges«. En sonet har ellers 14 verslinjer. Karakteristisk for Syvs vanskeligheder ved at bedrive litteraturkritik i den bibliografiske genre er det i øvrigt, at denne kritik fremgår i posten om Kingos *Aandelige Siunge-Koor* og ikke Bruunsmands salmebog, den Kingo-inspirerede *Aandelig Siunge-Lyst* (1676).

Spørgsmålet om, hvorvidt man kunne have forventet en mere indlevende og systematisk formidlet litteraturkritisk behandling på Syvs tid, vil jeg lade ligge her for i stedet at holde fast ved det påfaldende forhold, at en sådan kritisk praksis overhovedet udfoldes i en bibliografi. Det samme kan man sige om de mere anmeldelsesagtige kommentarer, der knytter sig til den samtidige håndbogslitteratur, fx en husholdningsbog (Niels Blymesters *Dend Gudelige Huus-Ordning*, 1680): »Dend kjøbes ikke, men er kun Makeltuur [dvs. til makulering], thi de forrige Bøger om det samme er bedre, nemlig« etc. (s. 66). Eller en »Trincierbog« dvs. en bog om forskæring af stege: »ikke unyttig for Ungdommen. [Bogtrykker] Dan. Paulli lader og en Trencier-Bog udgaa i 12mo.« (s. 48). I sådanne tilfælde har bemærkningerne mest af alt karakter af forbrugeroplysning og købsvejledning til konsumenterne på et differentieret bogmarked. Man kan generelt sige, at Peder Syv med en elastisk fortolkning af bibliografien indarbejder en historisk og kritisk praksis, som herhjemme endnu ikke have fået selvstændige udtryksformer eller organer at udfolde sig i: historia literaria-genren med den brede introduktion til de akademiske

fag, de vigtigste forfattere og værker, samt de lærde og litterære tidsskrifter med videnskabsformidling og litteraturkritik. Syv stikker sjældent særligt dybt, specielt ikke hvad det sidstnævnte felt angår, men i et bredere perspektiv er det omvendt interessant at se, hvordan brydningerne mellem et gammelt og et nyt mediebillede og en ditto offentlighed udspiller sig i *Bogladeren*. Manuskriptet er på en gang privat og idiosynkratisk i sin karakter, en lærd samlers repositorium, og udadvendt og direkte i sin orientering om bogverdenen.

Et anden udvidelse hos Syv i forhold til Terpager har med litteraturbegrebet at gøre. Terpager koncentrerede sig, principielt i hvert fald, om skrifter af »lærde Mænd«, som det fremgik af notitsen i Paullis årsbibliografi. Syv var snarere på linje med boghandleren, der efter sit program slet og ret optog skrifter af »danske Mænd« (inkl. kvinder). Med tanke på Syvs interesse for folkeviser og ordsprog kan det ikke overraske, at han modsat Terpager ikke begrænsede sit bibliografiske perspektiv. Der er allerede givet eksempler fra nogle af de vidt forskellige typer litteratur, som han arbejdede med. Mest påfaldende er det store og udførligt kommenterede afsnit om folkebøger (»Fabulosa«), som på dette tidspunkt allerede var genuint 'folkelige' og nød udbredt popularitet blandt menigmand.⁴⁵ I forbindelse med omtalen af et Göteborg-tryk af *Tolmodig Helena* (1580) siger han afbalanceret og sympatetisk om genren »Romancer« som sådan, at der heri »findes adskilligt urimeligt, som dog ikke saa nøye maae agtes, at man derved skulde forderve en smuk Løgn« (s. 114). Der er tale om en litteratursociologisk tilbøjelighed hos Syv, som har en slags parallel i Moths store modersmålsordbog fra samme tid, som i en 'sociolingvistisk' ånd har indlemmet ord og eksempler fra datidens talte sprog, herunder dialekter og slang.⁴⁶ Syvs inddragelse af folkebøgerne er interessant set i en større historisk sammenhæng. Den amerikanske bibliograf Archer Taylor har i et rids over disciplinens historie – med anknøytning til den franske historiker Paul Hazards indflydelsesrige konstatering af *La Crise de la conscience européenne, 1680-1715* (1935) – talt om et brud i såvel den bibliografiske som den kulturelle tradition omkring 1700. Det viser sig ved, at bibliografierne, som oftere og oftere kom på modersmålet, lægger større vægt på samtidig litteratur og på litteratur i flere registre på bekostning af klassikerne, samt ikke mindst, at bibliograferne begyndte at behandle fortidens forfattere som kilder – til tidligere tiders tro og viden – snarere end som autoriteter i sig selv.⁴⁷ Både det ene og det andet og i det hele taget et relativiserende, historisk standpunkt er karakteristisk for Syvs forsøg på at skrive dansk bibliografi på dansk. Nye bøger og

'dårlige' bøger tildeles masser af plads, mens de ældre punktkritiseres og drukner i mængden.

Sådan fornemmes det i hvert fald i manuskriptets overleverede form. Det er ikke til at sige, hvor Syv ville fylde på eller file i en mere endelig version. Vi får dog et fingerpeg i et lille fragment af det nævnte forordsfragment, hvor der sparkes bagud i litteraturhistorien:

man dömmet gjerne för höit om sine egne Skrifter, og gör för meget af sine Vare. For Exempel Heldvaderus [Niels Helvad] slutter sin Formular-bog og Johann Stenius [Hans Christensen Sthen] sin Vandrebog med dette Vers: *victurus genium debet habere liber*

Det latinske citat fra et epigram af Martial siger, at en bog, som skal leve, må have ånd.⁴⁸ Men det var tilsyneladende en kende for hovmodigt for Syv, der breder det litterære felt langt videre ud til også at inkludere mere ydmyge skrifter uden for den humanistiske strømning, som han på den anden side også er hjemme i. Metaforen 'varer' for skrifter er central. Den tilføjer et nyt bogmarkedssynspunkt på litteraturen, som knytter sig nært til bruddet – eller herhjemme måske snarere, mindre dramatisk: brydningerne – i den kulturelle tradition, og kan man tilføje, som gør det naturligt at oversætte den humanistiske genre 'bibliotheca' til 'boglade'.

Lærdomskulturen o. 1700. Afsluttende overvejelser

Hurtigt sammenfattet har mit anliggende været at karakterisere en bibliografisk diskurs i lærdomskulturen i slutningen af 1600-tallet, som knyttede bogkundskab og lærdom intimt sammen. Man skrev i vidt omfang bøger (fortegnelser, lister, noter etc.) om bøger. De første dansksprogede bibliografier, Terpapers og Syvs aldrig trykte *Boglader*, var ikke alene forsøg på at bygge patriotiske monumenter, men også lærde samlerarbejder og desuden tænkt som praktiske hjælpemidler for forskellige typer af brugere (internt i det lærde og bibliofile miljø og eksternt hos et bredere publikum). *Bogladerne* var således tænkt til at opfylde et orienteringsbehov, som med tanke på den vidtforgrenede og forskelligartede bibliografiske aktivitet har følt akut i tiden. Terpaper afprøvede forskellige former for nøgtern bibliografisk meddelelse, mens genren for Syv også fungerede som et laboratorium for andre typer af forehavender (historia litteraria, litteraturkritik, forbrugervejledning).

Undersøgelsen af den bibliografiske virksomhed o. 1700 er en slags pilotforsøg som led i et mere bredspektret arbejde. Det, der interesserer mig er ikke bibliografiens eller litteraturhistoriografiens senere udviklinger, som er behandlet i standardværker (af Svend Bruhns og Flemming Conrad), men derimod den førmoderne lærdomskultur i slutningen af 1600-tallet og begyndelsen af 1700-tallet. At nærme sig en forståelse af de lærde praksisser og projekter kræver snarere, at man suspenderer de vante forestillinger fra og om de moderne humanistiske discipliner. Den førmoderne udveksling mellem bibliografi og litteraturhistorie er en side af sagen. I et større perspektiv synes lærdomskulturen kendetegnet af de samme brydninger, som er blevet fremhævet i forbindelse med den bibliografiske virksomhed o. 1700: mellem passion og profession, privat og offentligt, konkurrence og 'kollaboration', utrykt og trykt. De kommer alle mere eller mindre udtalt til udtryk i den mest grundlæggende senhumanistiske eller barokke lærde praksis, samlersarbejdet.

Ligesom bibliografierne er de fleste lærde forehavender samlersarbejder. Man samlede, ordnede og systematiserede, ikke alene antikvariske artefakter, etnografika og naturalier, men også ord, tekster og bøger. Som allerede vist med *Bogladerne* og en række parallelle og konkurrerende projekter var det imidlertid forsvindende lidt af den enorme vidensmasse, der endte på tryk og fik resonans uden for det lærde miljø. »Også dette arbejde blev ved de dertil anlagte samlinger« (Chr. Bruun om Fr. Rostgaard).⁴⁹ »Imidlertid savnede han evnen til gennem forfatterskab selv at gøre sine samlinger frugtbringende for verden« (R. Paulli om Arne Magnusson).⁵⁰ Skudsmål som disse er hyppige i ældre litteraturhistoriske fremstillinger. Nu er disse folk og det øvrige persongalleri, som vi har mødt ovenfor, næsten forsvundet ud af litteraturhistorierne. Det skyldes givetvis den nævnte disciplinering af litteraturstudiet, som har indsnævret studieobjektet til alene at omhandle litteratur i moderne forstand, digtning. Men det har selvfølgelig også med denne upublicistiske produktivitet hos de lærde samlere at gøre. *Publish or perish*. Det er et faktum, at der kom meget lidt ud af de store anstrengelser, men ikke desto mindre et interessant faktum, som er værd at overveje nærmere.

Et centralt perspektiv for videre undersøgelser af lærdomskulturen, hvori spørgsmålet om de lærdes publikationspolitik og medieholdninger indgår som element, er overgangen mellem 1600- og 1700-tallet, lærdom og oplysning. Som det turde være fremgået ovenfor, skal man være varsom med at transportere moderne forestillinger om videnskabelig praksis og legitimation med sig tilbage ned i tiden. Hvis man

fx almengør oplysningens ideal om selvstændig, kritisk tænkning, så diskvalificeres med det samme alt, hvad Terpager, Syv etc. syslede med. I den blomstrende tyske udforskning af lærdomskulturen »um 1700« har man foreslået »Pragmatisierung« som et muligt overbegreb for de lærdes mere eller mindre bevidste legitimeringsbestræbelser og idealer, altså en bestræbelse på at få lærdommen gjort forståelig og vedkommende uden for de lærdes kreds.⁵¹ Centralt står i den forbindelse filosofen og juristen Christian Thomasius med sine universitetspædagogik og ikke mindst det tysksprogede, populærvidenskabelige tidsskrift *Gedanken oder Monats-Gespräche* etc. (1688-90).⁵² Med sine oplyste principper om popularisering og publicering er der langt fra avantgardeuniversitetet i Halle til Peder Terpager og Peder Syvs studerekamre i præstegårdene.

De hjemlige lærdes virksomhed med den tilbagetrukket, langsomhed og beskedenhed, som præger den i meget, er interessant at forholde sig til og prøve at forstå, i al sin anderledeshed, men samtidig viser det sig faktisk, at de internationale tendenser har en slags modsvar her. Jeg har i forbindelse med *Bogladerne* og de øvrige bibliografiske projekter forsøgsvis brugt begrebet 'orientering' som (del)karakteristik af de lærde bestræbelser. I forbindelse med det meget afgørende valg af modersmål som formidlende sprog er det på sin plads at tale om en 'pragmatisering' af lærdom og viden omkring 1700. Det er givetvis ikke tilfældigt, og det kan næppe alene være et udslag af enevældens kulturpolitik (set oppefra) og patriotisme eller opportuniste (set nedefra), at så mange indsamlings- og udgivelsesprojekter på denne tid knytter sig til den hjemlige kultur og kommunikerer på dansk: bibliografier, biblioteker, forfatterskabsudgaver, ordbøger, ordsprogssamlinger, digtantologier etc. Der er bestemt grund til igen at tage fat på »det lærde tidsrum«, som har stået i skyggen af den stilhistorisk definerede 'barok' og klemt mellem de store idéhistoriske mastodonter 'humanisme' og 'oplysning'. Da vil et oplagt udgangspunkt være alle disse epokale og epokegørende projekter, som kan ses under ét. Måske kunne man tale om 'barok videnskab'?

Litteratur

Utrykt litteratur (Det Kongelige Bibliotek)

GKS 774, 2°

GKS nr. 3016 e, 4°

NKS nr. 1216, 4°
NKS 1986 e 4°
Additamenta 172 a, 4°
Rostg. nr. 151, 4°

Trykt litteratur

- Andersen, Vilhelm: *Illustreret dansk Litteraturhistorie*, bd. 2: *Det attende Aarhundrede* (København, 1934).
- Beentz, Manfred og Herbert Jaumann (red.): *Thomasius im literarischen Feld Neue Beiträge zur Erforschung seines Werkes im historischen Kontext* (Tübingen, 2003).
- Bestermann, Theodore: *The beginnings of systematic bibliography* (2. udg., New York, 1968 (1940)).
- Bircherod, Jens: *Uddrag af Biskop Jens Bircherods Historisk-Biographiske Dagböger*, v. Chr. Molbech, (København, 1846).
- Birkelund, Palle m.fl. (red.): *Nordisk Leksikon for Bogvæsen I-II* (København/Oslo/Stockholm, 1951).
- Blair, Ann: »Reading Strategies for Coping with Information Overload ca. 1550-1700« i *Journal for the History of Ideas*, 64:1/2003, s. 11-28.
- Blair, Ann: *Too much to know. Managing scholarly information before the modern age* (New Haven/London, Yale University Press, 2010).
- Blum, Rudolf: »Vor- und Frühgeschichte der Nationalen Allgemeinbibliographie« i *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 2/1959, sp. 233-303.
- Blum, Rudolf: »Bibliographia. Eine wort- und Begriffsgeschichtliche Untersuchung« i *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 10/1969, sp. 1017-1246.
- Bruhns, Svend: *Bibliografiens historie i Danmark, 1700- og 1800-tallet* (Aalborg, 2004).
- Bruun, Chr.: »Den danske Litteratur fra Bogtrykkerkunstens Indførelse til 1550« i *Aarsberetninger og Meddelelser fra Det store kongelige Bibliothek 1864-69* (København, 1870), s. 1-8.
- Conrad, Flemming: *Smagen og det nationale. Studier i dansk litteraturhistorieskrivning 1800-1861* (København, 1996).
- Greg, W,W: »What is bibliography?« i *Transactions of the Bibliographical Society*, 1914, s. 39-53.
- Grunert, Frank: »Die Pragmatisierung der Gelehrsamkeit. Zum Gelehrsamkeitskonzept von Christian Thomasius und im Thomasianismus« i Ulrich Johannes Schneider (red.): *Kultur der Kommunikation: die europäische Gelehrtenrepublik im Zeitalter von Leibniz und Lessing* (Wiesbaden, 2005), s. 131-154.

- Grunert, Frank m.fl. (red.): *Historia literaria. Neuordnungen des Wissens im 17. und 18. Jahrhundert* (Berlin, 2007).
- Holberg, Ludvig: *Samlede Skrifter*, v. Carl S. Petersen, bd. 3 (København, 1922).
- Horn, Fr. Winkel Horn: *Peder Syv. En litterærhistorisk Studie* (København, 1878).
- Horstbøll, Henrik: *Menigmands medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840* (København, 1999).
- Ilsøe, Harald: »Lærde forbindelser mellem Danmark og Sverige ca. 1660-1720. Breve, bøger, besøg« i Erland Kolding Nielsen m.fl. (red.): *Bøger, biblioteker, mennesker. Et nordisk festskrift tilegnet Torben Nielsen* (København, 1988), s. 556-662.
- Ilsøe, Harald: »Peder Resens nordiske bibliotek. Katalog, bibliografi og boghandel i sidste halvdel af 1600-tallet« i *Fund og Forskning* 30/1991, s. 27-49.
- Ilsøe, Harald: *Biblioteker til salg. Om danske bogauktioner og kataloger 1661-1811* (København, 2007).
- Johannes Schefferus och fyra andra utländska lärda i stormaktstidens Sverige*, Centralantikariatet, katalog 56 (Stockholm, 2008).
- Moss, Ann: *Printed commonplace-books and the structuring of Renaissance thought* (Oxford, 1996).
- Nielsen, Marita Akhøj: *Anders Sørensens Vedels filologiske arbejder* (København, 2004).
- Nielsen, Marita Akhøj: »Saa fuldkommet som det hafves kunde – lidt om Moths ordbog fra indsamling til internet« i *Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Årsberetning 2011-2012* (København, 2012), s. 50-61.
- Nielsen, Lauritz: »Om Gotfred af Ghemens Udgifter af Den danske Rimkrønike« i *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 1/1914, s. 252-262.
- Nielsen, Lauritz: *Danske Privatbiblioteker gennem Tiderne* (København, 1946).
- Norris, Dorothy May: *A History of Cataloguing and Cataloguing Methods 1100-1850* (London, 1939).
- Paulli, R.: »Bidrag til de danske Folkebøgers Historie« i *Danske Folkebøger*, bd. 12 (København, 1936), s. 171-291.
- Petersen, Carl S. og R. Paulli: *Illustreret dansk Litteraturhistorie*, bd. 1: *Fra Folkevandringstiden indtil Holberg*: (København, 1929).
- Rostgaard, Frederik: *Projet d'une nouvelle méthode pour dresser le catalogue d'une bibliothèque selon les matières avec le plan* (Paris, 1698).
- Rørdam, H.F.: *Klavs Christoffersens Lyskanders Levned* (København 1868).

- Skovgaard-Petersen, Karen: »Biblioteksfaglig vejledning i 1670'erne. Om Thomas Bartholins forelæsninger som universitetsbibliotekar« i John T. Lauridsen og Olaf Olsen (red.): *Umisteligt. Festskrift til Erland Kolding Nielsen* (København, 2007), s. 137-152.
- Sneedorff, J.S.: *Samtlige Skrifter* (København, 1775).
- Sthen, Hans Christensen: *En liden Vandrebog i Hans Christensen Sthens Skrifter*, bd. 1, v. Jens Lyster (København, 1994).
- Taylor, Archer: *Renaissance guides to books* (Berkeley, 1945).

Noter

1. [J.S. Sneedorff] Den patriotiske Tilskuer, nr. 8, 13. februar 1761, cit. efter Sneedorffs *Samtlige Skrifter* (København, 1775), bd. 1, s. 57.
2. Op. cit., s. 61, min fremhævning.
3. Om bibliografiens begrebshistorie, jf. Rudolf Blums afhandling, »Bibliographia. Eine wort- und Begriffsgeschichtliche Untersuchung« i *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 10/1969, sp. 1017-1246.
4. Samme dobbelthed aner man i et samtidigt forsøg på at oversætte hovedbetydningen af ordet 'Bibliotek'. Således har Matthias Moths følgende forklaring i leksikonafdelingen af sin store utrykte ordbog fra årtierne omkring år 1700: »Er af grekisk, kaldes Bogkammer, Bøgneri, Bibliotheca«, KB: GKS 774, 2°, s. 93. Den sidste forklaring før den latinske reference, 'bøgneri' eller 'bøgeri', kan Moth have haft fra tysk 'Bücherei', som har den dobbelte betydning bibliotek og boghandel.
5. Skitsen fokuserer på det, man herhjemme normalt forstår ved bibliografi, nemlig den såkaldte 'systematiske bibliografi'. Den, som beskæftiger sig med opregningen og klassificeringen af bøger ('enumerativ bibliografi' taler man også om). Heroverfor står den nyere, angelsaksiske 'kritiske bibliografi', som studerer materielle vidnesbyrd om bøgernes historiske produktionsprocesser ('deskriptiv' og 'analytisk bibliografi' er de centrale underdiscipliner), jf. W.W. Greg, »What is bibliography?« i *Transactions of the Bibliographical Society*, 1914, s. 39-53. Stofmæssigt støtter jeg mig for den almindelige europæiske udviklings vedkommende til Theodore Bestermann, *The beginnings of systematic bibliography* (2. udg., New York, 1968 (1940)), Archer Taylor, *Renaissance guides to books* (Berkeley, 1945) og Rudolf Blum, »Vor- und Frühgeschichte der Nationalen Allgemeinbibliographie« i *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 2/1959, s. 233-303.
6. Ann Blair, »Reading Strategies for Coping with Information Overload ca. 1550-1700« i *Journal for the History of Ideas*, 64:1/2003, s. 11.
7. I den forbindelse skal det bemærkes, at lærde i 15-1600-tallet også udgav kataloger over enkelte bogsamlinger, men også disse var da i høj grad konciperet ud fra et brugersynspunkt, jf. om Frederik Rostgaard nedenfor.

8. I sin universalbibliografi introducerede Gessner siden hen et alfabetisk ordningsprincip efter forfatternavn samt i et appendix, de såkaldte *Pandectae* (1548), et emneregister.
9. Påfaldende nok var der ingen tyske nationalbibliografier med i denne store bølge i 1600-tallet. En sådan så først dagens lys med G.C. Hambergers *Das gelehrte Deutschland* (1767-70). Man har forklaret dette med, at behovet i et vist omfang var dækket af messekatologerne fra bogcentrene i Frankfurt og Leipzig, jf. Besterman (1968), s. 38.
10. For de hjemlige forhold trækkes der først og fremmest på Chr. Bruuns oversigt i indledningen til »Den danske Litteratur fra Bogtrykkerkunstens Indførelse til 1550« i *Aarsberetninger og Meddelelser fra Det store kongelige Bibliothek 1864-69* (København, 1870), s. 1-8 og den stofrige skitse i Fr. Winkel Horn, *Peder Syv. En litterærhistorisk Studie* (København, 1878), s. 171-173, som især har værdi ved sin opstøvning og inddragelse af relevant brevmateriale fra Jens Bircherods store dagbog. Desuden inddrages Svend Bruhns *Bibliografens historie i Danmark, 1700- og 1800-tallet* (Aalborg, 2004), særligt s. 48-53 og 73-80. Afhandlingen rummer tilbageblik til den førmoderne bibliografi, som ellers er uden for dens perspektiv. Syv og Terpager er ikke genstand for selvstændig behandling hos Bruhns.
11. Kun afskrifter er bevaret af manuskriptet, som vist nok mestendels er affattet før 1610. Teksten blev gengivet udragsvis i E.J. v. Westphalens kildesamling *Monumenta* (1740) og siden i sin helhed som tillæg til H.F. Rørdams *Klavs Christoffersens Lyskanders Levned* (København 1868), s. 181-309. Ifølge Lyschandens egen beretning var hans samtidige, biskop Anders Foss i Bergen (d. 1607), i færd med at samle en fortegnelse over forfattere, som omtaler dansk stof, jf. Rørdams indledning, s. 163, en særlig indholdsorienteret variant af nationalbibliografien med andre ord.
12. Brev fra Peder Terpager til Jens Bircherod, indklæbet som appendix efter decemberafsnittet af Bircherods dagbog for 1698, NKS 1986 e 4°.
13. Lauritz Nielsen, »Om Gotfred af Ghemens Udgaver af Den danske Rimkrønike« i *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 1/1914, s. 260.
14. Jf. udgiverens indledning til *Uddrag af Biskop Jens Bircherods Historisk-Biographiske Dagböger*, v. Chr. Mølbech, (København, 1846), s. xxvi.
15. Som flertalsformen indikerer, var der tale om to og ikke én genudgivelse af Bartholin: Først som selvstændig publikation (Hamborg, 1699), siden parret med svenskeren Johannes Schefferus parallelværk *Svecia litterata*, som var udkommet første gang i 1680, under den allerede nævnte titel *Bibliotheca Septentrionis eruditi* (Leipzig, 1699). *Bibliotheca Danica* nævner ikke Hamborg-udgaven, som optræder i flere udenlandske bibliotekskataloger. Den er beskrevet i en svensk antikvariatskatalog, *Johannes Schefferus och fyra andra utländska lärda i stormaktstidens Sverige*, Centralantikariatet, katalog 56 (Stockholm 2008), nr. 51/sp. 59. I 1716 tryktes en ny udgave af Mollers Bartholin i Haag under titlen *Bibliotheca Danica*.

16. Om *Historia literaria* som (mode)videnskab, genre og diskurs i den tyske lærdomskultur o. 1700, jf. Frank Grunert m.fl. (red.), *Historia literaria. Neuordnung des Wissens im 17. und 18. Jahrhundert* (Berlin, 2007).
17. Om *De libris legendis*, jf. Karen Skovgaard-Petersen, »Biblioteksfaglig vejledning i 1670'erne. Om Thomas Bartholins forelæsninger som universitetsbibliotekar« i John T. Lauridsen og Olaf Olsen (red.): *Umisteligt. Festskrift til Erland Kolding Nielsen* (København, 2007), s. 137-152.
18. For en generel oversigt over private bogsamlinger i 1600-tallet, jf. Lauritz Nielsen, *Danske Privatbiblioteker gennem Tiderne* (København, 1946), s. 55-66.
19. Vilhelm Andersen, *Illustreret dansk Litteraturhistorie*, bd. 2: *Det attende Aarhundrede* (København, 1934), s. 329.
20. Dorothy May Norris, *A History of Cataloguing and Cataloguing Methods 1100-1850* (London, 1939), s. 178. Norris tager udgangspunkt i en fransk pjecce om biblioteksindretning og -katalogisering, som den unge Rostgaard forfattede på en af sine (biblioteks)rejser til udlandet: *Projet d'une nouvelle méthode pour dresser le catalogue d'une bibliothèque selon les matières avec le plan* (Paris, 1698).
21. Harald Ilsøe har opsummerende om den mest berømte bogsamler, Peder Resen (1625-1688), peget på tre tydelige formål bag samlingens katalogisering, *Petri Johannis Resenii Bibliotheca Regiæ Academiæ Hafniensi donata* (1685), dvs. Peder Hansen Resens bibliotek skænket til Det kongelige Universitet i København: Den skulle være et blivende monument over Resens personlige indsats, et hjælpemiddel for samlingens kommende benyttede (på Universitetsbiblioteket) og endelig en håndbog for alle med interesse for dansk-nordisk litteratur, jf. Harald Ilsøe, »Peder Resens nordiske bibliotek. Katalog, bibliografi og boghandel i sidste halvdel af 1600-tallet« i *Fund og Forskning* 30/1991, s. 29.
22. Jf. de engelske boghandlere Robert Clavell og John Starkeys *Mercurius librarius or, a catalogue of books* (1668-1711).
23. For en introduktion til *Mercurius Librarius Danicus* med særlig vægt på fortegnelsens repræsentativitet set i forhold til den faktisk bogproduktion, jf. Henrik Horstbøll, *Menigmands medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840* (København, 1999), s. 68-76.
24. KB Additamenta 172 a, 4°. Litteraturen om Terpagers bibliografiske optegnelser er sparsom og kortfattet. Bortset fra et kort tilblivelseshistorisk rids med værdifuld dokumentation i ovenfor anførte Winkel Horns Peder Syv-afhandling (s. 173), er optegnelserne kun nævnt en passant i forbindelse med omtaler af Syvs fortsættelse af projektet.
25. *Ibid.*
26. *Mercurius Librarius Danicus* for 1679 i *Extraordinaires Maanedlige Relationer*, januar 1680, s. 16.
27. *Op. cit.*, s. 15.
28. I den forstand minder arbejdsformen om Jens Bircherods samtidige dagbogsprojekt 1658-1708, hvor hver dags side (18.000 i alt!) er inddelt i rubrik-

- ker: *Res meæ, Res patriæ, Res exteræ*, dvs. mine, fædrelandets og udenlandske sager. I *Illustreret dansk Litteraturhistorie*, bd. 1 (København, 1929), s. 831 er et dagbogsblad gengivet i faksimile. Det ledsages af R. Paullis tørre bemærkning: »Alene i det rent manuelle Arbejde må man beundre hans exempelløse Flid« (s. 830).
29. Bruhns (2004), s. 45-47.
  30. Norris (1939), s. 170-171.
  31. Ludvig Holberg, *Samlede Skrifter*, v. Carl S. Petersen, bd. 3 (København, 1922), s. 102.
  32. Antikvarboghandel omtales direkte fra midten af det 17. århundrede. Den tidligste, vi kender, gik under navnet »Jerusalems bogfører«, jf. Volmer Rosenkildes opslag i Palle Birkelund m.fl. (red.): *Nordisk Leksikon for Bogvæsen* (København/Oslo/Stockholm, 1951), s. 30. Den første offentlige bogauktion blev afholdt i 1661, jf. Harald Ilsøe, *Biblioteker til salg. Om danske bogauktioner og kataloger 1661-1811* (København, 2007). Ilsøe påpeger, at de mange bogauktioner lagde en dæmper på den antikvariske handel med bøger (s. 33).
  33. Horstbøll (1999), s. 273-296 og 605-607.
  34. KB Rostg. nr. 151, 4°; afskrift (formentlig fra anden halvdel 1700-tallet) i NKS nr. 1216, 4°. P.F. Suhm har gengivet dele af manuskriptet i *Samlinger til den Danske Historie*, I:2 (København, 1780), s. 89-104. Foruden Winkel Horns sammenfatning af tilblivelseshistorie og karakteristiske smagsprøver på indholdet, jf. Horn (1878), s. 174-177 findes korte behandlinger, støttet på selvstudier hos Flemming Conrad om de litteraturhistoriske tilløb hos Syv, jf. *Smagen og det nationale. Studier i dansk litteraturhistorisk skrivning 1800-1861* (København, 1996), s. 24 og Marita Akhøj Nielsen om Syvs behandling af A.S. Vedel, jf. *Anders Sørensens Vedels filologiske arbejder* (København, 2004), bd. 1, s. 541-542.
  35. Kun få bøger fra Terpagers fortegnelse går igen hos Syv, et forhold, der imidlertid både kan tale for og imod, at han havde overtaget fortegnelsen og nu komplementerede den, snarere end at begynde på en frisk.
  36. Om Syvs bibliotek, jf. Nielsen (1968), s. 167, og den bevarede auktionskatalog over bogsamlingen, *Catalogus Librorum P. Septimii* (1702). Sidstnævnte er under udgivelse af Karsten Christensen for Det danske Sprog- og Litteraturselskab.
  37. Peder Syv: *Collectanea varia ad rem literariam Danicam pertinentia*, GKS nr. 3016 e, 4°, litra i, s. 1 (s. 83 i den overordnede paginering).
  38. Efter Horn (1878), s. 30. Ansøgningen er bevaret på Rigsarkivet.
  39. Vi ved, at Rostgaard i 1707 arbejdede på værket, men det blev aldrig fuldført, jf. Chr. Bruun, *Frederik Rostgaards Liv og Levnet*, bd. 1 (København, 1870), s. 128.
  40. Akhøj Nielsen (2004), bd. 1, s. 541.
  41. Om Syv og den tidligt moderne skandinavisme o. 1700, jf. Harald Ilsøe, »Lærde forbindelser mellem Danmark og Sverige ca. 1660-1720. Breve, bøger, besøg« i Erland Kolding Nielsen m.fl. (red.): *Bøger, biblioteker, mennesker. Et nordisk festskrift tilegnet Torben Nielsen* (København, 1988), s. 556-662.

42. Winkel Horn (1878), s. 180.
43. Ann Moss, *Printed commonplace-books and the structuring of Renaissance thought* (Oxford, 1996), s. 14.
44. Jf. fx §§ 64 og 84.
45. Om Syv i folkebogsforskningen, jf. R. Paulli, »Bidrag til de danske Folkebøgers Historie« i *Danske Folkebøger*, bd. 12 (København, 1936), s. 273-275.
46. Jf. Marita Akhøj Nielsens introduktion til ordbogen »Saa fuldkommet som det hafves kunde – lidt om Moths ordbog fra indsamling til internet« i *Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Årsberetning 2011-2012* (København, 2012), s. 50-61.
47. Taylor (1945), s. 64.
48. Martials Epigrammer, 6. bog, nr. 61, l. 10. Om epigrammet hos Helvad og Sthen, jf. kommentaren til *En liden Vandrebog i Hans Christensen Sthens Skrifter*, bd. 1, v. Jens Lyster (København, 1994), s. 320.
49. Bruun (1870), s. 132.
50. Paulli (1929), s. 779.
51. Frank Grunert, »Die Pragmatisierung der Gelehrsamkeit. Zum Gelehrsamkeitskonzept von Christian Thomasius und im Thomasianismus« i Ulrich Johannes Schneider (red.), *Kultur der Kommunikation: die europäische Gelehrtenrepublik im Zeitalter von Leibniz und Lessing* (Wiesbaden, 2005), s. 131-154.
52. Jf. fx Manfred Beentz og Herbert Jaumann (red.), *Thomasius im literarischen Feld Neue Beiträge zur Erforschung seines Werkes im historischen Kontext* (Tübingen, 2003).

Kafka og konversationsanalyse

En dialog om dialog

Af Søren Beck Nielsen

This paper promotes a dialogue between literary and linguistic studies. I argue that both schools benefit from such a dialogue, and I build my case upon the analysis of an extract from Franz Kafka's novel *Amerika*. The analysis illustrates that conversation analysis' insights regarding conversational organisation in verbal interaction are helpful in order to achieve a deeper understanding of dialogue in fiction. This is possible because literary fiction, to a very large degree, borrows, and artistically uses, the many speech genres of everyday life that conversation analysis has specialised in studying. I argue that conversation analysis may add an interactional perspective to the literary analysis, but I also argue that literary analysis may supplement conversation analysis a holistic perspective with applied possibilities.

Sprog og litteratur i dialog

Udforskningen af sprog og litteratur beriger hinanden. Et solidt kendskab til sprog styrker den litterære læsers fortolkningsevner. Gode litterære fortolkningsevner styrker omvendt bevidstheden om sprogets nuancer, tvetydigheder og udtryksmuligheder. Et godt eksempel er Thomas Bredsdorffs virtuose læsninger af dramaer.¹ Analyserne trækker på *lingvistisk pragmatik*, især sproghandlings- og implikaturteori. Gevinsten er meget stærke læsninger, samt udforskninger af hvordan sproghandlinger i almindelighed indlejrer skjulte magtinteresser. Denne artikel præsenterer en ny måde hvorpå sprog- og litteraturvidenskab kan supplere hinanden. Som M. M. Bakhtin indsigtfuldt observerede så tidligt som i begyndelsen af 1950'erne, låner litterære skildringer i stort omfang talemåder, eller såkaldte *talegenrer*, fra mundtlige sammenhænge.² De er selvfølgelig særligt nærværende i litterære gengivelser af dialoger mellem personer. Denne artikel foreslår at udnytte talesprogsforskningen til bedre at forstå sådanne mundtlige virkemidler. Omvendt foreslår artiklen også at læsning af litterære skildringer af dialoger kan skabe stof til eftertanke for samtaleforskning. Disciplinen *konversationsanalyse* repræsenterer her samtaleforskning. Analytisk tager artiklen udgangspunkt i en af den slags skildringer som forfatteren Franz Kafka er berømt for, nemlig borgerens frygtindgydende møde med den bureaukratiske systemrepræsentant. Litterære skildringer af sådanne møder er tidligere blevet gjort til genstand for fornemme analyser fra arbejds sociologisk hold.³ Analysen i denne ar-

tikel skal gerne illustrere at navnlig samtaleforskningens indsigter om samtalestrukturering er frugtbar at gå i dialog med. Ikke bare når man læser Kafka, men også når man i almindelighed læser litterære gengivelser af dialoger.

Kafkas sparsomme dialog

Nogle romaner og noveller indeholder store mængder dialog i form af gengivelse af direkte tale. Andre prosaiske tekster indeholder kun lidt dialog til fordel for andre former for gengivelser såsom indirekte tale, dækket direkte tale eller tankestrøm. Umiddelbart forekommer prosaiske tekster med meget dialog mest velegnet til at anvende konversationsanalyse på, mest oplagt naturligtvis drama. Men i det følgende skal vi se at også kun lidt dialog kan være tilstrækkeligt – i dette tilfælde til en udvidet forståelse af borgerens angstprovokerende møde med bureaukraten.

Der er mange eksempler på frygtindgydende møder med bureaukratiske systemrepræsentanter i Kafkas tre romaner *Processen*, *Slottet* og *Amerika*. I alle tre bøger udsættes en uforstående hovedperson hvis for- eller efternavn starter med *K*, for ydmygende og angstprovokerende samtaler med autoritative bureaukrater. Disse bureaukrater udøver magt over borgeren, bl.a. igennem deres måder at stille spørgsmål på. Romanen *Amerika*⁴ regnes almindeligvis for mere optimistisk end de to andre. Den er ufuldendt, så vi kan ikke med sikkerhed vide hvordan den skulle ende, men ifølge Kafkas ven og udgiver Max Brod planlagde Kafka en forsonlig afslutning i modsætning til de to andre romaners tragiske udgange. De bureaukratiske møder som hovedpersonen i *Amerika*, den unge Karl Rossmann der er emigreret fra Tyskland, udsættes for, er da også i hovedreglen en smule mindre truende end eksempelvis dem som hovedpersonen Josef K. udsættes for i *Processen*. Karl Rossmann er modsat Josef K. ikke truet på livet, og når han anklages for ugerninger, er anklagerne ikke totalt uigennemsigtige som de er i *Processen*.

Det tegner faktisk helt lyst for Karl Rossmann da romanen slutter. Det tyder på at hans trængsler med at finde beskæftigelse er overståede. Han optages nemlig i truppen af medvirkende i det absurd store friluftsteater i staten Oklahoma. Dette teater hyrer konstant og uden begrænsninger nye medarbejdere. Tilstrømningen af nye medarbejdere indebærer et omfangsrigt embedsapparat til at visitere nye medarbejdere til passende stillinger. I nedenstående uddrag er Karl Rossmann således blevet slæbt fra kontor til

kontor og interviewes nu af en herre som tilsyneladende arbejder under lederen af Oklahoma Teaters tiende hvervegruppe. Interviewet beskrives således:

»De har været arbejdsløs?« spurgte denne herre først. Dette spørgsmål var, ligesom næsten alle hans øvrige spørgsmål, meget ligetil, helt uden bagtanke, og hertil kom, at svarene ikke blev efterprøvet ved nye spørgsmål. Alligevel vidste spørgeren at give dem særlig betydning, ved at fremsætte dem med store øjne, ved at iagttage deres virkning i foroverbøjet stilling, ved at gentage svarene med sænket hoved og undertiden gentage dem højt; Karl forstod ganske vist ikke, hvad der gjorde ham forsigtig og ængstelig. Det skete flere gange, at han følte trang til at tilbagekalde det allerede givne svar og erstatte det med et andet, som måske ville vinde mere bifald, men han undlod det alligevel altid, da han vidste, hvilket dårligt indtryk en sådan vaklen måtte gøre; desuden var det som oftest ganske uberegneligt, hvilken virkning svarene havde. Ydermere lod det jo til, at hans ansættelse allerede var afgjort, og bevidstheden herom stivede ham af.

Spørgsmålet, om han havde været arbejdsløs, besvarede han simpelt med »ja«. (side 248-49).

Selve udvekslingen imellem de to parter er sparsom. Den rummer et kort spørgsmål og et endnu kortere svar. Men vi erfarer fra fortælleren at i hvert fald spørgsmålsdelen er karakteristisk for interaktionen mellem Karl og denne herre der udspørger ham. I det følgende omtaler jeg udspørgeren som »bureaukraten« fordi han inkarnerer bureaukrattypen der er så signifikant i det kafkask univers. Selve dialogen er altså denne:

B: De har været arbejdsløs?

K: Ja.

Man kunne mene at det er informationerne som bringes efter bureaukratens spørgsmål og før Karls svar, disse overvejelser, ængstelser og reaktioner, der for alvor gør passagen kafkask. Vi erfarer således at bureaukratens spørgsmål – på trods af deres kortfattede og ligefremme stil – fremtræder potentielt farlige. Dette fremgår af oplysningerne som optræder imellem fremsættelsen af bureaukratens spørgsmål, og Karls kortfattede svar. Rækken af oplysninger indledes med fortællerens fortolkning af bu-

reaokratens adfærd. Hans non-verbale adfærd og tendens til at gentage nogle af ordene afslører en højere grad af magtudøvelse end de kortfattede spørgsmål ellers kunne tyde på. Denne fortolkning kan ikke være Karls da det forklares at Karl selv ikke forstod »hvad der gjorde ham forsigtig og ængstelig«. Men perspektivet skifter umiddelbart derefter. Læseren gives nu adgang til Karls oplevelser og erfaringer. Vi opnår indblik i Karls usikkerhed omkring hvordan han mest fordelagtigt kan besvare spørgsmålene; at han vurderer stålsatte svar som de mest hensigtsmæssige; og at han trods alt er betrygget over at være sikret ansættelse i teateret.

Disse to perspektiver: (1) en fortolkning af bureaukratens adfærd som magtfuld og potentielt truende samt (2) et indviet indblik i Karls oplevelser af situationen giver os en indlevelse i det kafkaske univers. Vi fornemmer igennem dem systemets magt og borgerens usikkerhed og ængstelser. Dette forhold vil ikke blive behandlet yderligere her i artiklen, den vil primært koncentrere sig om selve dialogen. Det er artiklens ambition at overbevise om at det kan betale sig at udnytte den viden om samtaler som konversationsanalysen tilbyder os, til bedre at forstå selve dialogen, uanset hvor sparsom den måtte være. Lad os starte med at se hvilken slags viden om samtaler konversationsanalysen tilbyder.

Konversationsanalyse

Konversationsanalyse stammer fra Amerika hvor disciplinen blev grundlagt i 1960'erne og rodfæstet i 1970'erne. Grundlæggeren var sociologen Harvey Sacks. Han havde dels en interesse for at studere de måder hvorpå mennesker skaber fælles forståelse, dels en stor ambition om at gøre sociologi til såkaldt *observational science*. Løsningen på interessen og ambitionen var at studere optagelser af autentiske samtaler. Sacks døde selv meget ung i 1975, men konversationsanalyse er siden vokset støt og bedrives i dag i stort omfang i akademiske miljøer rundt om i verden. Der er udgivet tusindvis af konversationsanalytiske publikationer som oplyser om hvordan samtaler er strukturerede, hvilke sproglige formuleringer samtaledeltagere benytter sig af til at skabe en fælles forståelse af, hvordan samtaledeltagere kontinuerligt viser hinanden hvordan de forstår hinanden, hvordan samtaledeltagere optræder i forskellige, ikke mindst institutionelle, sammenhænge etc. Blandt de samtalepraksisser som konversationsanalysen har bidraget med indgående viden om, hører viden om hvordan samtaledeltagere stiller spørgsmål og leverer svar. Studierne af

spørgsmål og svar bygger alle på autentiske optagelser fra konkrete sammenhænge, og der findes ikke sprogvidenskabelige discipliner som kommer i nærheden af tilsvarende indsigt i spørgsmål og svar.

Spørgsmål og svar bliver i konversationsanalytiske studier analyseret som sammenhængende størrelser. De udlægges som det prototypiske eksempel på såkaldte *turpar*, dvs. enheder af to taleture der følger og betinger hinanden.⁵ I det følgende koncentrerer vi os dog alligevel mest om spørgsmålene. Her skal det indledningsvist siges at det somme tider kan være vanskeligt at afgrænse hvad der er spørgsmål, og hvad der ikke er. Dette gælder ikke bare for forskeren, men også for samtaledeltageren selv. Det forekommer ofte at spørgsmål – ligesom bureaukratens i det ovenstående uddrag – antager rent deklarative former.⁶ I uddraget fra *Amerika* hjælper fortælleren os med at fortolke bureaukratens replik som et spørgsmål (»Dette spørgsmål var, ligesom næsten alle hans øvrige spørgsmål ...«), ligesom vi bliver hjulpet af at Kafka afslutter replikken med et spørgsmålstegn. Konversationsanalytiske studier af spørgsmål må derimod nøjes med at vurdere om ytringer kan kategoriseres som spørgsmål på baggrund af hvordan ytringerne fremsiges (grammatisk og prosodisk), og endvidere på baggrund af hvordan de behandles i det efterfølgende: Responderer samtalepartneren med et svar? Risikoen for cirkularitet er således et grundvilkår man bør være opmærksom på.

I 2010 blev der givet særligt mange svar vedrørende spørgsmål. Her blev der dels udgivet en antologi med titlen "*Why do you ask?*". *The Function of Questions in Institutional Discourse* som indeholder studier af hvordan og med hvilke funktioner og konsekvenser professionelle samtaledeltagere såsom læger, journalister, lærere, sagsbehandlere, sælgere etc. stiller spørgsmål til patienter, politikere, elever, klienter, kunder etc.⁷ Disse studier bekræfter en konversationsanalytisk indsigt af ældre dato, nemlig at spørgsmål bruges til at udføre mange andre sproghandlinger med end bare den kanoniske sproghandling at indhente information.⁸ Spørgsmål kan også bruges til at foretage anmodninger med, rette kritik imod andre, gøre indrømmelser med etc. Dels blev der i 2010 udgivet et særnummer af tidsskriftet *Journal of Pragmatics* som var helliget komparative studier af spørgsmål-svar-praksisser i ti forskellige sprogsamfund. Studierne af spørgsmål på dansk viste at danskerne oftere end sammenlignelige sprogsamfund producerer spørgsmål med interrogativ ordstilling, men at disse spørgsmål samtidig oftere end i sammenlignelige sprogsamfund bliver brugt til handlinger såsom at stille forslag og præsentere tilbud eller anmodninger.⁹

To nyere udgivelser om brugen af spørgsmål er her blevet særligt fremhævet. I det næste afsnit skal vi diskutere en række andre udgivelser for at nærme os en beskrivelse af hvad der kendetegner spørgsmål-svar-udvekslingen i den citerede passage.

Bureaukratens spørgestil

I ovenstående passage fra *Amerika* observerer fortælleren at bureaukraten stiler spørgsmål »meget ligetil«. Denne observation rammer noget centralt i forhold til hvordan spørgsmål og svar kan optræde i mindre formelle situationer end en jobvisitation som den skitserede. På trods af at spørgsmål-svar repræsenterer det prototypiske eksempel på et turpar, og som sådan giver indtrykket af at være en selvstændig enhed, er spørgsmål og svar sædvanligvis indlejret i større sekvenser af talebidrag.¹⁰ Eksempelvis er det ofte tilfældet at spørgsmål i mindre formelle sammenhænge indledes med et præ-spørgsmål (»Har du hørt at ... ?«) eller i nogle tilfælde præ-præ-spørgsmål (»Må jeg lige spørge dig om noget?«).¹¹ Omvendt kan det være kendetegnende for spørgsmål i formelle sammenhænge at de er korte, præcise, velovervejede og falder i en bestemt rækkefølge. Det gælder eksempelvis ofte for de spørgsmål læger stiller patienter når de udreder en lidelse,¹² når advokater krydsforhører vidner, ofre eller anklagede i retssalen,¹³ når personalet på alarmcentraler modtager nødopkald,¹⁴ eller når interviewere udfører standardiserede interview.¹⁵ Bureaukratens spørgestil er altså overvejende professionel og formel snarere end privat og uformel. Ifølge *Den Danske Ordbog* er der to gængse betydninger af ordet *ligetil*. Den første henviser til at en proces kan være simpel, enkel og åbenlys. Den anden henviser til at en person kan være let at omgås, uformel og uhøjtidelig. Her bruges *ligetil* således i førstnævnte betydning.

Fortælleren observerer endvidere at spørgsmålet bliver stillet »helt uden bagtanke«. Det er ikke helt klart hvad dette dækker over. Formodentlig er det en oplevelse af at spørgsmålet er præsenteret uskyldigt og ufarligt, men at svaret kan have store konsekvenser. Blandt de vigtigste karakteristika ved spørgsmål hører at de altid afslører talerens antagelser omkring hvad svaret kan være.¹⁶ Dette gælder især ja/nej-spørgsmål som altid tydeligt vil indicere hvad spørgerens bedste gæt på et muligt svar er.¹⁷ Dette gælder også for bureaukratens ja/nej-spørgsmål. Bureaukratens bedste gæt er at Karl har været arbejdsløs. Det fremgår særlig tydeligt af

spørgsmålets grammatiske design: Det er formet som en fremsættende sætning med subjektet i stedet for verbalet på førstepladsen. Når bureaukratens bedste gæt er at Karl kan tilskrives en stigmatiseret kategori (»arbejdsløs«), er der ikke noget underligt i at Karl modtager spørgsmålet med ængstelse og en følelse af mistro. Man finder den modsatte måde at stille spørgsmål på blandt empatiske læger der taler med patienter omkring livsstilsændringer. Studier af sådanne konsultationer har vist at lægerne benytter sig af såkaldte *optimerede spørgsmål*. Selve spørgsmålet er her formuleret på en måde hvor dets mest oplagte svar samtidig er den socialt set bedste mulighed for patienten.¹⁸ Således vil den empatiske læge spørge »Lever din far endnu?« i stedet for »Er din far død?«. Den slags spørgsmål stiller kaffasker bureaukrater naturligvis ikke.

Fortælleren observerer endelig at bureaukratens spørgsmål ikke bliver »efterprøvet ved nye spørgsmål«. Dette er også centralt, for ofte sker det jo i mundtlig interaktion at en person stiller et spørgsmål og igennem svaret erfarer at spørgsmålet ikke er blevet opfattet efter hensigten. Spørgsmål-svar-turpar efterfølges derfor hyppigt af afklarende sekvenser.¹⁹ Denne systematik udlægges faktisk somme tider som en af de allermest centrale måder hvorpå mennesker etablerer intersubjektivitet, dvs. fælles forståelse;²⁰ *fælles* er nøgleordet, for det er jo ikke bare vigtigt for spørgeren at opleve at blive forstået rigtigt, det samme gælder for svareren. Men den slags bekymrer bureaukraten sig ifølge uddragets fortæller ikke om.

Opsummerende kan vi med konversationsanalysens viden om spørgsmål forklare hvad Karl angiveligt ikke selv kan, nemlig hvad der gør ham »forsigtig og ængstelig«. Det skyldes at bureaukraten stiller spørgsmål som er 1) formelle, 2) uempatiske og potentielt stigmatiserende og 3) uopfulgte.

Karls måde at svare på

Karl svarer jo bare »ja«. Kan man analysere sprogligt på noget så diminutivt? En ren indholdsanalyse ville fokusere på at Karl underordner sig autoriteten og undertrykker trangen »til at tilbagekalde det allerede givne svar og erstatte det med et andet, som måske ville vinde mere bifald« af angst for »hvilket dårligt indtryk en sådan vaklen måtte gøre«. Men en konversationsanalytisk informeret analyse vil hæfte sig ved at Karl svarer såkaldt *præfereret*, dvs. i overensstemmelse med de forventninger der

ledsager spørgsmålets udformning. I en indflydelsesrig artikel²¹ fremsætter Harvey Sacks den dristige påstand at alle spørgsmål præfererer bestemte svar, og at de fleste af dem præfererer et »ja«. Det sidste, siger han, kan man på et overfladisk niveau konstatere på baggrund af simple optællinger der viser at der produceres flere positive end negative besvarelser på spørgsmål. På et dybere niveau kan man analysere sig frem til at det forholder sig sådan ved at afdække hvilke anstrengelser samtaledeltagere gør sig for at undgå negative besvarelser. Et af eksemplerne fra hans optagelser lyder:

A: That where you live? Florida?

B: That's where I was born.

Person A præsenterer i form af et ja/nej-spørgsmål sit bedste gæt på hvor person B bor, nemlig Florida. Det gør B ikke, vedkommende bor i Californien. Men alligevel undlader B en eksplicit negativ besvarelse. Dette, og en lang række andre tilsvarende eksempler, fortolkes som udtryk for en *preference for enighed*. Præferencen for enighed er sidenhen dokumenteret i andre sammenhænge, bl.a. at når en person foretager en vurdering gennem sproget (»Fed film!«), så er den præfererede respons en tilsluttende og helst entusiastisk vurdering (»Ja, den var fantastisk!«).²² Det er karakteristisk at enigheden skal falde hurtigt. I passagen fra *Amerika* ved vi ikke hvor lang tid der går fra bureaukraten stiller spørgsmålet, til Karl leverer det bekræftende svar. Men vi fornemmer at det falder hurtigt fordi Karl forsøger at undgå at udvise »vaklen«. Konversationsanalytiske studier oplyser os om timingens vigtighed. Hvis en invitation, et forslag eller et tilbud præsenteres interrogativt (eller deklarativt for den sags skyld), og modtageren tøver blot en brøkdal af et sekund med en positiv besvarelse, hører afsenderen denne tøven som foregribende et afslag eller afslørende for en ulyst.²³

Der ligger med andre ord en stor magt i at stille spørgsmål, især ja/nej-spørgsmål fordi de udstikker stærke begrænsninger for besvarelsen. Samtaledeltagere kan selvfølgelig omgå at besvare et ja/nej-spørgsmål med enten »ja« eller »nej«. Uddraget ovenfor viser én måde at gøre det på, en anden er at tilpasse svaret diverse omstændigheder ved at tilføje et element der begynder med »men«.²⁴ Men det kan være temmelig omstændeligt, og den overordnede tendens er at ja/nej-spørgsmål bør besvares med det »ja« eller »nej« som spørgsmålets udformning præfererer.²⁵ I Karls tilfælde erfarer vi at han besvarer spørgsmålet »simpelt med 'ja'«. Dette

»simpelt« antyder at han havde lyst til at svare noget andet og mere. Men som sagt forklares det med at han gerne vil undgå at udvise »vaklen«. Desuden nævnes det at det som oftest er »ganske uberegneligt, hvilken virkning svarene havde«. Dette er selvfølgelig karakteristisk for det kafkaske univers; selv det bedste forsvar mod absurde anklager kan ende med kun at medføre nye problemer for den anklagede. Endelig antydes det at Karl godt tør indrømme sin tidligere arbejdsløshed fordi »hans ansættelse allerede var afgjort, og bevidstheden herom stivede ham af«.

Karls overvejelser – hvis man ellers kan stole på fortællerens indsigt i dem – forklarer hvorfor han svarer som han gør, ud fra et *kognitivt* perspektiv. Konversationsanalysen der tilføjes i denne artikel, kan hjælpe med at forklare hvorfor han reagerer som han gør, ud fra et *interaktionelt* perspektiv. Det er vel at mærke et interaktionelt perspektiv som på samme tid kan oplyse om den beskrevne situations institutionelle karakter og også kan række ud over den. Hvis vi går ud fra at fortællerens kognitive indblik er korrekt, og at Karl indrømmer arbejdsløsheden uden at have lyst til det, er hans »ja« udtryk for at han føjer en autoritet. Det gør han jo også i dette eksempel. Han gør det ved at svare som man skal på et diskret ledende spørgsmål, og bureaukraten udnytter sin beføjelse til at få Karl til at gøre indrømmelser netop ved at stille ledende spørgsmål. Men det at besvare et ja/nej-spørgsmål på en præfereret måde finder vi også i alle mulige forskellige sprogbrugssituationer. Derved opnår vi indsigt i det som Bakhtin fremsynet, som nævnt, med begrebet *talegenrer* observerede før litteraturen med postmodernismen for alvor blev inspireret af mundtlige former som de eksempelvis fremtræder i Dan Turèlls værker.²⁶ Indsigten er at litterære skildringer er opbyggede af konventionaliserede og praksisrelaterede sprogbrugsformer fra det sociale liv – i alle dets af-skygninger, og derved når vi tilbage til artiklens udgangspunkt.

Afsluttende

Litterære skildringer låner udtryksformer fra den »virkelige« sprogbrug til at skabe betydninger, etablere genkendeligheder hos læseren, tildele de fiktive personer relationer med hinanden, udfordre disse relationer etc. Mange af udtryksformerne er samtaleforankrede, og når nu konversationsanalysen lever af at forsøge at forstå og beskrive disse, forekommer det næsten som en forsømmelse ikke at lade konversationsanalyse og litterær analyse indgå i dialog med hinanden.

Artiklen har forsøgt at demonstrere hvordan den litterære analyse kan bruge konversationsanalysen som ét af dens redskaber. Jeg vil slutte af med omvendt fortegn og overveje hvordan konversationsanalysen kan lade sig informere af den litterære analyse. Samtaleforskning lever under det grundvilkår at analytikerens ikke har adgang til samtaledeltagerens indre overvejelser. Forskeren kan *forsøge* at sikre sig en slags adgang ved at interviewe personerne bagefter (vha. såkaldte retrospektive interview) eller studere personernes vaner og generelle tankemønstre (vha. etnografiske metoder). Konversationsanalysens metode består i at være så opmærksom som muligt på små detaljer i selve udvekslingen der er kommunikativt betydningsfulde. Modsat samtaleforskningen har den litterære analyse ofte adgang til de fiktive personers indre overvejelser. Godt nok er det i et varierende omfang, og endvidere er det med udgangspunkt i en konstrueret situation. Men de gode fortællinger, deriblandt Kafkas, rummer ikke bare dyb indsigt. De rummer genkendelighed i et sådant omfang at vores personligheder bliver til med dem, og at vores livsforløb forstås i lyset af dem.²⁷ Den litterære analyse kan således supplere konversationsanalysen med helhedsforståelser af vigtige samtalsituationer.

Et af de afprøvede områder hvor sådanne helhedsforståelser kan supplere samtaleforskningen, er de konkrete anvendelsesmuligheder i læge-patient-kommunikation. Der er blevet foretaget konversationsanalytisk forskning af læge-patient-kommunikation i meget stort omfang.²⁸ Men det kan være vanskeligt at omsætte sådanne studier til anvendelig viden, eksempelvis som råd til sundhedsprofessionelle. Det skyldes for det første – paradoksalt nok – at studierne er meget detaljenære. De omhandler hvordan aktørerne reagerer på hinandens bidrag i meget specielle situationer, og egner sig derved dårligt til generelle råd. Det skyldes for det andet at studierne er begrænsede til hvad deltagerne selv giver udtryk for, om end sådanne udtryk kan fremanalyses selv når de er endog meget subtile. I Amerika har lægen og litteraten Rita Charon udviklet disciplinen *narrativ medicin*. Denne tilgang forsøger gennem litterære analyser af sygdomsoplevelser at oplyse sundhedsprofessionelle om hvilke følelser patienter og pårørende gennemlever,²⁹ og der rapporteres om held med at omsætte denne indsigt til professionel praksis.

Man kunne ønske at sagsbehandlere, visitatorer, ansættelsesudvalg etc. tilsvarende deltog i litterære analyser af passager som den fra Kafkas *Amerika*. Forhåbentlig har denne artikel vist at sådanne litterære analyser med fordel også kan gøre brug af konversationsanalyse.

Noter

1. Bredsdorff, Thomas: *Magtspil. Samtalen i teatret – samtale med teatret – europæiske familiestykker*. Århus 1988.
2. Bakhtin, Mikhail: *Speech Genres & Other Late Essays*. Austin, Texas 1986.
3. Beck Jørgensen, Torben: *Magtens spejl. Myndighed og borger i skønlitteraturen*. København 1986.
4. Der henvises her og i det følgende til udgaven fra 1995, Søren Gyldendals Klassikere.
5. Schegloff, Emmanuel A. og Sacks, Harvey: Opening Up Closings. I: *Semiotica*, VIII, 4, 1973, ss. 289-327.
6. Pomerantz, Anita: Telling my side: »limited access« as a »fishing« device. I: *Sociological Inquiry*, 50, 1980, ss. 186-198.
7. Freed, Alice F. og Ehrlich, Susan (red): »Why do you ask?«. *The Function of Questions in Institutional Discourse*. Oxford, 2010.
8. Schegloff, Emmanuel A.: On some questions and ambiguities in conversation. I Atkinson, Maxwell & Heritage, John (red.): *Structures of Social Action. Studies in Conversation Analysis*, ss. 28-52. Cambridge 1984.
9. Heinemann, Trine (2010). The question–response system of Danish, i: *Journal of Pragmatics* 42, 10, ss. 2703-2725.
10. Schegloff, Emmanuel A: *Sequence Organization in Interaction. A Primer in Conversation Analysis*. Cambridge, 2007. Volume 1. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
11. Schegloff, Emmanuel A: Preliminaries to Preliminaries: ‘Can I ask you a question’, *Sociological Inquiry* 50, 3-4, 1984, ss. 104-152.
12. Frankel, Richard: Some Answers About Questions in Clinical Interviews, i: Morris, G. H. og Chenail, Ronald (red.): *Talk of the Clinic. Explorations in the Analysis of Medical and Therapeutic Discourse*, ss. 233-257. Hillsdale, New Jersey, 1995.
13. Atkinson, Maxwell og Drew, Paul: *Order in Court: The Organisation of Verbal Interaction in Judicial Settings*. London, 1979.
14. Zimmerman, Don: The interactional organization of calls for emergency assistance, i: Drew, Paul og J. Heritage, John (red.): *Talk at work. Interaction in institutional settings*, ss. 418-469. Cambridge, 1992.
15. Maynard, Douglas, Houtkoop-Steenstra, Hanneke, Schaeffer, Nora Cate, Zouwen, Johannes van der (red.): *Standardization and Tacit Knowledge: Interaction and Practice in the Survey Interview*. New York, 2002.
16. Heritage, John: Questioning in Medicine, i: Freed, Alice og Ehrlich, Susan (red): »Why Do You Ask?«: *The Function of Questions in Institutional Discourse*, ss. 42-68. New York, 2010.
17. Pomerantz, Anita: Offering a candidate answer: An information seeking strategy. *Communication Monographs*, 55, 1988, ss. 360-373.
18. Boyd, Elisabeth og Heritage, John: Taking the Patient’s Medical History: Questioning During Comprehensive History Taking, i: Heritage, John og Maynard, Douglas (red.): *Communication in Medical Care: Interactions between Primary Care Physicians and Patients*, ss. 151-184. Cambridge, 2006.

19. Schegloff, Emmanuel A: Some Sources of Misunderstanding in Talk-in-Interaction, i: *Linguistics* 25, 1987, 201-218.
20. Schegloff, Emmanuel A: Repair After Next Turn: The Last Structurally Provided Defense of Intersubjectivity in Conversation, i: *American Journal of Sociology*, 97, 5, 1992, ss. 1295-1345.
21. Sacks, Harvey: On the preferences for agreement and contiguity in sequences in conversation, i: Button, Graham og Lee, John R. (red.): *Talk and Social Organization*, ss. 54-69. Clevedon, 1987.
22. Pomerantz, Anita: Agreeing and disagreeing with assessments: some features of preferred/dispreferred turn shapes, i: Atkinson, Maxwell og Heritage, John (red.): *Structures of Social Action. Studies in Conversation Analysis*, ss. 57-101. Cambridge, 1984.
23. Davidson, Judy: Subsequent versions of invitations, offers, requests, and proposals dealing with potential or actual rejection, i: Atkinson, Maxwell og Heritage, John (red.): *Structures of Social Action. Studies in Conversation Analysis*, ss. 102-128. Cambridge, 1984.
24. Thøgersen, Jacob og Beck Nielsen, Søren: Ja men nej og nej men ja. Når man hverken be- eller afkræfter ja/nej-spørgsmålets antagelser. Eller: Det fuldt udfoldede »nja«, i: Hovmark, Henrik, Sletten, Iben Stampe og Gudiksen, Asgerd (red.): *I mund og bog. 25 artikler om sprog tilegnet Inge Lise Pedersen*, ss. 337-350. København, 2009.
25. Se også: Raymond, Geoff: Grammar and Social Organization. Yes/No Interrogatives and the Structure of Responding, i: *American Sociological Review*, 68, 2003, ss. 939-967.
26. Smedegaard, Anne: Mundtlighed som læsenøgle til postmodernistisk litteratur, i: *Dansk Noter* 2, 2007, ss. 23-29.
27. Dette er væsentlige pointer i den *narrative psykologi*. Se bl.a. Bruner, Jerome: *At fortælle historier i juraen, i litteraturen og i livet*. København, 2004.
28. En oversigt kan ses i: Beck Nielsen, Søren: Konversationsanalyse af lægepatient samtaler. Status, overblik og muligheder, i: *Nydanske Studier* 38, ss. 10-37.
29. Charon, Rita: *Narrative Medicine. Honoring the stories of illness*. Oxford, 2008.

Perversionens versioner

En psykoanalytisk læsning af retstematikken i
Steen Steensen Blichers »Præsten i Vejlbys»

Af Maria Jørgensen

This article proposes a reading of Steen Steensen Blicher's novella »The Vicar of Vejlbys» (1829), which deals with the question of law and subjectivity through the lens of Lacanian psychoanalysis. The novella presents two versions of perversion in relation to the law: On the one hand the judge Erik Sørensen, who perceives himself as the instrument of the big Other; on the other hand the criminal Morten Bruus, who turns the legal procedure upside down in order to gain satisfaction, merging public law with his private desire. Whereas Erik Sørensen believes, that »every man's judgment comes from God«, and thereby fetishistically disavows the lack in the big Other, denying the uncertainty and fallibility in the workings of the law, Morten Bruus, who »lusts for legal proceedings«, encourages justice to take its seemingly right course in order to satisfy his own thirst for vengeance. Through the Lacanian lens we can expose Blicher's novella as a compelling story on the ways in which the law might enter the psychic economy of the subject, and thus uncover a highly interesting statement on subjectivity's relation to law.

Why then to-night

Let us assay our plot; which, if it speed,
Is wicked meaning in a lawful deed
And lawful meaning in a wicked act...

William Shakespeare:

All's Well That Ends Well, akt III, scene 7

Steen Steensen Blichers novelle »Præsten i Vejlbys» (1829) er et værk, der beskæftiger sig med problemer, som også kan beskrives i retsfilosofiske termer. I denne artikel vil jeg forsøge at afdække novellens raffinerede kritik af dommerens position og, som følge heraf, dens advarsel mod, at retssystemet misbruges under dække af falsk lovlydighed. Med Shakespeares dobbelte kiasme, som citeres i artiklens motto, peger novellen på faren for »ond hensigt i en lovlig gerning og lovlig hensigt i en ond handling«. Denne dobbelthed orkestreres omkring novellens to centrale figurer, dommeren Erik Sørensen og skurken Morten Bruus, som vil være omdrejningspunktet for min læsning af »Præsten i Vejlbys». For at udlægge disse to figurer, deres indbyrdes relation samt deres forhold til retssystemet vil jeg i denne artikel benytte mig af psykoanalytikerens Jacques

Lacans teorier om subjektivitet, nærmere bestemt de dele af hans tænkning, som omhandler perversiteten som subjektsstruktur.¹

Kort fortalt handler »Præsten i Vejlbys« om en nyudnævnt dommer, Erik Sørensen, som gennem et snedigt rænkespil bringes til at afsige dødsdommen over sin kommende svigerfar, præsten Søren Quist. Morten Bruus, en afvist bejler til præstens datter, Mette, har for at hævne sig på præstefamilien og på sin rival lagt beviserne til rette, så det ser ud, som om præsten har slået sin kusk Niels Bruus ihjel. Niels har tirret den hidsige præst i en sådan grad, at han til sidst slår kusken ned med en spade, hvilket kan bekræftes af adskillige vidner. Præsten holder på, at kusken er flygtet, men da præstegården ransages, dukker et lig, som ligner Niels, op i baghaven. Morten kræver en retfærdig proces, hvilket den lovtro, men naive dommer ikke kan undslå. Præsten benægter først sin skyld, men da han kommer i tanke om sin tilbøjelighed til at gå i søvne, overbeviser han sig selv om, at han i somnambuliens klarsyn har set kusken ligge død i skoven og derefter har begravet ham i sin have. I denne overbevisning afgiver præsten en falsk tilståelse og bliver henrettet. Tyve år efter afsløres intrigen, da den formodet dræbte Niels vender tilbage, og da sandheden kommer for en dag, dør Erik af et slagtilfælde. Novellen falder i to dele, hvoraf den første og længste er Eriks dagbogsoptegnelser, der følger historiens udvikling fra Erik udnævnes til dommer til dagen før Søren Quists henrettelse, mens den anden og kortere del består af to optegnelser fra en lokal præst, som fortæller om henrettelsen og sagens efterspil tyve år efter.

I de senere år har »Præsten i Vejlbys« opnået status som den danske rets- og litteraturklassiker par excellence, og novellens retstematik er blevet behandlet fra en lang række vinkler i den eksisterende litteratur. Allerede litteraturforskeren Søren Baggesen udpeger »novellens kerne« til at være spørgsmålet om loven i sin afhandling fra 1965, men går med sin nykritiske læsning ikke nærmere ind på, hvordan denne kerne i så fald skal fortolkes, andet end som en kritik af menneskets manglende mulighed for at dømme retfærdigt (1995: 252). Andre, der interesserer sig for novellens juridiske aspekter, koncentrerer sig som juristen Henrik G. Poulsen (1970) om forholdet til den historiske sag, der danner forbillede for Blichers fortælling, eller som juristen Peter Garde (2007) om Eriks inhabilitet, stillet over for en forbrydelse i den nærmeste familie. Nyligst har litteraturforskeren Karen-Margrethe Simonsen (2008) beskæftiget sig med novellen ud fra Peter Brooks' teorier om den falske bekendelse, mens litteraturforskeren Henrik Skov Nielsen i sin analyse (2009) via Søren Kierkegaards *Enten-Eller* sporer filosofen Jacques Derridas etiske filosofi tilbage til »Præsten i Vejlbys«.

Omdrejningspunktet for min læsning af »Præsten i Vejlbys« er et aspekt af novellen, som nok er blevet bemærket, men som efter mit vidende endnu ikke er blevet underkastet en systematisk analyse, nemlig det særprægede faktum, at dommeren Erik Sørensen og skurken Morten Bruus er konstrueret som symmetriske figurer. Et fingerpeg i denne retning kan findes, idet en særlig vending på vigtige steder anvendes både af Erik og Morten: Første gang optræder formuleringen i Eriks dagbogsop-tegninger, hvor han forsikrer sig om, at Morten ikke skal få held med at hævne sig på præsten efter Niels' forsvinden med ordene: »Rigtig nok vil Bruusen [Morten] ved given Lejlighed sagtens se at revangere det; men vi har jo Lov og Ret i Landet, og Retten giver os Alle nok« (129).² Netop denne påberåbelse af retssystemet som garant for retfærdigheden gentages få sider senere af Morten Bruus:

Præst eller ikke Præst« raabte Bruusen, »der staaer skrevet: du skal ikke slaae ihjel! der staaer ogsaa skrevet: Øvrigheden bærer ikke Sværdet forgjæves. Vi har jo Lov og Ret i Landet; og en Morder kan ikke undgaae sin Straf, om han saa havde Stiftamtmanden til Svingersøn. (131)

Novellens skurk påberåber sig retfærdigheden med nøjagtigt de samme ord som dommeren. Skurken fremstår som et obskønt ekko af lovens repræsentant. Realistiske forklaringer på sammenfaldet i ordlyd kan der kun gisnes om: Inden for fiktionens rammer er det næppe muligt, at Morten skulle have kendskab til Eriks dagbog, og strukturligheden må derfor tilskrives den implicite forfatters symbolske konstruktion af fiktionens univers. Man kunne indvende, at der er tale om en almindelig talemåde, men netop fordi den gentages på så vægtige steder i tekstens arkitektur, må den betragtes som et tematisk nøglepunkt i teksten. Af denne grund er det et oplagt sted for en fortolkning at tage sin begyndelse. Andre litteraturforskere har tidligere lagt mærke til den særprægede symmetri, heriblandt Henrik Skov Nielsen (2009: 141) og Karen Margrethe Simonsen. Sidstnævnte læser passagen som et tegn på, hvordan loven i sig selv ikke er tilstrækkelig for at garantere retfærdighed:

Hermed udstilles herredsfogedens magtesløshed og i anden instans lovens utilstrækkelighed. Loven yder ikke i sig selv retfærdighed, og novellen viser med al tydelighed, hvor nemt lovens vogter forføres til at yde uretfærdighed. (2008: 229)

Jeg er enig i denne fortolkning, men efter min mening er der noget langt mere foruroligende på færde, hvilket jeg ønsker at udforske med nærværende læsning. I en hverdagsproglig forståelse af begrebet skriver Søren Baggesen, at loven perverteres gennem Morten Bruus' bedrag (1995: 252), idet retssystemet bruges til et ganske andet formål end det tiltænkte. Til dette kunne man som psykoanalytisk tekstlæser stille spørgsmålet: »Hvad nu hvis det forholder sig modsat?« (Rösing 2005: 103) Hvad nu hvis Mortens åbenlyse perversion af loven dækker over en langt mere foruroligende form for perversion? Hvad nu hvis det viser sig, at den regelrette dommer Erik også kan beskrives som pervers? Med den franske psykoanalytiker Jacques Lacans begreber kan den strukturelle lighed mellem de to centrale figurers måde, hvorpå de forholder sig til retssystemet, som nævnt beskrives som to forskellige variationer over den subjektstruktur, der betegnes som perversion.

Perversion kan, ifølge Jacques Lacan, ikke reduceres til seksuelle deviationer, men er derimod en betegnelse for en særlig måde, hvorpå man kan befinde sig i verden, eller med Lacans begreber: En særlig position, der kan indtages i forhold til *den store Anden*. Den store Anden er et af Lacans mest centrale begreber, som kan dække over en bred vifte af instanser fra Gud, moderen, psykoanalytikeren, over ideologier til selve den symbolske orden, hvilket skal forstås som det sproglige, socialt funderede fællesskab, som vi alle indgår i. At være pervers er derfor en måde, hvorpå man kan konstruere sin forståelse af verden: »Perversion, at its most fundamental, resides in the formal structure of how the pervert relates to truth and speech« (Žižek 2006: 116). Perversionen er helt kort fortalt en måde, hvorpå subjektet kan fornægte det, som ifølge psykoanalysen er dets grundlæggende eksistensvilkår, nemlig kastrationen. Ved at fornægte sin egen kastration fornægter subjektet samtidigt den store Andens mangel, hvilket jeg vil uddybe i forbindelse med analysen.³

Min læsning bygger på den antagelse, som man også kan finde hos den lacanianske jurist Renata Salecl, at man ved at anvende Lacans teorier om subjektets forhold til det, som man kan kalde den indre lov – nemlig loven i lacaniansk forstand som en socio-symbolsk struktur – kan opnå nye indsigter i subjektets forhold til den ydre lov, det vil sige retssystemet (1993: 3). I min læsning anvender jeg derfor begreber fra den lacanianske psykoanalyse, der tager udgangspunkt i forholdet til den indre lov, med henblik på at beskrive subjektets libidinøse investering i den positive lov. Mit forehavende med denne læsning er at påvise, at Erik Sørensens strenge, men naive lovlydighed og Morten Bruus' undergravning af den

positive lov er to sider af samme sag. Om end på vidt forskellig vis og med vidt forskellige konsekvenser kan både Morten og Erik betegnes som perverse i lacaniansk forstand, da de begge på centrale steder i novellen fornægter den positive lovs mangel. Morten og Eriks position korresponderer henholdsvis med den manifeste og den skjulte side af Lacans perversionsbegreb: På den manifeste side oplever den perverse sig som en, der ikke er bundet af loven, hvilket ifølge psykoanalysen vil sige, at kastrationen ikke er helt gennemlevet (se fx Fink 1997: 178-179), mens den perverse på den skjulte side betragter sig som et passivt redskab for den store Anden, hvilket ligeledes er en fornægtelse af kastrationen.⁴ I artiklens to sidste afsnit ønsker jeg at beskrive henholdsvis Søren Quist og den subjektposition, som opridses i Aalsøe-præstens refleksioner over dommerens rolle, gennem Lacans begreber om respektivt neurose og hysteri.

Som analytisk metode er psykoanalysen særligt opmærksom på det, som kan betegnes som tekstens mellemværende med *jouissance* – Lacans betegnelse for sammenfaldet mellem nydelse og lidelse, som på den ene side er radikalt destruktiv og derfor umulig; på den anden side er nydelsen det supplement, som hele tiden klæber til vores handlinger.⁵ Psykoanalysens styrke i forhold til rets- og litteraturforskningen er, at den kan pege på forholdet mellem det tilsyneladende umage par, loven og nydelsen, som set ud fra en konventionel samfundsforskning har meget lidt med hinanden at gøre, men som ifølge psykoanalysen er uadskillelige, som den lacanianske samfundsforsker Jodi Dean spidsformulerer det: »Our investment in law is libidinal and law's authority stems from this investment. (...) law is law because we enjoy it« (2004: 9). Det er psykoanalysens evne til at pege på nydelsen som lovens ledsagefænomen, på subjektets libidinøse investeringer i retssystemet, som efter min mening gør den til en givtig metode til at analysere litteraturens retsfremstillinger. Denne excessive nydelse betegner den slovenske filosof Slavoj Žižek med sin ofte citerede betegnelse som lovens obskøne underside, som han definerer på følgende vis: »symbolic Law guarantees meaning, whereas superego provides enjoyment which serves as the unacknowledged support of meaning.« (2005: 56-57). Psykoanalysen interesserer sig for de investeringer, som gemmer sig bag lovens *face value*; den peger på nydelsen i udsigelsen, som supplerer det neutrale udsagn: Når Morten Bruus som et ekko af den retskafne Erik Sørensen hævder, at vi har lov og ret i landet, vil jeg med psykoanalysen forsøge at undersøge, hvorvidt der ligger et spor af nydelse bag udtalelsen. På samme måde giver det mening at undersøge,

om Erik Sørensens blinde tillid til retssystemets virksomhed også peger i retning af en særlig form for nydelse. Det er disse supplementer til loven, som jeg vil forsøge at efterspore i min læsning af »Præsten i Vejlbjerg«.

Læsestrategisk støtter min fortolkning sig på den antagelse, at Erik Sørensen, som grundet sin forblindelse må siges at være en af dansk litteraturs mest udskældte fortællere, erkender mere om Mortens position, end det ofte påstås. Udtrykt i narratologiens knap så antropomorfe termer vil det sige, at den implicitte forfatter lader Erik fortælle om iagttagelser, hvis betydning han ikke forstår, hvilket giver hans beretning et tragisk-ironisk anstrøg. Min læsning baserer sig, efter psykoanalytisk model, på den viden, som Erik Sørensen ikke selv ved, at han har. Det er Eriks uerkendte erkendelse, som den fremkommer i dagbogsfortællingens betroede skrift, som min læsning vil forsøge at afdække.

»Hver Mands Dom kommer af Herren«

I sit genreskabende essay »Law and Literature« fra 1925, der argumenterer for sprogets afgørende rolle i den juridiske proces, udpeger den amerikanske højesteretsdommer Benjamin Cardozo seks talegenrer, hvoraf dommeren kan benytte sig. Den første talegenre betegner Cardozo som »magisterial or imperative« (1931: 10), og han betragter dens katedraliske selvsikkerhed som utilgængelig for den moderne dommer: »we hear the voice of the law speaking by its consecrated ministers with the calmness and assurance that are born in a sense of mastery and power« (ibid.). Når den magistrale dommer i Cardozos beskrivelse lader loven tale igennem sig med »calmness and assurance«, repræsenterer han den positive lov som en ufejlbarlig instans. Ideen om, at lovens stemme taler med sikkerhed og magtfuldkommenhed gennem dommerens person, kan spores tilbage til den franske naturretstænkter Montesquieus værk *De l'Esprit des lois* (1749), hvor dommeren betegnes som »la bouche de la loi«⁶: Dommeren er munden, hvorigennem lovens stemme lyder. Han udtaler lovens ord, men har ingen indflydelse på deres betydning. Med Lacans subjektstrukturer kan ideen om dommeren som lovens mund beskrives som et eksempel på den perverse subjektstruktur: Dommeren gør sig til den positive lovs instrument, og dermed, hvis vi følger Renata Salecl's foromtalte analogisering af den indre og den ydre lov, til det, som Lacan ville betegne som den store Andens redskab. Det perverse i at være den store Andens redskab kræver dog en forklaring, som nu følger.

I en central definition af perversionbegrebet i skriftet »Subversion du sujet et dialectique du desir dans l'inconscient freudien« skriver Lacan følgende: »Seule notre formule du fantasme permet de faire apparaitre que le sujet ici se fait l'instrument de la jouissance de l'Autre« (1966: 823). Ifølge Lacan er fantasmet såvel i sin neurotiske som i sin perverse variant en strategi til at tage afstand fra det grundvilkår, som Lacan beskriver i sin berømte sentens »Il n'y a pas d'Autre de l'autre« (f.eks. Lacan 1966: 813). Sentensen skal udlægges sådan, at der ikke findes en absolut garant for den socio-symbolske orden, som vi befinder os i. Med Lacans formulering er den store Anden ikke hel, men er ligesom subjektet en mangelfuld størrelse; erkendelsen heraf, som er psykoanalysens mål, er på én gang frisættende og angstprovokerende. For ikke at tage denne erkendelse på sig opfatter den perverse sig selv ifølge Lacan som den store Andens instrument. Instrumentaliseringen af egen person skal læses ud fra fantasnets formel, $S\hat{\Delta}a$, der kan betragtes som en minimumsdefinition af det lacanianske subjekt. Det gennemstregede S repræsenterer det spaltede subjekt, hvis spaltning opstår, når subjektet via kastrationen indtræder i sproget og den symbolske orden, mens a repræsenterer *objet petit a*, begærets objekt-årsag: Neologismen dækker over, at det begærede ifølge Lacan aldrig er en empirisk genstand, men derimod et *je-ne-sais-quoi*, der tilskrives et tilfældigt objekt, hvilket gør det attråværdigt. Objektets efemere status er derfor en genspejling af subjektets grundlæggende mangel.

I stedet for som en (normal)neurotiker at stille sig på subjektets plads i fantasnets formel $S\hat{\Delta}a$, anbringer den perverse sig selv på objektets plads: $a\hat{\Delta}S$. Hvor neurotikeren formoder, at den Anden er i besiddelse af objekt lille a , og dermed oplever sig selv som spaltet og begærende,⁷ forsøger den perverse at undkomme denne spaltning – såvel af egen subjektivitet som af den store Anden – ved at identificere sig med objekt lille a .⁸ Mens neurotikeren tager kastrationen på sig, fornægter den perverse kastrationen. I Freuds biologistiske version er perversionens oprindelse det lille drengebarns opdagelse af moderens manglende penis, som for ham bliver en frygtindgydende påmindelse om, at kastrationen ikke nødvendigvis er fatal (Freud 1975a: 384-385) – der er nogen, der klarer sig fint uden penis! Denne opdagelse må derfor straks fornægtes. På samme måde som fetichisten (kongseksemplet på den perverse) indsætter det feticherede objekt, hvor den moderlige fallos på frygtindgydende vis mangler, lukker den perverse manglen i den store Anden ved at gøre sig selv til dens objekt og repræsentant. Allerede Freud giver subjektpositionen en ideologisk udlægning, idet han sammenligner barnets traumatiske udfyldning

af manglen med den paniske angst, som opstår hos autoritære voksne ved tanken om, at »Thron und Altar sind in Gefahr« (ibid.). For den perverse er der ingen mangel i den store Anden S(A).

Den perverse struktur kan findes hos den amerikanske dommer Justice John Marshall (1755-1835), som Cardozo citerer som eksempel på den magistrale genre: »Judicial power is never exercised for the purpose of giving effect to the will of the judge; always for the purpose of giving effect to the will of the legislature; or in other words, to the will of the law« (Cardozo 1931: 11). For at vende tilbage til Montesquieus metafor er det lovens vilje, der taler igennem dommerens mund. Eller sagt med en anden af Lacans sentensagtige beskrivelser af perversionen: »le sujet se fait l'objet d'une volonté autre.« (1973: 168). At overgive sig til udførelsen af den Andens vilje forudsætter, at man tror fuldt ud på dens konsistens og retmæssighed. En absolut sikkerhed angående den Andens begær – i denne sammenhæng lovens betydning – er ifølge Lacan den perverses kendetegn (Hyldgaard 1998: 127-128). På samme tid fordrer Marshall, at der sættes parentes om dommerens subjektivitet, hvilket udgør et centralt retligt paradoks: På den ene side er en konsensusforståelse af den retfærdige dom en garant for retssystemets objektivitet,⁹ på den anden side kan udeladelsen af en subjektiv refleksion over rettens rimelighed føre til en reduktion af afgørelsen, til en mekanisk anvendelse af gældende regler. Sidstnævnte problem beskæftiger Derrida i hans retsfilosofiske foredrag, *Force de la loi*, hvor han argumenterer for, at en sådan praksis truer med at ophæve dommerens ansvar for at øve retfærdighed.¹⁰

I Johannes Nørvigs Blicher-biografi formuleres »Præsten i Vejlbye« grundlæggende konflikt på følgende vis: »en nidkær og retsindig embedsmand, der med hele sin sjæl gaar ind for lovens strengthed, knuses af skæbnen« (1943: 329). For at uddybe Nørvigs smukke resumé så stammer Erik Sørensens tragedie ikke alene fra hans tro på lovens strengthed, men fra hans forsøg på at gøre sig til »la bouche de la loi«. I novellens første afsnit udtrykker Erik sig som lovens landlige talerør og eksemplificerer på slående vis problematikken om dommerens subjektivitet:

I Jesu Navn! Saa er jeg nu, efter Guds naadige Raadslutning, og min kjere Herres Foranstaltning, uværdigen forfremmet til Herredsfoged og Dommer over dette Folk. Den store Verdens Dommer give mig Viisdom, Retfærdighed og Velsignelse til at bestyre saadant mit svare Embede! 'Hver Mands Dom kommer af Herren.' Ordsp. 29,26. (124)

Den indledende anrøbelse af Jesu navn antyder allerede den sammen-smeltning mellem den verdslige og den hinsidige retfærdighed, som Erik Sørensen repræsenterer: Med denne indledning markeres det følgende som noget, der fremsættes med transcendent billigelse. Mens teologen Jesper Langballe fortolker Erik som en, der forherliger den jordiske retfærdighed,¹¹ er problemet snarere, som det fremgår af citatet, at dommeren lader den himmelske og jordiske retfærdighed smelte sammen. Udnævnelsen til dommer bliver ikke set som en jordisk foranstaltning, men selve ansvaret skubbes bagud i transcendenten: Idet udnævnelsen beror på »Guds naadige Raadslutning«, har også herremanden alene foranstaltet Guds vilje. Refleksionen¹² befinder sig udelukkende på guddommelig side; i det dennesidige kan øvrighedens repræsentanter kun adlyde ordrer, hvorved Erik så at sige bliver instrumentets instrument. I hans selvfremstilling smelter ydmyghed og mangel på selvbevidsthed sammen med en transcendental sikkerhed: Hvor Erik på den ene side fremhæver sin uværdighed og ydmygt ønsker sig »Viisdom, Retfærdighed og Velsignelse«, sætter han sig på samme tid på linje med den store Anden. Som Gud fremstår som »den store Verdens Dommer«, bliver han udnævnt til »Dommer over dette Folk«. Denne fantasmatisk dobbelthed af instrumentalisering og almagt er ifølge Lacan kendetegnende for den perverse: »Pour revenir au fantasme, disons que le pervers s' imagine être l'Autre pour assurer sa jouissance.« (1966: 824-825). Erik er på en gang et ydmygt redskab og Guds ligemand.

Hvor Henrik Skov Nielsen betegner Eriks retsforståelse som »retfærdighedens bogholderi« (2009: 141), stikker problematikken dog langt dybere. Bibelstedet fra Ordsprogenes Bog, som afslutter optegnelsen, understreger hans syn på rettens ontologi: Hvis »Hver Mands Dom kommer af Herren«, så er rettens menneskelige repræsentanter de rene talerør for Gud. Læst som såvel subjektiv genitiv (hver *mands* dom) som objektiv genitiv (*dommen* over hver mand) undkommer denne retsopfattelse subjektets anpart og mulige tvivl. Dommen afsiges uden kritisk refleksion, idet den under alle omstændigheder er et udtryk for Guds vilje.¹³ Eller for at omsætte den perverses manglende tvivl i Cardozos mere mundrette termer: »one does not need to justify oneself if one is the mouthpiece of divinity« (1931: 14). Dommerens ydmyge ønske om at blive forlenet med visdom og retfærdighed er overflødig, idet han alene medierer den dom, som på forhånd er blevet afgivet i det himmelske.¹⁴

Samme logik kan findes senere i novellen, når Eriks forlovede, Mette, spørger, hvilken dom han vil afsige over hendes fader (»hvad Dom vil I

fælde?»), og Erik derpå nødtvungent svarer: »den mildeste Dom, som baade Gud og Kongen har afsagt, er dog *Liv for Liv*« (138). Mens Mette konfronterer sin forlovede med hans subjektive ansvar for domfældelsen, svarer han med den perverses fralæggelse af ansvaret for egne handlinger: Det er den store Andens dom – dvs. Guds og kongens – som Erik formidler, ikke hans egen. Den jordiske retfærdighed udmønter, ifølge dommeren, alene den store Andens begær, hvilket korresponderer med en pervers kerne¹⁵ i kristendommens etik, som Lacan beskriver som: »la reconnaissance de la régence absolue du désir de l'Autre, ce *Que ta volonté soit faite*« (1973: 229). Som dommer handler Erik alene på ordre fra den store Anden – han lader så at sige Guds vilje ske. På denne måde viser Mettes resignerede afskedsord (»jeg forlader Eder uden Nag; thi I gjorde kun eders strenge Pligt« (145)), at Erik, som den perverse har for vane (Zupančić 2000: 58), har skjult sig bag loven og dermed den Andens begær.

Novellens indledende afsnit er kendetegnende for Erik Sørensen's retsforståelse gennem hele novellen: Som ofte bemærket er hans tale gennemvævet med bibelsteder, primært fra Det Gamle Testamente, tre direkte citater og seksten skjulte (Garde 2007: 136), der fungerer som hans etiske rettesnor i forhold til de konflikter, som han sættes i.¹⁶ Et eksempel herpå er episoden, hvor idet Morten Bruus i forbindelse med en konflikt omkring retten til et stykke land forsøger at bestikke Erik, hvorefter denne nedfælder følgende bibelsted i sin dagbog: »Du skalt ikke bøje den Fattiges Ret« (126). Den bibelske tekst foreskriver den rette beslutning; at skabe retfærdighed er at lade Guds »vilje ske«. I samme passage fremstiller Erik symptomatisk nok retfærdigheden som en »lige Vej« (ibid.), som dommeren skal følge – afgørelsen tager ikke udgangspunkt i rettens densidige aporier, men derimod i en tvivlløs sikkerhed i det transcendent. Samme sikkerhed kan findes i et af dommerens centrale udsagn, som tidligere citeret, efter Niels Bruus er forsvundet fra sin stilling som kusk hos Søren Quist: »Rigtig nok vil Bruusen [Morten] ved given Lejlighed sagtens se at revangere det; men vi har jo Lov og Ret i Landet, og Retten giver os Alle nok« (129). Erik taler ud fra en ubetinget sikkerhed på rettens retfærdighed og ufejlbarligt ligelige fordeling, som udtrykt i lacanianske termer vidner om hans ønske om, at loven er mangelløs, og at den symbolske orden er hel. Replikkens skæbnesvangert forvrængede ekko vil jeg vende tilbage til i næste afsnit.

I sekundærlitteraturen hævdes det, at Erik er bange for sit omdømme (Ljungberg 1989: 78) eller for at fremstå som inhabil (Garde 2007: 140), men mere interessant er det at se på hans virkelighedsopfattelse som års-

gen til hans fallit som dommer. Novellens ironi er, at det er Erik selv, der antyder den kritiske tilgang, som han ikke benytter sig af, idet han i novellens begyndelse skriver om, hvordan han ønsker at iagttage præstens datter, Mette Quist, før han begynder at bejle til hende, da »Skjønhed er bedragelig, og Dejlighed en forfængelig Ting« (124-125). I forbindelse med novellens eneste kvindelige figur erkender dommeren muligheden af et skel mellem fremtrædelse og væsen, for hvilken han i alle andre sammenhænge eftertrykkeligt lukker øjnene. Således konkluderer han alt for tidligt om udgravningen af den formodet dræbte kusk: »Snart var hele Liget udgravet – det var virkelig den Savnede« (135).¹⁷ Hvor den anklagede præst i begyndelsen hævder, at »Skinnet er imod mig«, mener Erik fra første øjeblik, at »Sagen var alt for åbenbar« (ibid.). Den perverse struktur kan siges at slå igennem på dette punkt, idet han ikke er i stand til at tvivle på rigtigheden af den virkelighed, som tilbydes ham. Som Simonsen påpeger, nærer Erik en ubetinget tillid til, »at Gud vil åbenbare retfærdigheden« (2008: 227). Han tvivler ikke på, at virkelighedens udmøntning er et udtryk for den store Andens vilje. »Hver Mands Dom kommer af Gud«, er ikke for ingenting den perverse dommers motto.

»... et Menneske, som haver Lyst til Rettergang« (perversion)

Allerede på novellens første side præsenteres Morten Bruus som en person med et særligt forhold til loven, hvilket fremgår af Erik Sørensens beskrivelse (124), som er citeret i dette afsnits overskrift. Mortens lyst til rettergang er ikke neurotikerens ønske om at blive dømt for at realisere en forudgående og ofte ubegrundet skyldfølelse (Freud 1969: 252-253) – et tema, som jeg vil vende tilbage til i næste afsnit. Han er heller ikke blot en djævelsk inkarnationen af ondskaben selv, »en Belials Mand« med Aalsøe-præstens ord,¹⁸ men en figur, hvis intrigere er tæt forbundet med loven. Der er, vil jeg hævde, tale om en version af Lacans begreb om perversion.

Overskriftens bemærkelsesværdige formulering optræder i forbindelse med, at Morten forsøger at bestikke Erik, før han skal dømme i en retssag, hvor Morten hævder at have krav på en fattig bondes jord; en scene, som oftest kun omtales flygtigt i fortolkningerne af »Præsten i Vejlbye«. Morten Bruus fører retssagen alene for processens egen skyld og forsøger gennem bestikkelse at presse Erik væk fra det, som han selv betegner som »Retfærdighedens lige Vej« (126). Scenen er dog central, idet den udpens-

ler den nydelse, eller man kunne sige den »Lyst til Rettergang«, hvormed Morten undergraver såvel ret som retfærdighed. Mortens optræden, som den skildres i Eriks optegnelser, reducerer retssagen til det rene teater. Morten er ikke kommet til retten med neurotikerens begær efter retssystemets anerkendelse, snarere tværtimod. På dommen, som falder ud til den anden parts fordel, reagerer Morten efter et øjeblikks ærgrelse med følgende ord: »Tillykke med Handelen, *Ole Andersen!* den Tørvepyt skal ikke gjøre mig fattig; de Ingvorstrupske Stude faae vel det Høe, de kunne æde« (127). Hverken Morten eller hans stude mangler noget: For at udtrykke det med formlen for den perverse fantasme $a\partial\delta$ (omtalt i sidste afsnit) så placerer Morten Bruus sig netop som den, der både har, hvad han har brug for, men også inkarnerer det, som det andet og spaltede subjekt (δ) begærer.¹⁹ Om end den retlige afgørelse falder ud til den fattige bonde Ole Andersens fordel, lykkes det for Morten at definere modparten som et manglende, kastreret subjekt (δ), der anerkender loven, ved at stille sig an som en, der er uberørt af lovens afgørelse. Rettens afgørelse udgør ingen knægtelse af det perverse subjekt, tværtimod, som det hedder hos den lacanianske psykoanalytiker Jean Clavreul: »Le pervers provoque et défié la loi« (1987: 166).

Morten appellerer til loven for at forkaste dens afgørelse som ligegyldig, hvilket understreges af hans særprægede opvisning i demonstrativ ukastrerethed: Morten »griinte saa lumskelig« ved domsafsigelsen, og hans exit fra retssalen er intet mindre end løssluppet triumferende: »Jeg hørte ham udenfor skoggre, og, medens han reed bort, slaae Skrald på Skrald med sin Pidsk, saa det gave Gjenlyd i Skoven« (ibid.). Retshandlingen, som skulle sætte skel mellem ret og uret, bliver i stedet til en farce. Mortens adfærd korresponderer med en anden måde at udlægge den perverses fornægtelse af moderens kastration: Idet den perverse fornægter kastrationen som mulighed (Freud 1975a: 384), bliver loven reduceret til en imaginær instans, hvor enhver straf som tildeles, afslører lovens arbitraritet.²⁰ Den perverse både fornægter og nyder loven, når han parasiterer på lovens afgørelse, som Slavoj Žižek udlægger det i *The Plague of Fantasies*: »A pervert fully acknowledges the obscene-*jouissant* underside of the Law, since he gains satisfaction from the very obscenity of the gesture of installing the rule of Law – that is, of ‘castration’« (2008: 47). Følger man denne logik, vender Morten sit nederlag til en obskøn triumf. Med denne adfærd viser Morten, at han på den ene side står uden for loven, på den anden side, at han alene forholder sig til loven som et redskab til egen nydelse. At lade sig kastrere bliver i sig selv en kilde til nydelse, idet den

positive lov sættes i værk for at føje det perverse individs begær, igen med Žižeks ord: »the object of his desire is the law itself« (ibid., 17). Heri kan man finde den virkelig interessante betydning af Erik Sørensens beskrivelse af Morten Bruus: »Han er et Menneske, som haver Lyst til Rettergang; en stor Pranger og en stor Praler; jeg vil intet have med ham at skifte, undtagen naar jeg sidder for ham i Dommersædet« (124). Mortens lyst til rettergang kan – med en slibrig lignelse – siges at bero på samme logik, som når en masochist beder sin dominatrix straffe ham på det grusomste, hvorved straffen alene bliver en iscenesættelse af hans eget begær.²¹ Underkastelsen under loven bliver til teater, alene sat i scene for masochistens nydelse.

Det er gennem Mortens lyst ved loven, at hans rolle i novellens centrale retssag skal fortolkes. Med den første retsscene in mente er det muligt for det første, som netop demonstreret, at kvalificere den hverdagsproglige anvendelse af begrebet perversion²² og for det andet at fremvise Morten Bruus' parasitering af loven i den centrale retssag i sin fulde perverse udstrækning. Det, som i dobbelt forstand gør Mortens fremgangsmåde pervers, er, at han ikke bare finder nydelse ved retseksekveringen, men at han, på samme måde som vi har set det i forbindelse med Erik i sidste afsnit, identificerer sig med den store Andens blik (jf. Lacan 1966: 824-825). Hvor Erik i den første sag gennemskuer Mortens »Lyst til Rettergang«, er han ude af stand til at få øje på Mortens lystgevinst i sagen mod Søren Quist, netop fordi Morten – om end uforvarende – indtager en position i forhold til loven, som ligner Eriks til forveksling. Det er under påberåbelse af rettens retfærdighed og neutralitet, at Morten i den centrale retssag bliver i stand til at udvinde nydelse af retseksekveringen. På samme måde som Erik lader loven tale ud af egen mund, som tidligere vist, gør Morten sig i denne scene til retfærdighedens talerør – og dermed indtager Morten tilsyneladende samme position som Erik i forhold til den store Anden:

»Præst eller ikke Præst« raabte Bruusen, »der staaer skrevet: du skal ikke slaae ihjel! der staaer ogsaa skrevet: Øvrigheden bærer ikke Sværdet forgjæves. Vi har jo Lov og Ret i Landet; og en Morder kan ikke undgaae sin Straf, om han saa havde Stiftamtmanden til Svingersøn« (131)

Som det er blevet bemærket af såvel Simonsen (2008: 229) som Nielsen (2009: 141) fremstår replikken som et ordret ekko af Eriks egen forsikring

om, at »vi har jo Lov og Ret i Landet, og Retten giver os Alle nok« (129). Mortens perversion af loven finder sted, idet han på samme måde som Erik påberåber sig rettens mangelløshed og absolutte gyldighed, inklusiv dens transcendentale forsikring i form af de to bibelcitater, henholdsvis Moselovens femte bud og Paulus' Brev til Romerne 13,4. Samtidigt tilføjes rettens neutralitet et sadistisk twist, idet Erik får sin påkaldelse af ligheden for loven tilbage i sin mest smertefulde form, da Morten sætter dommerens upartiskhed på prøve: Eriks universelle retsprincipper bliver sendt tilbage i den mest ubehagelige partikulære eksemplificering, nemlig med Eriks kommende svigerfar som den mistænkte forbryder. I sit avisessay fra 1971 kalder David Nors Hansen Morten Bruus for »den dynamiske faktor som forandrer loven«, men beskrivelsen er ikke helt præcis, da intrigen virkningsfuldhed består i, at loven forbliver den samme, mens den omgivende virkelighed forandres. I kraft af Mortens skarpsindige intrige tilføjes der, med mottoets ord, »ond hensigt i en lovlige gerning«. Det bemærkelsesværdige ved Morten som lovbruder er, at hans transgression foregår gennem loven som medium. Det er Eriks tro på, at retfærdighedens vej er lige, der åbner op for Mortens perversion af retten. Morten udnytter Eriks fornægtelse af den store Andens mangel til sin intrige, idet han tilsyneladende uskyldigt påkalder sig samme fuldstændighed.

Morten mimer retfærdighedens neutralitet ved selv at hævde, at han ikke handler på egne vegne, men derimod for sin næstes skyld: »'Det skylder jeg min Broder', svarte han: 'og jeg venter af vor lovlige Øvrighed, at den ikke nægter mig Rettens hjælp og Bistand.' – Saadan Opfordring var jeg nødt til at følge« (133). Gennem Mortens insistensen på rettens retfærdighed nødes Erik til handling, ikke længere efter Guds vilje, men derimod som instrument for en mere dennesidig iscenesætter.²³ Morten stiller sig an som det passive offer for et potentielt korrump retssystem – en passivitet, som sætter retten i arbejde, for at citere Baggens fine formulering: »det er jo det raffinerede ved hans hævn, at andre skal gøre arbejdet for ham« (1995: 244).

Tillader man en anakronistisk tolkning af tekstens ordlyd, så kan et fingerpeg om Mortens instrumentalisering af Erik findes i en af sidstnævntes replikker, der falder, idet Erik kommer for at inspicere præstens have: »Jeg nødes til paa Embeds Vegne, at gjøre denne Mands Begjæring fyldest« (133). Bag den konventionelle betydning af *Begjæring* som 'ønske, fordring' (*Ordbog over det danske Sprog*) er der en anden betydning, som klinger med, nemlig 'begær', som kunne ses som en indikator for Mortens nydelse ved scenen. Morten Bruus forener retskrav og personlig

tilfredsstillelse eller, for at udtrykke det i lacanianske termer, loven og begæret. I modsætning til neurotikerens, der oplever loven og begæret som modsætninger (Hyldgaard 1998: 123), gør den perverse sit bedste for at forene disse to. Med Jean Clavreuls formulering: »Le pervers échappe aux oppositions entre la loi et le désir en tenant de leur trouver un vecteur commun« (1987: 204). Ved at insistere på lovens fuldstændighed og virksomhed opnår Morten at tilfredsstille sin hævnøst for afvisningen fra præstens datter Mette: Loven udøves ikke for retfærdighedens skyld, men for den perverses lyst ved at sætte retten i værk under retfærdighedens dække.

Novellens to perverse skikkelser står i en prekær relation til hinanden: Morten er pervers på den måde, at loven, som vi har set i den første rets-scene, ikke sætter skel mellem ret og uret for ham, men alene er en kilde til lystgevinst. Morten sætter sig på en gang uden for loven og gør sig til dens instrument, idet han ligesom Erik stiller sig an som en, der alene ønsker at gøre sig til instrument for den store Anden, og herved kan han for alvor realisere sin hævn. Erik Sørensen går uvidende fra at tjene Gud som den store Anden til at tjene den anden i horisontal forstand, og i dette tilfælde den næste i sin mest ubehagelige skikkelse. Erik modtager diktat fra en ganske anden hånd end forventet, idet han uvidende kommer til at tjene Morten Bruus' nydelse – eller som Lacan formulerer det: »Le sadique occupe lui-même la place de l'objet, mais sans le savoir, au bénéfice d'un autre, pour la jouissance duquel il exerce son Action de pervers sadique« (Lacan 1973: 169). Det er ikke Guds vilje, men derimod Mortens »Lyst til Rettergang«, som Erik gør sig til redskab for: Denne rolle synes Erik uvidende at foregribe, når han erklærer, at han »intet [vil] have med ham at skifte, undtagen naar jeg sidder for ham i Dommersædet« (124). Erik ender nemlig med at sidde for ham – ikke som den, der afsiger dommen *over* Morten, men derimod som den, der afsiger dommen *for* Mortens *skyld*, som et redskab for hans begær.

»...et Menneske, som haver Lyst til Rettergang« (neurose)

Hvorfor påtager præsten Søren Quist sig skylden for det formodede mord på Niels Bruus? Man kunne polemisk spørge, om den uskyldigt dømte Søren Quist på sin egen måde også har »Lyst til Rettergang«? Også på dette sted bliver spørgsmålet om novellens subjektivitetsformer centralt. For at forstå Sørenes reaktioner på sagen er det nødvendigt at gøre en eks-

kurs over det 18. og 19. århundredes forestillinger om det ubevidstes funktionsmodi, som spiller en væsentlig rolle for hans falske bekendelse. På samme tid kan Søren Quists falske bekendelse efter min mening ikke fortolkes udtømmende ud fra den historiske kontekst, men må også fortolkes – ahistorisk – ud fra neurotikerens relation til den store Anden, hvis symptom er produktionen af ubevidst skyld (Salecl 1993: 19-20; Freud 1969: 252-253). Med dette afsnit ønsker jeg at argumentere for, at Søren Quist er i besiddelse af det, som psykoanalysen betegner som en neurotisk subjektstruktur. Neurosen beskriver Lacan på følgende vis: »la névrose est une question que l'être pose pour le sujet 'de là où il était avant que le sujet vînt au monde'« (Lacan 1966: 520). Neurotikerens er – populært sagt – et stort spørgsmålstegn, hvad hans egen væren og forhistorie angår. I modsætning til den perverse er neurotikerens altid i tvivl om sit eget formål i verden og dermed også om sit begærs beskaffenhed. Samtidigt har neurotikerens, som vi skal se, behov for den Anden til at svare på gåden om sig selv. Mit formål med dette afsnit er på den ene side at vise, hvordan forståelsen af »Præsten i Vejlbjerg« kan beriges gennem et kendskab til tekstens idehistoriske kontekst, på den anden side ønsker jeg at vise, hvordan en psykoanalytisk læsning kan levere en mere præcis analyse af tekstens indre logik end en historisk læsning. Neurosen vil jeg derfor vende tilbage til allersidst i dette.

Som tidligere sagt benægter Søren Quist i de første retsmøder at have slået Niels Bruus ihjel, men da flere af vidnerne kan beskrive hans nathue og grønne slåbrok, som er blevet set i haven, bliver han overbevist om sin skyld i mordet. Morgenen efter episoden lå hans slåbrok på gulvet og ikke på sin vante plads, og denne uregelmæssighed minder ham om hans tilbøjelighed til at gå i søvne (»Tre eller fire Gange tilforn i mit Liv er det vederfare mig, at jeg har været Søvnjænger« (141)). Søren Quist bekender derfor ikke, fordi han bevidst erkender sin skyld, men snarere fordi han pludselig indser, at han kan have foretaget handlinger, som han ikke kan gøre rede for. Bekendelsen tager derfor ikke udgangspunkt i Sørenns bevidste viden, men i hans formodninger om en anden bevidsthed, som giver sig til kende i viljesløse tilstande af somnambulisme:

»Jeg er en stor Synder,« tog han til orde: »hvor stor – det veed Gud; jeg ved det ikke selv« – (...) »For Eder, tilforn min Ven, og nu min Dommer, skal jeg nu bekjende en Brøde, som jeg uden for al Tvivl har begaaet! men som jeg dog ikke er mig fuldkommen bevidst –« (140-141)

Søren Quists søvngængereri hører til blandt de passager af »Præsten i Vejlbjæ«», som oftest modtager en stedmoderlig behandling, idet den forbigås som et af trivallitteraturens teatertricks. Passagen er dog yderst interessant, idet den taler ind i det 19. århundredes diskurs om det ubevidste som en både bevidsthedsmæssig og retlig grænsetilstand. Sørenes tilfælde er tæt på idealtypisk for en af de mest omdiskuterede kriminologiske patologier omkring år 1800, nemlig spørgsmålet om utilregnelighed.²⁴ Sørenes beskrivelse af søvngængeriet opfylder størsteparten af de karakteristika, som litteraturforskeren Uffe Hansen optegner for det 18. århundredes forestilling om somnambulismens funktion og virkemåde (2002: 9-10). Sørenes tidligere erfaringer med søvngængereri kendetegnes for det første ved hypermnesi – han har en større tilgang til sit »erindringsforråd« end i vågentilstanden, idet han er i stand til at huske det bibelsted, som han om dagen ledte forgæves efter. Om hans åndsevner ved samme lejlighed er højnede, må stå hen i det uvisse, men han er i stand til i søvne at skrive en prædiken, som er »saa veludarbejdet som nogen« (142). Sluttelig mener Søren at have haft adgang til en erkendelse, som ikke er begrænset i tid og rum, idet han mener i »sin drømmende tilstand« (142) at have set den flygtede Niels Bruus ligge død i skoven, hvorefter han i sovende tilstand både hentede og begravede liget. I hans egen rekonstruktion lader Sørenes erkendelsesevner til at fremstå uden vågentilstandens begrænsninger, som datidens forestillinger om somnambulisme foreskriver. Blichers karakteristik af Sørenes tilstand er repræsentativ for samtidens interesse for søvngængeriet som udtryk for den anden bevidstheds ukendte drivkræfter.²⁵ Med romantikkens optagethed af sindets grænsetilstande begynder rationalismens forestilling om det autonome subjekts viljesfrihed at smuldre (Schmidt-Hannisa 1998: 63). Samtidigt træder den psykologiske kausalsammenhæng i stedet for en religiøs forklaring på ufrivillige handlinger som produkter af diabolisk indblanding. Psykens grænsefænomener anses som sjælelige sygdomstilstande i stedet for metafysiske fænomener (Greve 1998: 122). Med retshistorikeren Ylva Greves formulering kan det siges, at det 19. århundredes ivrige diskussion af tilregnelighedsbegrebet vidner om et skift i retlig interesse fra selve gerningen til gerningsmanden (ibid., 110). Det er individets bevæggrunde til forbrydelsen, som står i centrum, og hermed også hans mulighed for at redegøre for egne handlinger. Søren Quist kan derfor betragtes som en idealtipe for romantikkens forbryder, der drives til ugerning af skjulte, indre kræfter, som han kendes fra bl.a. den tyske romantiker E.T.A. Hoffmanns værker som for eksempel *Das Fräulein von Scuderi*.

Søren Quists figur kan derfor læses som konstrueret omkring et grundlæggende skisma: På den ene side fremstår Søren som en gudfrygtig lutheraner, der lægger sin skæbne i Guds hånd, på den anden side er han om nogen en litterær figur med et ubevidste, i det mindste hvis man skal tro hans egne udsagn. Søren Quist er, som jeg netop har vist, solidt placeret i »romantikkens antropologi« for at bruge Uffe Hansens udtryk (2002: 1). Samtidigt afbrydes den citerede passage, hvor Søren bekender sine ubevidste gerninger, af en formulering, som hidrører fra religiøse forestillinger om forbrydelsens transcendent begrundelse: »Han vil straffe mig her, at jeg hisset kan faa Naade og Salighed: ham være derfor Pris og Ære!« (141). Straffen bliver set som et udtryk for Guds vilje.²⁶ Den herskende straffeteik i den historiske samtid for novellens handling står side om side med romantikkens syn på forbryderens bevidsthedsliv: På den ene side forklarer Søren forbrydelsen som Guds vilje, på den anden side begrundes han sin handling med ubevidste drivkræfter, som han ikke har rationel kontrol over – en forestilling, der snarere hidrører fra Blichers egen samtid. Den historiske dobbeltkonstruktion må tages i betragtning i forhold til novellens fortolkning. Når Søren påstår ikke at vide, hvor stor en synder han er, skal udsagnet ikke blot læses i et teologisk perspektiv, men også i et psykologisk.

I lyset af den historiske kontekst er det muligt at gå et skridt længere i analysen af Sørenes bekendelse. Det interessante er, at Søren i sine forsøg på at forklare anklagen imod sig pludselig supplerer den teologiske forklaring med en psykologisk, som i novellens slutning afsløres som ligeså fejlagtig som førstnævnte. Hvor han i begyndelsen hævder, at anklagen mod ham er et metafysisk komplot, et »Værk af Djævelen og hans Engle« (135) og »Helvedes Blændeværk« (137), giver han en psykologisk forklaring på sagen efter at have hørt vidnerne udsagn. Efter præsten har bøjet sig under Guds uransagelighed,²⁷ dukker søvngængeriet op som forklaringsmodel. Søren anerkender netop ikke modsætningen mellem Guds »urandsagelige Villie« (137) og sin egen virkelighed. Hans accept af mordanklagen foregår ikke gennem troen alene, men gennem konstruktionen af en »naturlig« forklaring, hvorved han, som ovenfor beskrevet, betjener sig af det 18. og 19. århundredes kriminologiske paradigme. Som et svar på Guds tavshed introduceres den romantiske antropologi.

I sin analyse af »Præsten i Vejlbys« udlægger Jesper Langballe Sørenes søvngængerier som en teologisk metafor (»Som syndere er vi søvngængere i verden«, 2004: 280), hvilket jeg – såvel på grund af den historiske detaljerigdom som søvngængeriets strukturelle betydning i novellen – vil

mene, er en utilfredsstillende fortolkning. På denne måde forklejner Langballe årsagen til indførelsen af dette genretypiske greb, for uden søvngængeriet er der i novellens logik, falsk eller ej, ingen bekendelse. Både den sammenhængende fortælling om hans liv, hvor han bekender fortidens synder, såvel til Erik som til Aalsøe-præsten, og hans angergivne tale på skafottet »om Vrede og dens skrækkelige Følger« (146) kan ikke tænkes uden introduktionen af det romantiske ubevidste. Formodningen om eksistensen af ubevidste drivkræfter gør det muligt for Søren at skabe en kohærent fortælling om sit hidtidige liv; han svarer på rettens interpellierende krav om sandhed med en fortælling, der skal redegøre for, hvorfor han endte, som han gjorde, hvorved hans skikkelse antager heroiske dimensioner (Simonsen 2008: 222-226). Hans stridbare adfærd fra barnsben over studieårene bliver til dele af en sammenhængende fortælling, der skal forklare drabet på Niels Bruus: At han som dreng slår en hund ihjel, bliver til et »Varsel for at jeg skulde forgribe mig paa Mennesker«, og den overhængende dødsstraf bliver fortolket som soning for et i ungdommen begået overfald på en student i Leipzig: »Allerede herfor havde jeg fortjent, hvad jeg nu saa sildigen maae lide« (141). Udtrykt med psykoanalysen udgør skylden et svar på Søren's neurotiske spørgsmål om hans egen plads i verden – den forklarer ham helt bogstaveligt, hvad han foretog sig, mens han ikke selv var ved bevidsthed. Først efter indførelsen af søvngængeriet som forklaringsmodel kan Søren Quist optræde som troens helt, der bøjer nakken under Guds vilje. Først herefter fremstår Søren som den »beredte, angergivne og fuldtoende Christen«, sådan som Aalsøe-præsten beskriver ham (146). Gennem ubevidsthedstilstanden får forbrydelsen en transcendent mening, idet den er blevet et skridt på vejen til at modtage Guds nåde. Som en anden tragediehelt hviler Søren Quists storhed på hans forblændelse, for denne ubevidsthedstilstand er Søren's egen opfindelse.

Indførelsen af det ubevidste som en så væsentlig narrativ drivkraft i novellens plot er særdeles interessant, dels fordi det i forhold til det overleverede historiske stof tydeligvis er Blichers egen tilføjelse, dels fordi det, som tidligere nævnt, citerer fra subjektivitetsforestillinger, der udelukkende stammer fra Blichers egen samtid. Der er dog en væsentlig afvigelse fra samtidens forståelse af det ubevidste: Hvor romantikkens antropologi oftest så det ubevidste som udtryk for en højere sandhed (Hansen 2002: 19), anvendes det i novellen som en instans med sandhedseffekt uden sandhed. Hvor den angrende elsker og utro ægtemand, som taler over sig i sin febersøvn i en af Blichers andre noveller, »Sildig Opvaag-

nen« fra 1828, bringer sandheden for en dag gennem sine ubevidsthedstilstande (Blicher 1991: 79-80), indsættes bekendelsen fra den anden bevidsthed i »Præsten i Vejlbys« som et falsum, der kompenserer for den manglende sammenhæng i Søren's verdensbillede. Det, som er rigtig interessant, er, at novellens konstruktion, udtrykt med Lacan, er baseret på en antagelse af, at det ubevidste fungerer som et *point de capiton*²⁸ – en tom signifiant, der ikke i sig selv refererer til et håndgribeligt fænomen, men som i stedet samler de andre signifikanter i en meningsgivende struktur (Lacan noterer det $S_1 \rightarrow S_2$). Det ubevidste som *point de capiton* (eller mestersignifiant) indstifter en mening, som ellers ville være fraværende: Det romantiske ubevidste tjener en strukturel funktion i novellen, idet Søren's ubevidste kun som konstruktion fungerer som sandhedens kilde. Som *point de capiton* holder det ubevidste sammen på en ellers uforståelig virkelighed. I novellen er det ubevidste derfor ikke sandheden om subjektet, men snarere en teksteffekt. På denne måde kan man argumentere for, at teksten kan siges at forudgribe det, som man kunne kalde henholdsvis en hermeneutisk forståelse af det ubevidste og en formalistisk (se her til bl.a. Rösing 2005: 99-100). Hvor en hermeneutisk forståelse af det ubevidste, sådan som man kan finde det i Baggesens anvendelse af begrebet, identificerer det ubevidste med den menneskelige subjektivitets uudgrundelige dyb, fyldt med drifter og aggressioner, kan man med en lacaniansk og formalistisk tilgang i stedet interessere sig for, hvilken strukturel funktion forestillingen om det ubevidste indtager i fiktionens rum. Idet det ubevidste som i den romantiske kulturkode optræder som en del af det tegnreservoir, som Søren (som en historisk spaltet figur) kan betjene sig af for at skabe mening, befinder det ubevidste sig i novellen på signifikanternes niveau. Det ubevidste tjener her som en overfladeeffekt, idet dets funktion i novellen kan siges at være et produkt af romantikkens forestillinger om det ubevidste.

Søren's falske tilståelse handler om at producere sandheden som en sammenhængende mesterdiskurs, som det fremgår af en af Eriks prægnante udtalelser: »Præstens Udsagn fra først til sidst, hans ganske Adfærd bærer Sandhedens Præg, ja for dens Skyld opgiver han villig sit Liv« (143). Det, som støtter Søren's sandhed, er i virkeligheden en fiktion, en *point de capiton*, men den genskaber konsistensen i hans verdensbillede. Når Søren påtager sig skylden for et mord, som han ikke har begået, dækker han med forestillingen om sin ubevidst pådragne skyld over, at »hver mands dom« ikke »kommer af Herren«. Gennem sin falske bekendelse om den somnambule tilstand redder Søren så at sige såvel Guds almagt

som retssystemets retfærdighed, som allerede Baggesen påpeger: »Han kan se sin straf som retfærdig for en skyld, han har pådraget sig – om end kun ubevidst. Han har reddet sin tro på en ordnet verden og dermed sin tro på Gud« (Baggesen 1995: 250). Udtrykt med lacanianske termer ofrer Søren sit liv for at opretholde den store Andens konsistens. Når Søren påtager sig skylden for et mord, han ikke har begået, kan det læses som et eksempel på det neurotiske subjekts relation til den store Anden. Neurotikerens ansvarsfølelse over for den store Anden beskriver Renata Salecl på følgende vis:

(...) the subject takes the guilt upon himself to save the entire symbolic order from the knowledge of its consistency and powerlessness. The guilt conceals the fact that the Big Other exists only to the extent that the subject presupposes the Other as an ideal order – a system, a logic or discourse which assures the meaning and consistency of the subject's action (1993: 19-20)²⁹

Sørens skyldfølelse over sine påstået ubevidste handlinger redder Gud som den store Anden fra magtesløsheden. En strategi, som med Lacan kan betegnes som neurotisk, idet Søren gennem forestillingen om et ubevidst, der kan forklare den uforståelige hændelse, som han føler skyld over, bliver i stand til at fortrænge den store Andens, i dette tilfælde Guds, mangel og dermed fastholde et meningsfyldt verdensbillede. Hvor Erik som indehaver af en pervers struktur gjorde sig selv til instrument for den store Anden for at redde dennes helhed, forsøger Søren derimod at redde den store Andens helhed ved at ofre sit liv for dens konsistens.³⁰ På denne måde bekræfter Sørens falske bekendelse af den ubevidste skyld den store Andens eksistens. Derfor har Søren på sin egen måde »Lyst til Rettergang«, idet han med sin falske bekendelse underkaster sig Loven for at garantere Guds og retssystemets beståen. Hvor ondskabens rænkespil ikke kan gennemskues, skaber den falske bekendelse konsistens i Sørens forestillingsverden, hvorved manglen i den store Anden bliver udfyldt.

Hvad er dog et Menneske...?

Med »Præsten i Vejlbys« ender »Retfærdighedens lige Vej« (126) i en apori, i vejløsheden. Blichers novelle synes ikke at levere positive forskrifter for, hvordan den verdslige retfærdighed kan føres ud i livet. Kun som

fravær og antydninger synes teksten at aftegne en anden mulighed i Sørens sjælesørger, præsten i Aalsøes refleksioner over den ulykkelige sag. Novellens første del, som udgøres af Eriks dagbog, ophører kort før Sørens henrettelse, og både hændelserne omkring henrettelsen og forbrydelsens efterspil enogtyve år efter bliver fortalt i to optegnelser, nedskrevet af Aalsøe-præsten. Efter den hjemvendte Niels Bruus har bekendt forbrydelsens egentlige sammenhæng til den målløse Aalsøe-præst, nedskriver denne i sin anden optegnelse det for novellen så centrale udsagn:

Hvad er dog et Menneske, at det tør opkaste sig til Bloddommer over sin Lige? Hvo tør dog sige til sin Broder, Du est skyldig at døe? Kun Gud hører Hævnen til; kun den, som giver Livet, tør alene give Døden. Han lønne Dig nu ogsaa hisset for den bittre Martyrdød, Du her maatte lide, med det evige Livs uendelige Glæde! (150)

Der er to læsninger af passagen, som umiddelbart byder sig til: Den ene kan man kalde for den religiøst-konservative læsning, som kan findes hos Langballe, der læser den som et udtryk for, at den jordiske retfærdighed altid vil stå i modsætning til den guddommelige retfærdighed, hvorefter Langballe salvelsesfuldt afskriver den verdslige ret som »Helvedes Blændeværk« (2004: 282) med ordene »Guds dom alene [kan] bryde staven over mennesket« (ibid., 286). Langballes læsning afviser muligheden for en dennesidig retfærdighed overhovedet med udgangspunkt i novellen, hvilket ud fra såvel en retlig som en sekulær betragtning må betegnes som yderst problematisk. En mere filosofisk, sekulariseret version heraf kan findes hos Nielsen, som efter kierkegaardsk forbillede³¹ betragter »Præsten i Vejlbys« som et »vidnesbyrd om urettens vilkår og opbyggelighed« (2009: 146). Den anden læsning kan betegnes som den humanistiske læsning, der læser teksten som en kritik af retssystemet i almindelighed og et indlæg mod dødsstraf i særdeleshed. Simonsen fremhæver, at novellen historisk set har tjent som et indlæg mod dødsstraf (2008: 221), hvilket understøttes af, at Aalsøe-præstens formuleringer næsten ordret korresponderer med Blichers egen Beccaria-inspirerede kritik af dødsstraffen i skriftet »Om Dødsstraffe« (1983: 266). En variant, der kombinerer det humanistiske og det religiøse, kan man finde hos Baggesen, der opfatter retsafgørelsen som grundlæggende umulig og derfor falder tilbage på den religiøst indfarvede tilgivelse som eneste mulighed.³²

Som så mange andre litterære tekster, der behandler retlige problematikker, fremsætter »Præsten i Vejlbys« ingen enkle løsninger, endsiget et

nævneværdigt håb for retssystemets retfærdighed. Dog vil jeg vove et forsøg på en mere affirmativ læsning af den ovenciterede passage ved for et øjeblik at sætte parentes om det kristne tankegods og i stedet se på, hvordan Aalsøe-præstens spørgsmål kan beskrives som subjektstruktur. Spørgsmålet »Hvad er dog et Menneske...?« retter netop sin kritik mod dommerens position. Ud fra en lacaniansk optik kan dette udsagn læses som en kritik af Eriks perversion af loven. Hvor Erik, som behandlet i kapitlets første afsnit, mente at kunne gøre sig til instrument for Guds retfærdighed, artikulerer Aalsøe-præstens åbne spørgsmål en refleksion over, hvad det vil sige at være retsudøvende. Med Aalsøe-præstens spørgsmål åbner sig et skel mellem subjektet og dets symbolske mandat, mellem »Mennesket« og »Bloddommeren« (150). Når der opstår tvivl omkring dommerens transcendent mandat, bliver han for alvor et subjekt. I lacanianske termer kan vi betegne denne spaltning som en hysterisering³³ og dermed en subjektivering af dommerens position, idet Aalsøe-præstens spørgsmål korresponderer med hysterikerens fundamentale spørgsmål: Hvem er jeg for den Anden? Med hvilken ret indtager jeg mit symbolske mandat? Hvad vil den Anden mig? På den måde står manglen på sikkerhed på det symbolske mandat i lodret modsætning til den perverse sikkerhed på den Andens begær.

Aalsøe-præstens udsagn står således i skarp modsætning til det, man kan betegne som Eriks Sørensens retsfilosofi, som den skitseres i novelens første optegnelse, idet præsten hævder, at »kun Gud hører Hævnen til« (150). Her er jeg enig med Baggesen (1995: 252) og Simonsen (2008: 227), der begge påpeger, at denne formulering indfører et absolut skel mellem Guds og menneskenes retfærdighed. Aalsøe-præstens formulering kan derfor læses som en kritik af Eriks perverse position, der ved at mene, at »hver Mands Dom kommer af Herren«, gør sig til redskab for den guddommelige hævn (124). Hvor den perverse ifølge Lacan kan sige »Que ta volonté soi faite« (1973: 229), er denne mulighed ikke åben for hysterikeren. Det er ikke muligt for hysterikeren at tro sig udvalgt til at udmønte Guds retfærdighed umiddelbart i det jordiske. Den Andens begær fungerer ikke som et påbud til udførelse, som vi har set i Eriks tilfælde, men derimod bliver den Andens begær en gåde, som subjektet er stillet overfor. Hysterikerens spørgsmål til sin egen plads i den symbolske orden er symmetrisk med spørgsmålet om, hvad den Anden vil hende eller ham.³⁴ Samme spørgsmål kunne Erik med fordel have stillet såvel den transcendent Anden som den dennesidige, idet han i første tilfælde kunne have reflekteret over, om den dom, »som baade Gud og Kongen har

afsagt« (138), var retfærdig. I det andet tilfælde kunne han have spurgt, hvilken form for retfærdighed det var, som den dennesidige anden i Morten Bruus' skikkelse dikterede ham at udøve.

Dette grundlæggende problem i Eriks retsopfattelse kan i lacanianske termer beskrives som hans tro på, at den store Anden er hel og mangelløs, som det fremgår af hans overbevisning om, at »vi har jo Lov og Ret i Landet, og Retten giver os Alle nok« (129). Retssystemets fallit i »Præsten i Vejlbys« udspringer af Eriks tro på en transcendentel garant for retfærdigheden. Udtrykt i psykoanalysens termer skal Lacans kendte sentens om, at der ikke findes nogen Anden for den Anden (»Il n'y a pas d'Autre de l'Autre« (1966: 813)) ikke læses som retfærdighedens fallit, men derimod dens egentlige begyndelse.³⁵ Retfærdigheden tager sin begyndelse i den positive mangel på en transcendentel garant. En retfærdig dom opstår ud af erkendelsen af, at retten ikke altid er retfærdig, at den ikke per automatik »giver os alle nok«.

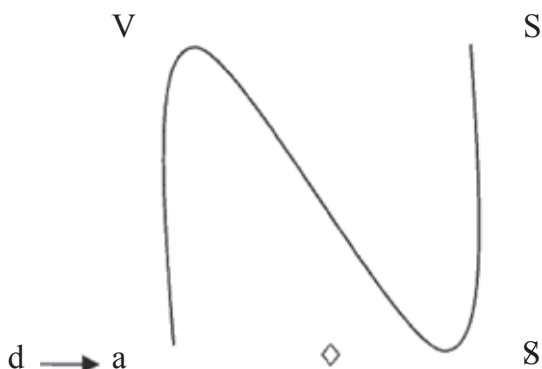
Udtrykt på en anden måde tager den hysteriske dommer kastrationen, som den perverse forsøgte at fornægte, på sig som et eksistentielt grundvilkår. Dermed bliver dommerens kastration til en positiv mulighed, der kan stå i modsætning til den perverses position som den Andens lydige instrument. Benjamin Cardozo, som jeg tidligere har citeret, beskriver den moderne dommer på en måde, der med psykoanalysen netop kan betegnes som en kastreret position: »We grope and feel our way. What we hand down in our judgments is a hypothesis. It is no longer a divine command« (1931: 17). I den manglende sikkerhed kan åbningen mod en egentlig retfærdighed findes.

Alt dette står ikke udtrykkeligt skrevet i »Præsten i Vejlbys«, men hvis man skal lokalisere et modbillede til retssystemets fallit i Blichers novelle kunne det meget vel tage sin begyndelse i den klare modsætning mellem Aalsøe-præstens refleksioner og Eriks retsopfattelse. Novellens klareste retskritiske potentiale kommer til syne i den parallelle konstruktion af Erik Sørensen og Morten Bruus, som afslutningsvis skal rekapituleres.

Matem-atisk efterspil

Beskriver man Erik Sørensen og Morten Bruus' relation i lacanianske termer, er det muligt at pege på årsagen til den ellers så uforklarlige spejlingsrelation mellem de to. Den foruroligende lighed mellem dem kan belyses gennem de to gensidigt afhængige versioner af Lacans begreb om

perversionen, som jeg har vist i de foregående afsnit. Afslutningsvis vil jeg her forsøge at beskrive, hvordan denne gensidige afhængighed fungerer som novellens skjulte motor. Det er min påstand, at psykoanalysen kan bidrage til at blottlægge novellens indre dynamik. Her vil jeg tage udgangspunkt i Lacans skrift »Kant avec Sade« fra 1962, hvor Lacan grafisk illustrerer, hvordan perversionsbegrebets manifeste og skjulte side er gensidigt afhængige i den forstand, at den skjulte side fortæller sandheden om den manifeste. Dette forhold illustreres gennem omvendningen af et af Lacans tidlige skemaer, skema L (Lacan 1966: 724), hvis notationer – eller med Lacans eget begreb *matemes* – defineres i den efterfølgende udlægning. Plottets struktur i »Præsten i Vejlbys« korresponderer med den særlige måde, hvorpå novellens figurer organiserer deres begær, og en grafisk fremstilling kan derfor illustrere denne særlige opstilling af figurerne indbyrdes forhold.

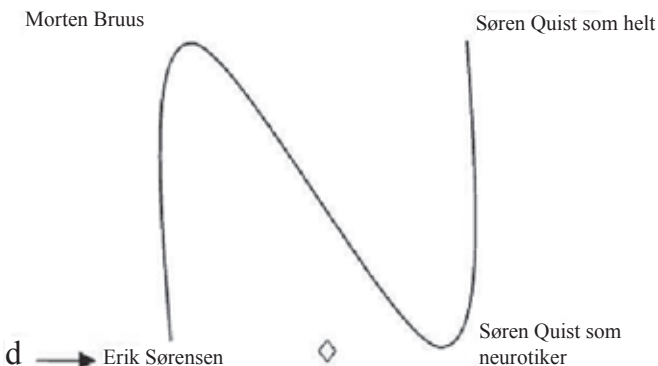

Skemaets³⁶ øvre og nedre niveau korresponderer med de to anvendte versioner af perversionsbegrebet: På det manifeste plan fornægter den perverse lovens gyldighed og følger tilsyneladende kun sit eget begær, mens han på samme tid på det skjulte plan fornægter den store Andens mangel ved at gøre sig selv til instrument for dennes begær.³⁷ Til forskel fra min udlægning, hvor det er meningsfuldt at læse de to versioner som to forskellige personer, er de hos Lacan forenet i en og samme subjekt; versionerne er ikke hinandens modsætninger, men den skjulte side er derimod betingelsen for den manifeste. Den øverste linje, der for sig selv læses $V \rightarrow S$, illustrerer persionens manifeste side: Her finder vi den klassiske forestilling om den perverse, hvis emblematiske inkarnation er Marquis de Sades libertinske sadist, der piner sit offer. V repræsenterer sadistens »Volonté de jouir«, hans vilje til nydelse, som offeret udsættes for. I Sades

univers er ofret oftest unge kvinder, hvis skønhed øges i takt med de obscøne pinsler, som de underkastes, jævnfør Sades *Justine, ou le malheur de la vertu*. Det skønne offer repræsenteres derfor af S, som står for det hele subjekts værensfylde, men som – ligesom den perverse – har en skjult side, nemlig det spaltede subjekts grundlæggende mangel ($\$$). På skemaets nederste linje genfinder vi fantasmets formel: For at undkomme subjektets grundlæggende spaltning gennem kastrationen gør det perverse subjekt sig til objekt og redskab for den store Andens begær, som markeres af $d \rightarrow$ for »désir«. Den perverse identificerer sig med objekt lille a , hvorved subjektets spaltning overføres på det forpinte offer. På samme måde som den perverses objekt karakter (a) er 'sandheden' om hans vilje til nydelse (V), er det spaltede subjekt ($\$$) sandheden om offerets værensfylde (S). Sadisten følger kun tilsyneladende sit eget begærs lov, men gør sig i virkeligheden til instrument for den store Andens begær, mens det lidende offers skønhed i virkeligheden er et produkt af dets neurotiske spaltning. Perversionen har det, man kan kalde for en libertinsk side, hvor den symbolske lovs gyldighed tilsyneladende ikke anerkendes, som samtidigt i skema L understøttes af en autoritær side, hvor den Andens begær følges viljesløst. Som Carsten Bagge Laustsen udtrykker det i en analyse af Adolf Eichmanns »væren i verden«, er den perverse på en gang herre og slave (2002: 130); den forener lovløsheden med den absolutte lovløshed. Perversionens variationer er ifølge Lacan aspekter af den samme person, men i »Præsten i Vejlbøye« kan variationerne findes inkarneret i to forskellige skikkelser.

Overfører vi denne logik til »Præsten i Vejlbøye«, kan vi indsætte novelens subjekter i skemaet på følgende vis:

På skemaets øverste linje, den manifeste side, finder vi Morten Bruus på pladsen for den perverses vilje til nydelse, som i novellen kan findes i Mortens skæbnesvangert dobbelttydige »Lyst til Rettergang«. Ved at dreje den retlige afgørelse til sin egen fordel gør Morten sit begær efter hævn til lovens egentlige mening. Mortens vilje til nydelse (V) overføres gennem hans sindrige komplot på den intetanende Søren Quist, som befinder sig på det hele subjekts plads (S). Søren er om nogen novellens inkarnation af det skønne, lidende offer – en Jesus-skikkelse, som det fremgår af det første forhør (136). Idet dommen eksekveres på et falsk grundlag, antager præstens angrende skikkelse heroiske dimensioner. På denne måde skaber dommen værensfylde; i lyset af straffen skaber hans fortidige overtrædelser en sammenhængende fortælling om hans liv. Som den skjulte side bag denne værensfylde finder vi Søren Quist som neurotiker, det spaltede subjekt per se (8). Som vist i analysen er det netop Søren overbevisning om hans egne ubevidste drivkræfter, der får ham til at acceptere sin skæbne. Søren grundlæggende spaltning er det, der fører ham til skafottet som et troende og angergivent menneske. Den skjulte sandhed om den heroiske Søren Quist er det spaltede subjekt for det ubevidste. Som den perverses skjulte sandhed, der understøtter Mortens vilje til nydelse, finder vi Erik Sørensen på objekt lille *a*'s plads. Erik arbejder, som jeg mener at have vist eftertrykkeligt i analysen, på at gøre sig til redskab for den store Andens begær (d): »Hver Mands Dom kommer af Herren« (124), og Erik er – tilsyneladende – det ydmyge redskab for udførelsen af Herrens dom.

Som tandem inkarnerer Morten Bruus og Erik Sørensen hver deres version af Lacans begreb om perversionen: Den manifeste, libertinske side korresponderer med Morten Bruus' »Lyst til Rettergang«, mens den skjulte, autoritære side inkarneres af Erik Sørensen som instrument for den store Andens begær. Hvor Erik tror sig i stand til at repræsentere lovens absolutte retfærdighed og således mener, at han tjener den store Andens jouissance, repræsenterer Morten, når han påberåber sig rettens retfærdighed, alene sin egen vilje til nydelse. Sagt på en anden måde er Morten i direkte kontakt med lovens obskøne underside, idet loven alene sættes i værk for hans nydelses skyld. Sandheden om Mortens perverse forhold til loven er, at det alene bliver muliggjort af Eriks lige så perverse forhold til loven: Eriks tro på rettens absolutte gyldighed er forudsætningen for, at Morten kan bedrive sit rænkespil.

Novellen foretager så at sige en dennesidig kortslutning af det transcendente diktat: Erik udfører ikke Guds, men snarere en dennesidig andens

vilje. Mens Erik tror, at han er redskab for Guds dom, er det snarere Morten Bruus' »Lyst til Rettergang«, som han udfører. Lacans skema L, vil jeg hævde med denne artikel, kan illustrere den motor, som driver novellens begærsrelationer. Fortolkningen af den Andens begær, der i skemaet noteres som d, er det, som sætter novellens plot i bevægelse, idet Erik mistolker Mortens begær som den store Andens begær. I sit forsøg på at udøve retfærdighed udøver han i stedet Mortens ønske om hævn over Erik. Erik »sitter for ham i Dommersædet« som et redskab for udførelsen af Mortens begær. Lovens mund er ikke længere Guds, men urettens redskab. Den libertinske perverses vilje-til-nydelse indtager pladsen for den store Andens begær, som den autoritære perverse udfører. Resultatet af denne bevægelse er, at den neurotiske spaltning, som både Morten og Erik fornægter, i stedet ender hos novellens tredje centrale figur, nemlig Søren Quist, som jeg har forsøgt at vise. På baggrund af spaltningen kan Søren Quist fremstå som det skønne offer. Figurens gennemløb korreponderer på denne måde med plottets struktur.

Det interessante ved novellens dynamik er, at den obscønt-nydende figur udøver sin indflydelse gennem den autoritære lovlidige skikkelse ved at gentage dennes position. Det, som får Erik til at handle på Mortens diktat, er, at de netop spejler sig i hinanden, hvilket kan ses i det skæbnsvangre ekko mellem Eriks og Mortens centrale replikker. Erik fornægter manglen, idet han mener, at »hver Mands Dom« er resultatet af et diktat fra Gud, og at retten uden undtagelse »giver os Alle nok« (129), hvorved rettens retfærdighed postuleres som mangelløs. Overbevisningen om den store Andens mangelløshed får et obscønt ekko i Mortens før citerede påkaldelse af de samme retsprincipper, der alene har hans egen nydelse, i form af gennemførelsen af hans vendetta, for øje. Denne gestus hviler for begges vedkommende på en identifikation med den store Anden: Hvor Erik som »Dommer over dette Folk« sætter sig på linje med Gud som »den store Verdens Dommer« (124), identificerer Morten sig på lignende vis med Eriks lovtro position, når han som et ekko af Erik påberåber sig lovens fuldstændighed (131). Morten indtager den samme position som Erik som en forvrænget gentagelse af hans identifikation med den store Anden, hvorved han udnytter dennes tro på retssystemet som en kilde til nydelse. Påberåbelsen af retfærdigheden falder sammen med retfærdighedens negation.

Derfor skal »Præsten i Vejlbys« ikke læses som en opgivelse af den dennesidige rets mulighed som sådan, men snarere som en raffineret kritik af den perverses forhold til loven. Lovens perversion er i tidligere fortolkninger af novellen kun blevet placeret hos Morten Bruus, som vi har

set det hos Baggesen (1995: 252), men Mortens nydende pervertering af loven dækker over, at Erik Sørensens autoritære forhold til loven i forvejen er perverst. Det er alene på grund af Eriks autoritære omgang med loven, at Mortens perversion af loven overhovedet bliver mulig. Psykoanalysen kan derfor påvise, at perversionen af loven befinder sig et ganske andet sted, end man umiddelbart skulle tro, for at udtrykke det med psykoanalytikerens Jacques-Alain Millers krasse postulat: »The criminal pervert is not the opposite of the righteous judge, the righteous judge is the worst criminal« (1996: 319).

Litteratur

- Baggesen, Søren (1995): *Den blicherske novelle*. (1965) Odense: Odense Universitetsforlag.
- Blicher, Steen Steensen (1982): »Præsten i Vejlbye«. in: *Udvalgte Værker 1*, København: Gyldendal, s. 268-295.
- Blicher, Steen Steensen (1983): »Om Dødsstraffe«. in: *Udvalgte værker 4*. København: Gyldendal, s. 264-268.
- Blicher, Steen Steensen (1991): »Sildig opvågner«. in: *Noveller*. København: Borgen, s. 69-89.
- Cardozo, Benjamin N. (1931): *Law and Literature and Other Essays and Addresses*. New York: Harcourt, Brace and Co., s. 3-40.
- Clavreul, Jean (1987): *Le Désir et la loi*. Paris: Éditions Denoël.
- Dean, Jodi (2004): »Žižek on Law«. in: *Law and Critique*, Årg. 15, s. 1-24.
- Derrida, Jacques (1996): *Gesetzeskraft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Evans, Dylan (1996): *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*. London: Routledge.
- Fink, Bruce (1997): *A Clinical Introduction to Lacanian Psychoanalysis – Theory and Technique*. Cambridge: Harvard University Press.
- Foucault, Michel (2002): *Overvågning og straf. Fængslets fødsel*. København: Samlerens Bogklub.
- Freud, Sigmund (1969): »Einige Charaktertypen aus der psychoanalytischen Arbeit«. (1916) in: *Studienausgabe X – Bildende Kunst und Literatur*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, s. 229-252.
- Freud, Sigmund (1975a): »Fetischismus« (1927). in: *Studienausgabe III – Psychologie des Unbewußten*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, s. 379-388.

- Garde, Peter (2007): »Blicher og den inhabile dommer« in: *Dommerens litteraturhistorie*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag, s. 130-145.
- Greve, Ylva (1998): »Die Unzurechnungsfähigkeit in der 'Criminalpsychologie' des 19. Jahrhunderts« in: Niehaus, Michael; Schmidt-Hannisa, Hans-Walter: *Unzurechnungsfähigkeiten – Diskursivierungen unfreier Bewusstseinszustände seit dem 18. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, s. 107-132.
- Hansen, David Nors (1971): »Verdensordenens sammenbrud«. in: *Kristeligt Dagblad*, 18.8.1971.
- Hansen, Uffe (2002): »'Det ubevidste': et brugbart kriterium for afgrænsningen af romantikken?« in: *Litteraturkritik & Romantikstudiers Skriftrække*. Århus.
- Hyltdgaard, Kirsten (1997): *Fantasien til afmagten – syv kapitler om Lacan og filosofien*. København: Museum Tusulanum.
- Hyltdgaard, Kirsten (2003): *Det utidige subjekt, Lacan, Freud, Heidegger, Sartre, Badiou, Žižek m.fl.* Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag
- Kiesow, Rainer Maria (2004): *Das Alphabet des Rechts*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Lacan, Jacques (1966): *Écrits*. Paris: Éditions du Seuil.
- Lacan, Jacques (1973): *Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*. Paris: Éditions du Seuil.
- Langballe, Jesper (2004): »En Criminalhistorie 'Præsten i Vejlbøye'«. in: *Anlangendes et menneske. Blichers forfatterskab – selvopgør og tidsopgør*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Laustsen, Carsten Bagge (2002): »Bøddel og offer – En diskussion af Adolf Eichmanns væren i verden«. in: Carsten Bagge Laustsen & Jacob Dahl Rendtorff (red.): *Ondskabens banalitet. Om Hannah Arendts »Eichmann i Jerusalem«*. København: Museum Tusulanum, s. 125-154.
- Ljungberg, Henrik (1989): *Dødens fortællere – om Blichers bedste noveller*. København: Gyldendal.
- Miller, Jacques-Alain (1996): »On Perversion«. in: Feldstein, Richard; Fink, Bruce; Jaanus, Maire (red.): *Reading Seminars I and II Lacan's Return to Freud*. Albany: State University of New York Press, s. 306-322.
- Montesquieu (1973): *De l'Esprit des Lois – Tome I. [1749]* Paris: Éditions Garnier Frères.
- Nielsen, Henrik Skov (2009): »At give ret, ret at give«. in: *Passage*, nr. 61.
- Nørvig, Johannes (1943): *Steen Steensen Blicher – hans liv og værker*. København: Ejnar Munksgaard.

- Poulsen, Henrik G. (1970): *En Criminalhistorie. Blicher og Præsten i Vejlbys. Et essay*. København: Hasselbalch.
- Rothenberg, Molly Anne; Foster, Dennis (2003): »Introduction« in: Rothenberg, Molly Anne; Foster, Dennis; Žižek, Slavoj. *Perversion and the Social Relation*. Durham: Duke University Press.
- Rösing, Lilian Munk (2005): »Psykoanalyse – Lacans formalisering af Freud« in: Esmark, Anders; Bagge Laustsen, Carsten; Åkerstrøm Andersen, Niels (red.) *Poststrukturalistiske analysestrategier*. København: Roskilde Universitetsforlag, s. 97-125.
- Salecl, Renata (1993): »Crime as a Mode of Subjectivization: Lacan and the Law« in: *Law and Critique*, årg. IV, nr. 1, s. 3-20.
- Schmidt-Hannisa, Hans-Walter (1998): »Das eiserne Szepter des Schlafes – Über die Unzurechnungsfähigkeit von Schlaftrunkenen, Nachtwandlern und Träumern im 18. Jahrhundert« in: Niehaus, Michael; Schmidt-Hannisa, Hans-Walter: *Unzurechnungsfähigkeiten – Diskursivierungen unfreier Bewusstseinszustände seit dem 18. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, s. 57-83.
- Segebrecht, Wulf (1967): »E.T.A. Hoffmanns Auffassung vom Richteramt und vom Dichterberuf. Mit unbekanntem Zeugnissen aus Hoffmanns juristischer Tätigkeit« in: *Jahrbuch der deutschen Schillergesellschaft*, 11. årgang: Stuttgart, s. 62-138.
- Simonsen, Karen-Margrethe (2008): »Humanismens grænser: om justitsmordets diskursive logik i Steen Steensen Blichers 'Præsten i Vejlbys'« in: Ziliacus, Clas (red.): *Grænser i nordisk litteratur: IASS XXXVI 2006 VOL I*. Åbo: Åbo Akademis förlag, s. 220-230.
- Spang-Thomsen, Erik (1990): »En kriminalhistorie i en 'Criminalhistorie' Hvem myrdede mistænksomhedens muse?« in: *Dansk Udsyn*, 70. årgang, s. 52-58.
- Zupančič, Alenka (2000): *The Ethics of the Real – Kant and Lacan*. London: Verso.
- Žižek, Slavoj (1989): *The Sublime Object of Ideology*. London: Verso.
- Žižek, Slavoj (1998a): »Fra begæret til driften – eller hvorfor Lacan ikke er lacanianer« in: *Kritik*, nr. 131, s. 33-46.
- Žižek, Slavoj (1998b): »Four Discourses, Four Subjects« in: Žižek, Slavoj (red.): *Cogito and the Unconscious*. Durham: Duke University Press, s. 74-113.
- Žižek, Slavoj (1999): »The Matrix, or, the Two Sides of Perversion« in: <http://www.lacan.com/zizek-matrix.htm>
- Žižek, Slavoj (2002a): *Om Troen*. Frederiksberg: Forlaget Anis.

- Žižek, Slavoj (2002b): *Was Sie immer schon über Lacan wissen wollten und Hitchcock nie zu fragen wagten*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Žižek, Slavoj (2003): *The Puppet and the Dwarf – The Perverse Core of Christianity*. Cambridge: The MIT Press.
- Žižek, Slavoj (2005): *Metastasis of Enjoyment – Six Essays on Women and Causality*. [1994] London: Verso.
- Žižek, Slavoj (2006): *How to read Lacan*. London: Granta.
- Žižek, Slavoj (2008): *Plague of Fantasies* [1997]. London: Verso.

Noter

1. Min læsning af »Præsten i Vejlbjerg« er et omskrevet kapitel af min magisterkonferensafhandling med titlen *Perversion fantasme begær – lacanianske interventioner mellem ret og litteratur* (2010), hvor jeg har forsøgt at skabe en ny tilgang til udforskningen af retstematikker i litteraturen ved at pøse tilgange fra det internationale forskningsfelt *Law and Literature* med den franske psykoanalytiker Jacques Lacans subjektivitetsteorier for at undersøge forholdet mellem ret og subjektivitet i litterære værker. Udover Blicher analyserer jeg to andre tidlige kriminalnoveller fra det 19. århundrede, nemlig Anette von Droste-Hülshoffs »Die Judenbuche« (1842) og Edgar Allan Poes »Imp of the Perverse« (1845).
2. Alle sidehenvisninger i parentes uden anden angivelse henviser til Blicher 1991.
3. Perversionen er et af de mest mangetydige begreber i psykoanalysen: Det kan såvel repræsentere den infantile seksualitets polymorfisme (Freud), kreativitet og subversion (Kristeva), som konformitet (Hyldgaard) og totalitarisme (Žižek).
4. Carsten Bagge Laustsen udfører en eksemplarisk, lacaniansk læsning af Adolf Eichmann ud fra denne duplicitet (Laustsen 2002: 125-138). Se også Žižek 2002b, s. 197-204.
5. Se bl.a. Žižek 1998a: 38. En fremstilling af begrebets udvikling i Lacans tænkning kan findes i Evans 1997: 91-92.
6. »Mais les juges de la nation ne sont, comme nous avons dit, que la bouche qui prononce les paroles de la loi; des êtres inanimés qui n'en peuvent modérer ni la force ni la rigueur« (Montesquieu 1973: 176). Her tillader jeg mig at forsimple Montesquieus berømte udsagn til dets metaforiske *face value*; begrebets lange virkningshistorie tør jeg ikke inkludere i denne sammenhæng.
7. Se hertil bl.a. Žižek 1989: 44.
8. Neurotikerer *benægter* den Andens mangel ved at bilde sig ind, at den store Anden alligevel eksisterer et sted og er i besiddelse af det, som subjektet mangler, mens den perverse *fornægter* den Andens mangel ved at gøre sig selv til det, der kan udfylde manglen (se bl.a. Hyldgaard 2003: 90-92).

9. Et ideal, som f.eks. kan findes i Carl Schmitts formulering i afhandlingen »Gesetz und Urteil: »Eine richterliche Entscheidung ist heute dann richtig, wenn anzunehmen ist, daß ein anderer Richter ebenso entschieden hätte« (citeret efter Kiesow 2004: 144).
10. »Wenn eine [codierte] Regel ein ausreichender, ein ausreichend sicherer Garant für die Deutung ist, erweist sich der Richter als eine Rechenmaschine (was manchmal zutrifft) und kann nicht gerecht, frei und verantwortungsbewußt gelten« (Derrida 1996: 48).
11. »For ham er den borgerlige retfærdighed Guds lov henlagt til hans egen forvaltning« (Langballe 2004: 286). Baggesen forpasser ligeså den transcendent referens, idet han skriver, at Erik ønsker at »gøre sig til den jordiske retfærdigheds ydmyge redskab« (1995: 240).
12. »Raadslutning« forstået som »en efter overvejelse ell. raadslagning taget beslutning«, *Ordbog over det Danske Sprog* (ODS).
13. Som David Nors Hansen (1971) formulerer det: »indelukket i et gudskabt univers kan loven ikke benyttes kritisk«.
14. Med reference til »Skytten paa Aunsbjerg« kalder Erik Spang-Thomsen dommeren for »en Dukke, en Automat« (1990: 56).
15. For at låne Žižeks centrale fortolkning af kristendommens dialektik, hvor individet på ordre fra Gud pålægges at synde for at kunne modtage nåden (se 2003: 15-16).
16. Ikke overraskende lokaliserer Langballe Eriks problem deri, at han følger en gammeltestamentlig lovforståelse og ikke det kristne evangelium (2004: 277, 286).
17. Nielsen påviser de iøjnefaldende fejl, som Erik begår i sit noget blåøjede politiarbejde (2009: 140).
18. Mange fortolkere standser med at slå fast, at Morten er ond, således Langballe 2004: 278; til dels Baggesen 1995: 245 og Garde 2007: 136.
19. Om en fiktiv person, som ligger så langt fra Blicher som muligt, nemlig Bobby Peru i David Lynchs film *Wild at Heart*, der på samme måde som Morten Bruus identificerer sig med objekt lille *a* skriver Hyldgaard følgende: »Bobby Peru identificerer sig med og placerer sig i den ikke-manglende Andens position ved ikke at begære. Han begærer ikke, han mangler ikke, men han ved til gengæld, hvad den anden mangler« (1998: 105).
20. »Regimes of such laws [den perverses imaginære lov] can indeed be challenged through transgression, but when I violate the law through some illicit act of violence or pleasure, the punishment I endure reveals unnervingly, the fictitiousness and impotence of the law« (Rothenberg; Foster 2003: 5).
21. »...the pervert's aim is to establish, not to undermine the law: the proverbial male masochist elevates his partner, the Dominatrix, into the Lawgiver whose orders are to be obeyed« (Žižek 2008: 46).
22. Baggesen skriver om Mortens misbrug af Erik, at »selve hans livsgrundlag, loven, er blevet perverteret til ondskabens instrument« (1995: 273).
23. »Det ubehag, den perverse kan afstedkomme, består således ikke blot i, hvad han gør ved den anden, men snarere i, at uanset hvad denne gør, danser han

- efter den perverses fløjte« (Hyldgaard 1998: 139). Som Baggese skriver, »er [det] en del af novellens ironi, at herredsfogeden klart føler sig som et instrument for Morten Bruus' hævn« (1995: 245).
24. Et eksempel herpå kan findes i forfatteren og juristen E.T.A. Hoffmanns udtalelse i forbindelse med dommen over morderen Daniel Schmolling i 1821 (optrykt i Segebrecht 1967: 100-128).
  25. Se hertil Schmidt-Hannisa (1998).
  26. Straffeetikken bringer mindelser om den førmoderne opfattelse af pinestrafen som en måde at afbøde og forudgribe den hinsidige straf (Foucault 2002: 60).
  27. »Vil han i Himmelen tie, da maae jeg bøje mig under hans urandsagelige Villie« (137).
  28. »The *point de capiton* is the point through which the subject is 'sewn' into the signifier, and at the same time the point which interpellates individual into subject by addressing it with the call of a certain master-signifier ('Communism', 'God', 'Freedom', 'America') – in a word, it is the point of subjectivation of the signifier's chain« (Žižek 1989: 101-102).
  29. Ligeså Zupančič 2000: 165. Žižek 2002a: 86-87.
  30. Denne delikate forskel på den perverse og den neurotiske handler om den fundamentale fantasi (§0a): Hvor den perverse gør sig til instrument for den store Anden, til objekt lille *a*, underkaster den neurotiske sig den store Anden gennem fantasien om undtagelsen for loven, hvad vi skal se mere til i næste kapitel. På denne måde kan neurotikerens, selvom han nægter at lade sig instrumentalisere af den store Anden, alligevel understøtte den store Anden (Lacan 1966: 826; Fink 1997: 128).
  31. Nielsen ser inspirationen fra Blichers noveller i den berømte prædiken »Ultimatum« i Kierkegaards *Enten-Eller*, der bærer undertitlen »Det opbyggelige, der ligger i den Tanke, at mod Gud have vi altid Uret« (2009: 131).
  32. »Fordi alle disse momenter af det menneskelige samler sig i irrationelle mønstre, som ligger ud over menneskets kontrol og styrer det mod fordærv, må det etiske bud være tilgivelse, ikke dom« (Baggesen 1995: 254).
  33. »The hysterical subject is the subject whose very existence involves radical doubt and questioning, his entire being is sustained by the uncertainty as to what he is for the Other; insofar as the subject exists only as an answer to the Other's desire. The hysterical subject is the subject par excellence...« (Žižek 1998b: 81).
  34. Dette forhold opsummeres hos Lacan i spørgsmålet »Che vuoi?« (hvad er det, du vil mig?), som subjektet stiller den Anden (Lacan 1966: 815).
  35. Hertil kunne man i Derridas dekonstruktive retsfilosofi finde en parallel i Derridas beskrivelse af den irreducible forskel mellem ret og retfærdighed: »Das Recht ist nicht die Gerechtigkeit. Das Recht ist das Element der Berechnung; es ist nur (ge)recht, daß es ein Recht gibt, die Gerechtigkeit indes ist unberechenbar: sie erfordert, daß man mit dem Unberechenbaren rechnet« (1996: 34).
  36. Jeg baserer min fortolkning af skemaet på hhv. Žižeks (2002b) og Laustsens (2002) udlægning.

37. Žižek beskriver de to sider på følgende vis: »...on the one hand, reduction of reality to a virtual domain regulated by arbitrary rules that can be suspended; on the other hand, the concealed truth of this freedom, the reduction of the subject to an utter instrumentalized passivity« (1999)

Darwins øje

En undersøgelse af øjet og blikket i J.P. Jacobsens *Niels Lyhne*

Af Gry Hedin

It is the aim of this article to investigate the relationship between Jens Peter Jacobsen's literary output and Darwinism from a new angle. The description of eyes and perception in the novel *Niels Lyhne* (1880) will be discussed in relation to the changes in this field that Darwin facilitated together with the German physiologist Hermann von Helmholtz. It is a central argument that our sensational relationship with the world is historically grounded, and that *Niels Lyhne* is strongly situated in the findings of the natural sciences of its day. It will be argued that Jacobsen in the novel investigates the epistemological consequences of the changes in the understanding of perception, and that he emphasizes the limitations in the individual's access to knowledge of itself and the surrounding world.

Indledning

Man har i de seneste år diskuteret Jacobsens forhold til Darwin og darwinismen, og man har placeret ham helt centralt i det danske miljø som brobygger mellem naturvidenskaben og litteraturen. Men mens hans rolle som oversætter og formidler af Darwin er blevet belyst, har man haft svære ved at afklare, hvilken rolle Darwin spiller i hans litterære værker. Man har diskuteret, om der er elementer af Ernst Haeckels naturfilosofi i spil, om Jacobsen tog del i brandesianernes ideologiske kamp, eller om han demonstrerer en vis uvilje mod det moderne.¹

Denne artikel undersøger Jacobsens darwinisme fra en ny vinkel ved at gå bag om de tematiske sammenfald med naturvidenskaben og se på de metodologiske inddragelse ikke kun af Darwin, men også af den tyske fysiolog og fysiker Hermann von Helmholtz (1821-1894). Et vigtigt forhold i naturvidenskaben dengang som nu er, hvordan videnskab bliver til af iagttagelser af verden, hvordan betydning bliver til, og hvilken rolle subjektet spiller heri. Disse spørgsmål var ikke mindre vigtige i anden halvdel af det 19. århundrede, end de er i dag, når Bruno Latour beskriver dem som spørgsmålet om, hvordan videnskaben pakker verden ind i ord.² De var måske i virkeligheden mere presserende, hvis man medgiver denne tids naturvidenskabsmænd, som Helmholtz og Darwin, at verdensbilledet – måden man så, forstod og talte om verden på – var ved at ændre sig radikalt.

Når man har diskuteret darwinismen i forhold til Jacobsens litterære værker, har man ofte diskuteret tematiske fællestræk. Vilhelm Andersen og Peer Hultberg har set på dyret i mennesket og parringsvalget, mens Erik Østerud og Bengt Algot Sørensen har diskuteret hans natur- og livsbegreb og Jørn Erslev Andersen hans udviklingsbegreb.³ Det, der derimod skal undersøges her, er, hvordan Jacobsen lader de enkelte karakterer percipere verden og hinanden. Georg Brandes var den første til at notere sig, at Jacobsen med sine beskrivelser viser, at han »kender Lovene for Øjets Opfattelsesevne«.⁴ Siden har flere forskere set på det særlige i Jacobsens omverdensbeskrivelser. Jørn Vosmar har beskrevet dem som komplekse sansninger, og Marie-Louise Svane har diskuteret, hvordan Jacobsen filtrerer sit forhold til verden i stilen.⁵ Ingen har imidlertid undersøgt sammenhængen mellem de komplekse omverdensbeskrivelser og så den omvæltning i forståelsen af sanseapparatet, som foregik i naturvidenskaben på dette tidspunkt.

Den omvæltning i forståelsen af øjets sansning, som Darwin tog del i, havde store konsekvenser for forståelsen af individets muligheder for at forstå sig selv og sin plads i verden. Dette fremgår ikke nødvendigvis af den samtidige formidling af Darwin, som blandt andre Ernst Haeckel stod for. Man behøver dog ikke, som Erslev Andersen har foreslået det, at gå til neo-darwinismen for at indkredse det darwinistiske i den sammensathed og tendens til fragmentering, man finder hos Jacobsen.⁶ Selvom den udviskes i store dele af den samtidige Darwin-formidling, er den der, hvis man læser Darwin selv, som Jacobsen gjorde det, og den er der i særdeleshed i de passager, hvor Darwin inddrager Helmholtz. At netop forfattere, der læste Darwin, var optaget af hans forestilling om verdens kompleksitet og mangetydighed, har den engelske litteraturprofessor Gillian Beer argumenteret for.⁷

I en undersøgelse af, hvordan Jacobsen tydeliggør verdens kompleksitet og begrænsningen i menneskets erkendeevner, vil jeg tage udgangspunkt i øjet, der i naturvidenskaben såvel som hos Jacobsen er en vigtig markør for forholdet mellem individet og verden. Der foregår med synet og blikket en dobbeltbevægelse, dels fra verden til individet, når verden perciperes, og dels fra individet tilbage til verden eller andre individer, når øjet spejler eller danner vindue til en karakters indre liv. Disse sensoriske udvekslinger mellem individ og omverden er historisk forankret, og der foregik ved indgangen til det moderne et markant skift. Udvekslingerne blev i stigende grad opfattet som forstyrrede og blokerede, idet man betragtede perceptionen som forankret i den enkeltes biologi. Denne fore-

stilling om et dynamisk og ufuldendt øje finder man hos Darwin, der i denne henseende trækker på Helmholtz.

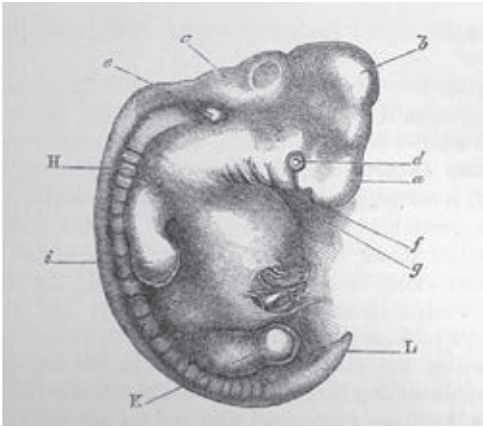
Det værk, der skal undersøges, er J.P. Jacobsens *Niels Lyhne*. Her er forholdet mellem individ og verden et grundlæggende tema med øjet og dets billeddannelser som et tilbagevendende motiv. Jacobsen, der var uddannet botaniker med alger som sit speciale, påbegyndte så småt arbejdet med romanen i 1868 og udgav den på Det gyldendalske Forlag i København i 1880.⁸ I disse år var han i gang med oversættelsen af Darwins *Om Arternes Oprindelse* og *Menneskets Afstamning og Parringsvalget* og udgav artikler om Darwin til *Nyt Dansk Maanedsskrift*.

Darwins øje

Darwins teori var en del af den revurdering af menneskets adgang til at forstå verden omkring sig, som foregik i midten af 1800-tallet. Overvejelserne omkring øjet fylder kun få sider i den 600 sider lange *Om Arterne Oprindelse*, men de er helt centrale. Det er her, Darwin peger på, at hans teori er et brud med en tidligere verdensopfattelse, og her han mest eksplicit berører den empiriske videnskabs grundlagsproblem.

Darwin beskriver øjets udvikling fra lysfølsomme celler og argumenterer for, at der uden guddommelig indblanding er udviklet så komplekse, fuldkomne og dog forskellige øjne som ørnens, menneskets og insekternes. Øjet har imidlertid også et uudviklet stadie. Man ser det hos arter som søstjerner og trevlemunde, der har ikke-billeddannende øjne, men også hos de enkelte individer. Selv hos det menneskelige foster starter øjet således som »en Ophobning af Overhudsceller, der ligge i en sæklignende Hudfold«.⁹ Øjet er således i stadig udvikling både hos det enkelte individ og hos arten. Fosteret er et levende bevis på denne dobbelte dynamik. Darwin ser det som »et Slags Billede, som Naturen har bevaret af Dyrets gamle og mindre modificerede Tilstand« (fig. 1).¹⁰ Variationen, det at ikke to individer er ens, er det dynamiske princip for arternes udvikling. Det er den, der »forvolde de smaa Forandringer«, mens der med mangfoldiggørelsen »Generation for Generation« sker en udvælgelse ved »Kvalitetsvalget«.¹¹

Med denne beskrivelse af øjets udvikling giver Darwin et præcist og kortfattet resume af hovedpunkterne i sin teori, som den udfolder sig i *Om Arternes Oprindelse*. Der er dog en vigtig afvigelse, idet mennesket modsat i bogen som helhed inddrages som del af denne udvikling. I afsnittet

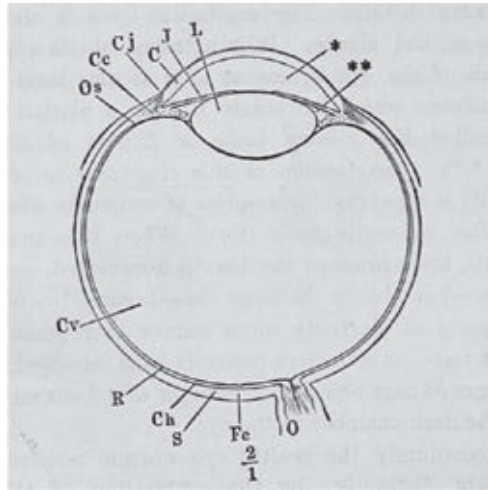
Fig. 1: Det menneskelige foster som naturens billede på udviklingens dobbelte dynamik. Afbilledet i Charles Darwin: Menneskets Afstamning og Parringsvalget. Oversat af J.P. Jacobsen. Forlaget af den Gyl-dendalske Boghandel, Kjøbenhavn 1874.

om øjet nævnes mennesket således både som foster med et uudviklet øje og som indehaver af det »mest fuldkomne«, men dog ufuldkomne øje.¹²

Da Jacobsen i sin artikel »Darwins Theori« i 1871 gav sin personlige fortolkning af Darwins tanker, refererer han de steder, Darwin omtaler øjet. Han fremhæver således, hvordan Darwin beskriver øjet som et organ, der ligesom alt andet er i stadig forandring. Han understreger, at øjne kan være meget forskellige synsredskaber fra det lavest kendte, over insekternes store sammensatte øjne til menneskets øjne, der dog mangler en »korrekt Opfattelse af Lysets Aberration«.¹³

Darwins forestilling om øjet er tæt forbundet med den måde, han bedriver videnskab på, og Jacobsens opmærksomhed er også rettet mod Darwins metode. Det er tydeligt i Jacobsens populærvidenskabelige artikler, som Laura Søvsø Thomasen har påpeget det.¹⁴ I sin beskrivelse af øjet berører Darwin sin teoris grundlagsproblem. Det, at individet er indehaver af et ufuldendt øje, indebærer, at adgangen til at se og forstå verden er blokeret og forstyrret. I beskrivelsen af, hvordan øjet er lagvist opbygget af væsker og væv, der langsomt forandres i tæthed og form, kommer dette meget konkret til udtryk. Øjet beskrives som »et tykt Lag af gjennemsigtigt Væv, hvis Mellemrum er opfyldt af en Vædske og som har en for Lys modtagelig Nerve nedenunder«. Enhver del af disse lag vil »stadig langsomt forandres i Tæthed saaledes, at det falder i Lag af forskjellig Tæthed og Tykkelse, der ere stillede i forskjellige Afstande fra hinanden, og hvor hvert enkelt Lags Overflade langsomt forandrer Form«.¹⁵ Det menneskelige øjes lagdelte struktur illustreres hos Helmholtz (fig. 2), mens læseren hos Darwin blot må forestille sig det med udgangspunkt i den dynamiske beskrivelse.

Fig. 2: Et skematisk snit af øjet, der viser dets lagdelte struktur. Afbilledet i Hermann von Helmholtz: *De nyere Fremskridt i Læren om Synet*. Kjøbenhavn 1878.

Synsindtrykkene passerer gennem flere lag af væv og væsker mod synsnerven, og disse lag er som øjets opbygning i det hele taget under stadig forandring. Lægger man til, at øjet ikke er fuldendt, men undervejs i en udvikling, og tilføjer man, at alle har forskellige øjne og med dem betragter en verden, der tilsvarende er i bevægelse, får man en relativisme, der gør det svært at bedrive videnskab på baggrund af iagttagelser. Det var Darwin klar over, og i sjettedudgaven af *On the Origins of Species* skriver han med lån af en formulering fra Helmholtz: »One might say that nature has taken delight in accumulating contradictions in order to remove all foundation from the theory of a pre-existing harmony between the external and internal worlds«. ¹⁶

Det er denne symbolske betydning, det ufuldendte øje som analogi på individets begrænsede muligheder for at forstå verden, der gjorde, at Darwins forestilling blev opfattet som radikal. Det var her, modstanderne af hans teori satte ind dengang – såvel som i dag. Darwin havde imidlertid forberedt sig på kritikken ved at placere sin beskrivelse af øjet i kapitlet »Vanskeligheder for Teorien«. Her understreger han, at hans forestilling om øjet kan være svær at acceptere, på samme måde som Kopernicus' teori var det i sin tid. Vor »Indbildningskraft«, skriver han, kan ikke »magte den«, men vi bør alligevel anse den for virkelig. ¹⁷

Den epistemologiske kløft mellem individ og verden, som åbner sig med det vanskelige øje, stopper imidlertid ikke med øjet. Den blev af Darwin, såvel som af Helmholtz, udvidet til begrænsningerne i menne-

skets andre sanser, såvel som til utilstrækkeligheden i menneskets sprog og erkendevner. Også disse havde ifølge Darwin udviklet sig gradvist og var ramt af samme varieren og omskiftelighed. Darwin tager selv konsekvensen af dette metodologisk ved gennem hele *Om Arternes Oprindelse* at udvise stor forsigtighed omkring, hvad der kan siges, og hvordan det kan siges.

Dette forhold har optaget Beer, der med sin *Darwin's Plots* har haft afgørende betydning for forskningen i relationen mellem Darwins værker og litteraturen i Victoriatidens England. Darwin formulerer, påpeger hun, en hypotese og beskriver en bred spændvidde af fænomener, men han giver sig ikke ud for fuldt ud at forstå dem. Hans teori er ikke induktiv i traditionel forstand, men indregner kløften mellem individ og verden. Dette synliggøres i hans sprogbrug og i de narrative strukturer, han anvender. Han lader ikke teksten lukke sig autoritativt om sig selv, men betoner, at også videnskaben som praksis er bundet til et subjekt.¹⁸

Det er interessant at følge, hvordan Jacobsen i sin oversættelse af *Om Arternes Oprindelse* omhyggeligt bibeholder de narrative og retoriske greb, som Darwin anvender for at understrege, at der ikke kan opnås en fuld viden om verden. Det er blevet påpeget, at Jacobsen ved at ændre bogens titel til *Naturlivets Grundlove*, da den udkom i hæfter i 1871-2, og ved at oversætte det centrale begreb »natural selection« med »Kvalitetsvalg« gav teorien en drejning mod Haeckels naturfilosofi og en brandesiansk politisk ideologi.¹⁹ Et nærmere studium af Jacobsens oversættelsespraksis viser imidlertid, at han holder sig meget tæt til sit forlæg i både indhold og form. Snarere end at formålsrette teorien betoner han Darwins forsigtighed. Jeg-formen og de mange sproglige forbehold og relativiseringer oversættes således omhyggeligt. Darwins »as far as we can judge« bliver »saavidt vi kunne skjønne«, og hans forbehold om at »though we may easily err on both sides« oversættes med »omendskjönt vi i begge Tilfælde let kunne tage fejl«.²⁰

Disse forbehold markerer tilstedeværelsen af en observatør, der videregiver egne erfaringer, iagttagelser og refleksioner, og som med et tilbagevendende »vi« opfordrer læseren til at tage del i sine opdagelser.²¹ Der er flere eksempler på, at Jacobsen i sin oversættelse endda forstærker dette aspekt af Darwins skrivestil. Han oversætter for eksempel »It is scarcely possible to avoid comparing the eye with a telescope« til »Man kan næsten ikke undgaa at sammenligne Øjet med en Kikkert«, og »In searching for« bliver til »Naar vi ville søge«.²² Der indskydes tilmed et »siger jeg« før Darwins konkluderende bemærkning om, at der »under de skiftende

Livsbetaingelser kan erhverves en hvilkenksomhelst Grad af Fuldkommenhed ved Kvalitetsvalget«. ²³

Ud over fremhævelsen af fortællerstemmen er der kun enkelte afvigelser i dette afsnit, som, hvis de gås efter, har en formidlende frem for ideologisk karakter. Til disse hører Jacobsens forklarende tilføjelser i noterne. Her oversætter han det latinske ordsprog »vox populi, vox dei« til dansk og forklarer i en anden, at den videnskabelige term »Sarkode er det, der i den dyriske Celle svarer til Plantecellens Protoplasma«. ²⁴ Disse tilføjelser er i overensstemmelse med Darwins inkluderende skrivestil, der, som Beer bemærker det, gør hans værker tilgængelige for en bred læseskare. ²⁵

Øjet som modernitetsmarkør

Ved at tydeliggøre fortællerstemmen understreger Darwin – og Jacobsen – at den videnskabelige tekst som al sproglig aktivitet har et subjektivt ophav med de begrænsninger, der ligger heri. Samme funktion har den betoning af øjet som subjektivt forankret, som i forskningen er blevet koblet til opkomsten af det moderne.

Den amerikanske litteraturforsker George Levine har undersøgt, hvordan denne indre modsigelse i empirismen i særlig grad er tydelig, når blikket er rettet mod mennesket. Han mener, man i stigende grad blev opmærksom på, at der, når man fokuserede på øjeblikket og det særlige i den enkeltes observation, var en tendens til, at det blev den observerende og ikke det observerede, der observeredes. Mens der var en vis forsigtighed omkring disse ikke-videnskabelige implikationer i naturvidenskaben selv, udforskede forfatterne omkostningerne ved observationens subjektive forankring. Det gælder George Eliot, der i *Adam Bede* tematiserer det, at en observatør ikke kan være objektiv, og at den sandhed, der afdækkes, derfor ofte bliver en sandhed om den observerende selv. Denne sandhed kan være særlig smertefuld, hvis den afslører det uholdbare i drømmen om virkeligheden som en gudskabt orden, hvor retfærdighed, godhed og skønhed er garanteret. Levine peger på, at denne mistillid til observationen, som både rammer den objektive forsker og den alvidende fortæller, markerer et skift fra Victorianisme til modernisme. ²⁶

Den amerikanske visualitetsforsker Jonathan Crary drager tilsvarende konklusioner i sin analyse af udviklingen i visualiteten på kontinentet. Han analyserer den historiske forankring af individets sensoriske forhold

til omverdenen og lokaliserer et betydningsfuldt skift i forståelsen af individets adgang til verden via blikket til de første årtier af 1800-tallet. Han diskuterer, hvordan Goethe og Schopenhauer forankrer perceptionen i subjektet, og hvordan Helmholtz med sin forestilling om det ufuldendte øje bringer den til fuld konsekvens. Dermed er der brudt med visualitetens klassiske regime og skabt en epistemologisk krise. Fra at have været behæftet med en vis sandhedsværdi anses det sete nu i højere grad som forankret hos observatøren og betinget af hans fysiologi. Man forestiller sig ikke længere nogen direkte forbindelse mellem sanseerfaringen af verden og verden i sig selv, og at se bliver derfor ikke et spørgsmål om transparens, men om ikke-transparens.²⁷

Darwin trækker på den forestilling om øjet, som Cray beskriver som markør for det moderne epistemes begyndelse. Han intensiverer endda dens dynamik ved at udsætte den for det vide tidsperspektiv, som udviklingshistorien opruller. De ikke-videnskabelige implikationer af iagttagelsens subjektive forankring gemmer sig imidlertid oftest mellem linjerne hos Darwin i hans sprogbrug og metode. Undertiden italesættes de dog meget direkte, og det er i disse passager, Darwin inddrager Helmholtz som en vigtig allieret. I sjetteudgaven af *Om Arternes Oprindelse* citerer han som nævnt Helmholtz for, at der med opdagelsen af øjets ufuldkommenhed fjernes ethvert grundlag for forestillingen om en harmoni mellem den ydre og indre verden.²⁸ I andenudgaven af *Menneskets Afstamning og Parringsvalget* fremhæver han, hvordan Helmholtz betragter øjet som så fejlbehæftet, at han ville have returneret det, hvis det var et instrument, han havde købt hos en optiker.²⁹ Helmholtz, der beskrev øjet indgående i sin *Physiologische Optik* (1856-67), fremhævede omvendt, at Darwins teori var en vigtig forståelsesramme for den nyeste forskning om øjet.³⁰ Begge var de afgørende for, at denne forestilling om øjet for alvor tog fart. Mens Darwin med sin teori gav en ny ramme for forståelsen af, hvorfor øjet er ufuldstændigt, gav Helmholtz udførlige redegørelser for synets fysiologi og psykologi.

Helmholtz er meget eksplicit i sin påpegning af, at der med den nye forestilling om øjet sker et brud med forestillingen om individets mulighed for at forstå verden. Med Darwins fremhævelse af dette hos Helmholtz er han interessant at inddrage i undersøgelserne af, hvordan den nye forestilling om øjet manifesterer sig, når Jacobsen beskriver et menneskes eksistentielle kvaler med at forstå sig selv og sin virkelighed i en gudløs verden. Det værk, Darwin citerer Helmholtz fra, udkom på dansk som *De nyere Fremskridt i Læren om Synet* i 1878, mens Jacobsen arbejdede på

Niels Lyhne.³¹ Her er Helmholtz meget eksplicit omkring de erkendelsesmæssige konsekvenser af begrænsningerne i menneskets perception. Han peger på en tegnkrise mellem den ydre verden og sansningen af den ydre verden. Der er for eksempel ikke nødvendigvis overensstemmelse mellem lys og sansningen af lys. Sansningen af lys, påpeger han, kan fremprovokeres af elektricitet eller tryk på øjet.³² Disse forhold omkring øjets opbygning, mener han, gør det umuligt at opretholde den naturlige overbevisning, at menneskets sansninger giver et sandt indtryk af tilsvarende kvaliteter i den ydre verden.³³ Denne erkendelse, påpeger han, er smertefuld og kan være svær for den enkelte at bære:

Maaske faar han i Sinde at haane Videnskaben, hvis ufrugtbare Kritik forstaar at sønderlemme den skønne Sanseverden for derpaa at gjøre dens Levninger til intet; og han beslutter sig til at støtte sig til den sunde Menneskeforstand og stole mere paa sine Sanser end paa Fysiologerne.³⁴

Om Jacobsen har læst Helmholtz, er svært at sige. Han nævner Helmholtz som »den berømte tyske Naturforsker« i »Darwins Theori«, men der er ikke spor af Helmholtz i den rest af hans bibliotek, som opbevares i Thisted.³⁵ Det fremgår imidlertid af et brev, han skriver til George Brandes i februar 1878, at han selv så en forbindelse til denne del af videnskaben. Her skriver han om *Niels Lyhne*, at »Vægten er helt igjennem lagt paa det specielt Psychologiske og paa det Physiologiske med«. ³⁶ Netop disse to videnskaber mødes hos Helmholtz. Han starter sit foredrag om øjet med at konstatere, at »Sansernes Fysiologi danner et Grænseomraade, hvor de to store Afdelinger af den menneskelige Viden, som man plejer at adskille ved Navnene Natur- og Aandsvidenskaber gjensidig gribe ind i hinanden«. ³⁷ Med *Niels Lyhne* giver Jacobsen – som forfatter – et bud på den svære og smertefulde balancegang mellem de to med øjet som en vigtig markør.

Det fysiologiske øje

I *Niels Lyhne* indgår øjet på fire måder. Karakterernes øjne beskrives som del af deres fysiologi; der indgår detaljerede beskrivelser af måden, øjet perciperer på; karaktererne kommunikerer deres følelser med øjnene; og sidst bruges øjet som analogi på forholdet mellem karaktererne og verden.

Romanen er bygget op omkring Niels Lyhnes liv fra fødsel til død, men mere end at kortlægge hans liv som en kontinuerlig fortælling skildres han gennem relationerne til de karakterer omkring ham, som kommer og går. I romanens første linje introduceres Niels Lyhnes mor med en beskrivelse af hendes øje: »Hun havde Blidernes sorte, straalende Øje med det fine, snorlige Bryn«. Fortælleren, der beskriver øjet som del af hendes fysiologi, fortsætter sin beskrivelse et par afsnit nede med en tydeliggørelse af sin stemme i romanens eneste førstepersons fortæller-jeg: »Jeg fortæller om hende som hun var i Syttenaarsalderen; et Par Aar senere, da hun var bleven gift, havde hendes Stemme mere Fylde, Kindens Farve var mere frisk og Øjet var blevet mattere, men desuden ligesom større og mere sort« (s. 7). Øjet beskrives her som et foranderligt og individuelt organ, der er bestemt af både slægtens og individets udvikling, af Darwins dobbelte dynamik. Det er i en konstant forandring, der kan registreres, selvom den er foregået over kun »et Par Aar«.

Der indgår tilsvarende beskrivelser af øjet, når romanens andre karakterer introduceres.³⁸ Med til beskrivelserne hører øjenfarve og udformning af bryn og øjenlåg. Edele Lyhnes øjne er således: »lysgraa, store og klare, udhævedes ikke af Brynene, fik heller intet vekslende Spil af Skygger fra de lette, tynde Øjelaag. De havde noget Ubestemt og Ubestemmeligt i deres Udtryk, saae altid fuldt og aabent paa En« (s. 23). Hos huslæreren hr. Bigum danner øjnene kontrast til hans atavistiske kropsbygning. Han beskrives som »kraftig, næsten trækdyrkraftig af Bygning; bredbringet, højskuldret, duknakket. Armene var lange, Benene stærke og korte«. I modsætning hertil beskrives hans øjne som »lyse, blide og klare« og det »Smukkeste hos ham«. Det beskrives endog, at man af »Øjstenenes Bevægelser« kunne se, »at han var noget tunghør« (s. 19).³⁹ Også måden, øjnene afspejler sindet og kommunikerer på, kan indgå, som når Gerda introduceres: »Øjet, hvor det laa! saa mørkeblaat og dybt, men dybt kun som et Vand, hvor Bunden ses, imellem fyldigt bløde Øjenkroge, hvor Smilet havde Ro og sad saa lunt og under Laag, der løftedes i langelig Forundring. Det var saadan hun saae ud, den lille Gerda« (s. 164).

Detaljeringsgraden og variationen i beskrivelserne er bemærkelsesværdig. Jacobsen udfordrer grænsen for, hvordan øjet sprogligt kan beskrives, når han redegør for Gerdas »fyldigt bløde Øjenkroge«, for Edeles mangel på spil i øjnene »af Skygger fra de lette, tynde Øjelaag« og for »Øjstenenes Bevægelser« hos hr. Bigum. Der ligger i disse beskrivelser af øjet en opmærksomhed på øjet som del af en krop, som er stærkt varierende individerne imellem og under stadig forandring. Dette er vigtigt i

forståelsen af det enkelte individs adgang til verden. Via disse beskrivelser fastslås de enkelte øjnes særegenhed. Vi ser som mennesker ikke nødvendigvis det samme, der er ikke en verden 'for sig', der kan beskrives objektivt. Den *er* kun, som den tager sig ud for den enkelte på baggrund af dennes biologiske disposition.

Det perciperende øje

Når Gerdas øje beskrives som et »mørkeblåt og dybt (...) Vand, hvor Bunden ses«, og når Bartholine, Edele og Bigums øjne beskrives som »materere« eller »klare«, er der korrespondancer til Darwins og Helmholtz' beskrivelser af øjet som lag af væsker og væv af varierende transparens (fig. 2). I skildringen af, hvordan karaktererne stirrer ud gennem vinduer og åbne døre, går Jacobsen imidlertid i nærmere detaljer omkring perceptionen. Det gælder blandt andet i den beskrivelse af en solnedgang, der indleder kapitel syv:

Det var en Foraarsaften, Solen skinnede saa rød ind i Stuen, den var lige ved at gaa ned. Vingerne af Møllen deroppe paa Volden drev deres Skygger over Ruderne og Værelsets Vægge, kommende, svinde, i ensformig Vekslen af Skumring og Lys: – een Stund Skumring, to Stunder Lys. [/] Ved Vinduet sad Niels Lyhne og stirred gjennem Voldens bronzemørke Ælme mod Skyernes Brand (s. 59).

I tekststykket er den perciperende og udsigtspunktet synliggjort, og det sete filtreres og blokeres. Solnedgangen og skyernes brand ses således ikke direkte. Lyset må passere gennem en række blokerende lag. Først filtreres det af »Voldens bronzemørke Ælme« og »Vingerne af Møllen« og dernæst af ruderne.

Der følger nu et rids af, hvordan Niels i tankerne genoplever dagens tur i skoven, hvor »de spadserende Damer [var] saa sælsomt smukke«, og hvor han, da han lukkede øjnene, mærkede, »hvordan Lyset ligesom drak sig ind i ham og flimred gennem alle Nerver« (s. 59). Efter beskrivelsen af de ydre blokeringer for blikket følger således en beskrivelse af først en af øjets fysiologiske blokeringer, øjenlågene, og dernæst en af de centrale fysiologiske processer i øjet, lysets flimren gennem nerverne.

Beskrivelsen af, hvordan lyset skal igennem filtre og blokeringer for at nå nerverne, er interessant i forhold til Darwins og Helmholtz' beskrivel-

ser af øjets opbygning. Det gælder ikke mindst voldens bronzemørke elme, der korresponderer med de blokerende »træformigt forgrenede Kar« på øjets nethinde, som ifølge Helmholtz danner spalteformige blinde punkter. Disse »Karstammer« kan ikke ses under normale forhold, men træder frem »i den ligesom et Træ forgrenede Form«, når øjets hvide senehinde belyses fra siden (fig. 3).⁴⁰ Også ruder og øjenlåg er imidlertid oplagte metaforer for de kun næsten transparente lag, som lyset skal passere for at nå øjets synsnerver. Ruder og øjenlåg danner sammen med træer igen og igen blokeringer for de perciperende karakterer i *Niels Lyhne*.

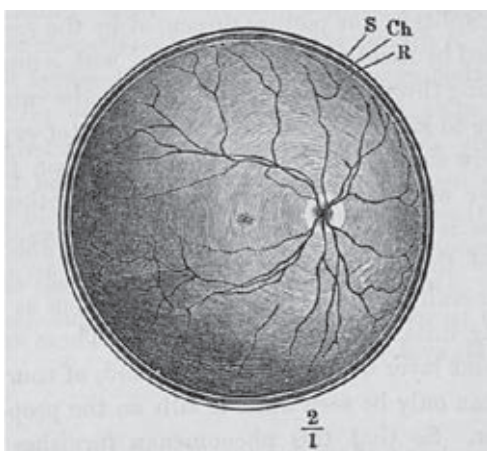

Fig. 3: Nethinden med dens træformigt forgrenende kar. Afbilledet i Hermann von Helmholtz: *De nyere Fremskridt i Læren om Synet*. Kjøbenhavn 1878.

I forhold til romanens overordnede handling er beskrivelsen af Niels' stirren en narrativ pause. Det, der er det centrale, er ikke, hvad han så, men at hans længsel, mens »han sad der ved Vinduet, vaagnede (...) igjen«. Fra at have gået omkring og digtet »paa sit Liv i Stedet for at leve det« oplever han en »svulmende Længsel« efter, at livet digter med ham (s. 59-60). Mens han stirrer, sker der således et skift i hans selvforståelse. Denne kobling af karakterernes interesseløse observation gennem vinduer og åbne døre med vigtige ændringer i måden, de forstår sig selv på, er et tilbagevendende fænomen i romanen. Et andet eksempel er Bartholine, der i kapitel otte »stirrede ud gennem de aabnede Fløjdøre« mod en solnedgang. Også her er solen »skjult af Havens Træer«. Den ses kun som »en brandrød Plet« mellem stammerne, der »vække grønne Farver og bronzebrune Gjenskin i den mørke Løvmasse«. Trods en detaljeret beskrivelse af hvad der stirres mod, beskrives »hendes Øjne« som »langt borte, længer

borte end Skyerne, de stirrede mod« (s. 76).⁴¹ I den efterfølgende dialog med sin søn måler hun sit og hans liv i forhold til hendes drømme.

Den mest omstændelige beskrivelse af perceptive fænomener findes i kapitel elleve, hvor Fennimore, mens hun venter på sin elsker, Niels, modtager nyheden om sin mands død i en hestevognsulykke. Fra den lysfyldte stue ser hun gennem vinduet »ud i Mørket, til det blev fuldt af hvide, smaa Gnister for hendes Øjne, og af regnbuefarvede Ringe. Men de var der saa ubestemt. Hun vilde ønske, der var Fyrværkeri derude, Raketter, der gik tilvejs i en lang, lang Stribe« (s. 147). Mens det var uigennemsigtige ruder og træer, der blokerede for Niels og Bartholine, er det lyset, der skaber forstyrrelser for Fennimore, her i form af efterbilleder. Det er et fænomen, som Darwin kun berører ganske kort, men som optager Helmholtz. Han beskriver, hvordan lysets bølger modtages i øjets nerveender og sendes som elektriske signaler til hjernen, hvor sansningen fuldbyrdes. Efterbilleder beskriver han som synsforstyrrelser, der opstår, når områder af nethinden trættes efter at have været udsat for kraftigt lys. Han betegner dem ikke som »Gnister« eller »regnbuefarvede Ringe«, men kobler dem til lysets brydninger i prismer og beskriver adskillige forsøg, som den enkelte kan gøre for at opleve fænomenerne.⁴²

I den følgende sekvens får blikket en ny retning. Efter at have fået besked om sin mands død føler Fennimore, »hvor de var fæstet paa hende, disse døde Øjne, hun vidste ikke hvorfra, hun vred sig under dem for at undgaa dem, men de blev ved at følge hende, glidende som to isnende Straaler henover hende« (s. 149). Disse strålende øjne peger ifølge Jens Lohfert Jørgensen, der analyserer scenen indgående, frem mod opfindelsen af røntgenstrålerne.⁴³ Han hæfter sig ved, at disse strålende øjne som røntgenapparatet gennemtrænger virkeligheden, og han beskriver, hvordan de installerer deres optik i Fennimore, der herved får et klarsyn på sit eget liv.

Videnskabens synsinstrumenter som mikroskop, teleskop og røntgenapparat overskrider det fysiske øjes muligheder. De tydeliggør med deres synliggørelse af en hidtil ukendt virkelighed, at det menneskelige øje er betinget og begrænset af kroppens fysiologi. Røntgenapparatet kendetegnes ved, at det fremkalder en gennemsigtighed, og denne gennemsigtighed finder Jørgensen både i Jacobsens brug af stream of consciousness-formen som en psykologisk gennemsigtighed og i måden, han fremhæver synssansen.

Jacobsens tekst kan, som Jørgensen argumenterer, meget vel pege frem mod røntgenapparatets opfindelse 15 år senere. Tilsvarende anvender Jacobsen ikke alene sin tids viden om øjet i sine beskrivelser af perceptio-

nens kropslige forankring, han afprøver også deres erkendelsesmæssige konsekvenser og bidrager således til en nuanceret forståelse af feltet. Det, der er centralt, er ikke, *hvad* der ses, men *hvordan* det ses, og det er korrespondancerne mellem dette *hvordan* og karakterernes omvurderinger af sig selv og hinanden, der er i centrum. Dette er særlig tydeligt i dette tekststykke. Her finder det klarsyn, der installeres i Fennimore, sit modstykke i, at hun i det stærke lys i stuen, ser sine omgivelser unaturligt skarpt: »hver Traad i Tæppet, hvert Sting paa Skamlerne blev unaturligt tydelige for hendes Øjne i det stærke, skarpe Lys derinde«. Samtidig oplever hun sin krops fysiognomi. Hun oplever, hvordan »alle Nerver krøb sig korte i Forventning og Øjet stirrede som om det skulde myrdes i sin Hule« (s. 149-50).

Efter mødet med det strålende øje og de korresponderende øjeblikke af klarsyn, vender Jacobsen tilbage til beskrivelserne af, hvordan manglen på lys og blokerede ruder hindrer synet. Fennimore må således »vænne sig til Mørket« i et sideværelse, før hun kan bevæge sig ud på en glasveranda, hvor månen »skinnede ind gennem den tilfrosne Glasvægs Gnidder af Krystaller, gulligt gennem selve Ruderne, rødt og blaat igennem de Rektangler af farvet Glas, der dannede Ramme om Ruderne«. For at bryde blokeringen tænder hun »Hul etsteds paa Isen med sin Haand, og tørred omhyggelig Vandet bort med sit Lommetørklæde«. Månen, der skal lyse vej for Niels, varsler hans komme, og da han ankommer, præsenterer hun sig til hans overraskelse som »Skjøgen Fennimore« (s. 150-151).

For Fennimore som for romanens andre karakterer foregår der parallelt med de omstændelige beskrivelser af de forskellige perceptible fænomener som lysforstyrrelser og blokerende ruder omvurderinger hos de perciperende af sig selv og hinanden. At de narrative pauser, som perceptionerne udgør, kobles med karakterernes omvurderinger af sig selv, gør perceptionerne til metaforer for et grundlæggende tema i romanen, kløften mellem individ og verden. De udgør et overskud i virkelighedsskildringen og kobler til fænomener, der blev beskrevet i den samtidige videnskab. Alligevel er der, som særligt beskrivelsen af Eriks døde strålende øjne antyder, noget ikke-videnskabeligt på spil. Det strålende øje har her en dobbelt funktion, som et organ, der på den ene side i sin perception gennemtrænger virkeligheden og på den anden side udsender »isnende Straaler«, som man må vride sig under. Øjet er ikke kun passivt modtagende, men aktivt påvirkende. Der foregår også en bevægelse fra individ til verden, som blander sig i de mange beskrivelser af øjet og perceptionen. Dette strålende og følelsesfulde øje er den tredje måde, øjet anvendes på i *Niels Lyhne*.

Det følelsesfulde øje

Med det følelsesfulde øje betones det, at blikket i sit udtryk påvirkes af et individs vekslende følelser og kan kommunikere dem. Her er der ikke fokus på bevægelsen fra verden til individ, men på det, øjet udstråler. Forestillingen om det strålende øje har rod tilbage til antikken, hvor den eksisterede side om side med forestillingen om øjet som passivt modtagende.⁴⁴ Spørgsmålet er, om måden, det strålende og følelsesfulde øje anvendes på, er moderne, eller om det er et levn fra en ældre måde at anskue øjet på, der skaber et modsætningsforhold til det fysiologiske, videnskabelige øje.

At øjet kan være strålende, fremgår af beskrivelsen af Bartholines »sorte, straalende Øje« allerede i romanens åbningslinje, mens en nærmere bestemmelse af måden, hvorpå karaktererne kommunikerer deres følelser via blikket, indgår som en form for regibemærkninger, når deres interaktioner beskrives. Det gælder, når Edele »hæved haabløst sine Øjne, stumt klagende i sit Blik« (s. 31), eller Tema Boye »saae uskyldigt paa ham med store, vemodsdrukne Øjne« (s. 89). Der er dog også eksempler på, at kommunikationen kan blokeres. Niels og Tema »turde ikke slippe hinandens Øjne, og turde dog ikke lægge Tale i deres Blik, men ligesom slørede det til, ligesom gjemte sig bag det for hinanden« (s. 91). Her er det ikke verden, der trænger ind gennem øjets lag, men sindsstemninger, der kommer til udtryk gennem blikket.

Den nyere synsteori slår ifølge Helmholtz fast, at de synsindtryk, der modtages via øjets nethinde, sendes videre til hjernen. Det er først her, at de fuldendes. Han understreger, at der gennem nervetrådene sendes signaler begge veje, både fra øje til sind og fra sind til øje. Det gælder for eksempel, når øjet fyldes med tårer.⁴⁵ Når »Taarerne blændede« Niels ved Gerdas dødsleje (s. 167), er det således det følelsesfulde øje, der skaber blokeringer i det fysiologiske øje. De to er svære at adskille, og evnen til at udtrykke følelser er da også en integreret del af beskrivelsen af øjet som del af karakterernes fysiologi. Det gælder Gerdas øjne, hvor »imellem fyldigt bløde Øjenkroge (...) Smilet havde Ro« (s. 164), og Edeles øjne, der »havde noget Ubestemt og Ubestemmeligt i deres Udtryk« (s. 23). Omvendt farver en karakters sindsstemning også måden omgivelserne opleves på. Fennimore oplever for eksempel, hvordan der »Blot for et Øjeblik siden havde (...) været saa lyst og duftende omkring hende, og hun kunde ikke slippe det straks Altsammen for Sorgens og Angerens begsorte Nat, hvormeget hun saa end vilde« (s. 148).

Det påfaldende og moderne ved det følelsesfulde øje i teksten er, at det interagerer med de andre måder, øjet anvendes på. Det er således et stærkt relativiserende blik, der bringer en øget subjektivitet ind i det allerede forstyrrede forhold mellem individ og verden. Der er ingen direkte og uforstyrret transport fra det indre til det ydre, ligesom der også er blokeringer og forstyrrelser den anden vej.

Øjet som analogi

Forholdet mellem individ og verden problematiseres på forskellig vis, når øjet indgår i beskrivelsen af karakterernes fysiologi, og når karakterernes perception og følelsesfulde blikke beskrives. Her har Jacobsen trukket på den nyeste forskning inden for naturvidenskaben, og en inddragelse af den er nødvendig i en analyse af, hvordan Jacobsen arbejder med denne tematik. Øjet anvendes dog også på mere litterær vis som analogi på det forstyrrede forhold mellem karaktererne og verden.⁴⁶ Her optræder kunsten, religionen og videnskaben som i forskellig grad usikre ankre.

Øjet optræder som analogi for Bartholines virkelighedsforankring allerede på de første sider. Efter at hendes sorte øje er introduceret, lyder det, at »Hun elskede Vers. [/] I Vers levede hun, i dem drømte hun og paa dem troede hun«. Hendes forældres og søskendes tanker derimod »løftede sig ingensinde fra den Jord eller den Bedrift, de havde under Hænder, ligesaa lidt som *deres Blik* nogensinde søgte bort fra de Forhold og Begivenheder, de havde lige *for deres Øjne*« (s. 8, min kursivering). At leve i vers danner her modsætning til at se verden.

Spørgsmålet om, hvad Bartholine ser og ikke ser, genoptages, da Niels er taget med hende til Clarens. Her forsøger hun at se det landskab, hun har forestillet sig, men selvom hun befinder sig »Midt i al denne Skjønhed«, forbliver hendes »Skjønhedslængsler« ubesvarede. Når naturen enkelte gange »fængsle hendes Sanser«, er perceptionen karakteriseret af blokeringer som svindende lys og tåger. Jurabjergene opleves således som skjult af »gult belyste Aftentaager« som »brunligt, uigjennemsigtigt Glas«, og da var det, at hendes længsel »forstummed og Sjælen havde fundet Landet, som den søgte« (s. 82).⁴⁷ Bartholines blik tilfredsstilles kun, når det mødes af blokeringer, og herved får kunsten med hendes forsøg på at leve »I Vers« en negativ klang.

Niels ambitioner om at blive forfatter udsætter ham for tilsvarende blokeringer, men her er det klarheden, der blænder. Han er sammen med

dem, han færdes med, »opfyldte af det, der den Gang var det Nye, drukne af det Nyes Theorier, vilde af det Nyes Kraft og *blændede* af dets Morgenklarhed« (s. 55, min kursivering). Det nye er således noget, der både opfylder og drukner. Morgenklarheden blænder. Der er en tvetydighed i beskrivelsen af, hvordan verden for Niels kom »til at se ganske anderledes ud«. Hans »underlige, ejendommelige Anskuelse«, der før forekom »som et diset Landskab med taaetabte Linier, med ubestemte Dybder« bliver nu et »Landskab uden Slør, i skære, skarpe, dagklare Farver, aabenbart i alle Enkeltheder, gjennemfuret af Veje«. Men, konkluderer han, »der var noget sælsomt fantastisk i at det Fantastiske var bleven saa reelt« (s. 55). Det at se klart og »uden Slør« kobles her til at være blændet og opfatte »det Fantastiske« som »reelt«. De kunstneriske ambitioner afføder, viser det sig i løbet af romanen, da heller ikke noget for Niels, der aldrig får produceret noget som forfatter.

Heller ikke religionen kan rette op på det forstyrrede forhold mellem individ og verden. Niels afsværger første gang sin barndoms tro, da Edele dør, og oplever det som »en ny Fornemmelse af Kraft i saadan *at se med sine egne Øjne* og vælge med sit eget Hjærte, være med til at skabe sig selv« (s. 41, min kursivering). Den midlertidige tilbagevenden til troen ved barnets død viser dog, at afsværgelsen er svær og smertefuld, og da Niels til sidst selv dør »den vanskelige Død«, er det fablende om at »dø staaende« og akkompagneret af en tragik i en døende bondekarls hovedløse »Haah-hoh« (s. 175).

Øjeblikkene med klarhed og seende kraft er kun midlertidige, også når det er videnskaben, der agerer ankertov mellem individ og verden. At videnskaben ikke kan lukke den kløft, den har skabt, formuleres af huslæreren, hr. Bigum, der beskriver sig som »Filosof; men ikke af disse produktive Filosofer, der finde nye Love og bygge Systemer«. Videnskabens systemer er »Sneglehuse, som man slæber omkring med sig henover Tankens uendelige Mark, enfoldigt troende, at det er inde i Sneglehuset, at Marken er«. At opdage en naturlov er tilsvarende, »at finde et bestemt Udtryk for hvor borneret man var«, en konstatering af, at »saavidt kan jeg se og ikke længer, der er min Horizont« (s. 20, min kursivering). Men, ræsonnerer Bigum, »var der ikke en ny Horizont bag den første og en ny og en ny igjen, Horizont bag Horizont, Lov bag Lov i een Uendelighed« (s. 20). Også videnskabsmanden kan ikke se længere end sin egen horisont. Han er låst fast af sin egen bornerthed. Sådan formuleres det af Bigum, som er den karakter, der beskrives som den mest bornerte. Umidledbart efter denne videnskabskritik kaster Bigum således sin kærlighed

på Edele for som en »Kong Nebukadneser pludselig [at] gribes af en sælsom Lyst til at gaa paa Fire og æde Græs i Flok med Markens ganske almindelige Dyr« (s. 28). Bigum er således en karakter, som Jacobsen som implicit fortæller lægger stor afstand til.⁴⁸

Under sin forelskelse i Tema Boye er det Niels, der agerer videnskabsmand. Det, han skal opdage, er sig selv. Han havde ikke »havt Tid til *at se*, hvad det var, han havde, men nu begyndte han med en Opdagers Lidenskab udaf Barndomsminder og Barndomsindtryk, udaf de levede Øjeblikke i hans Liv, at samle sig selv sammen, og med glad Forundring *saae* han hvorledes det passede sammen, Stykke for Stykke« (s. 71, min kursivering). Han oplever nu sin personlighed som ægte og stærk og anderledes »end den, han havde løbet efter i Drømme«. Han oplever, at »selve Livets forunderlige, uopfindelige Nuancer spillede deri i skiftende Uendelighed, bag tusindledet Enhed«. Han oplever en lykkelig tid, »hvor Udviklingens mægtige Svingkraft sender En jublende hen over de døde Punkter i Ens Natur, hvor Alting i En vokser og fyldes«. Men heller ikke Niels' opdagelse af sig selv er imidlertid stabil. Den ender med konstateringen af, at han »modig bygger løs paa det Babelstaarn, der skulde række Himlen, men som kun bliver en stakket Stump af en Kolos, man hele Resten af sit Liv gaar og bygger paa« (s. 71). Den retorik, Jacobsen anvender i dette afsnit, hvor han lader Niels »se, hvad det var, han havde«, er ikke Darwins, men Haeckels. Haeckel arbejder som videnskabsmand med »en Opdagers Lidenskab«, og frem for at tage forbehold som Darwin søgte han med sin monisme-teori at afdække altings bagvedliggende enhed. Fortælleren virker skeptisk. Der bygges løs på et babelstårn.

Verden synes hverken at kunne gribes af kunsten, religionen eller videnskaben, og denne indsigt, som Jacobsen formulerer i romanen, afspejler sig også i dens struktur. Med det enlige fortæller-jeg på romanens første side antydes en forankring i et subjekt, der gennem romanen bliver til mange.⁴⁹ Romanen består af fragmenter, »levede Øjeblikke«, der er oplevet af dens mange karakterer. Jacobsen anvender hermed i intensiveret form en struktur, som også dominerer *Om Arternes Oprindelse*. Darwin ligner naturhistorien med en stor bog, hvor en mængde sider nødvendigvis må mangle, og Jacobsen refererer dette i »Darwins Theori«. ⁵⁰ Darwin markerer det fragmentariske ved ikke at bygge sit værk kronologisk op og ved at markere, at det sete er subjektivt forankret med de blokeringer, der følger med en sådan position. Jacobsen er opmærksom på, hvordan Darwin hermed – modsat Haeckel, men beslægtet med Helmholtz – bringer den naturvidenskabelige metodes begrænsninger frem på tekstens over-

fladeplan. Han intensiverer og synliggør de erkendelsesmæssige begrænsninger ved at betone det subjektive og komplekse i øjet og blikket i *Niels Lyhne*.

Afslutning

Herman Bang var den første til at beskrive de romantiske undertoner i Jacobsens digtning, og netop det romantiske ved Jacobsen har forskere som Erik Skyum-Nielsen og Erik Østerud peget på. Bang fremhæver imidlertid også, at Jacobsens »Romantik er tøjlet af Forskeren i ham«. ⁵¹ Hvordan forskeren tøjler, har man ikke i lige så høj grad udforsket. Man har ikke set på de metodologiske sammenfald mellem naturvidenskaben og Jacobsens litterære værker, men de er der. Den opmærksomhed, Jacobsen vier øjet og perceptionen, vidner om en forståelse for den empiriske videnskabs grundlagsproblem, at al vidensproduktion er bundet til og begrænset af et subjekt.

Mens Jacobsen op gennem 1870'erne arbejdede på sin roman, forsøgte man i naturvidenskaben i stigende grad at tøjle subjektet gennem en professionalisering, der omfattede specialisering, opbygning af laboratorier og udvikling af de enkelte felters teknik og terminologi. Haeckels forsøg på at transformere Darwins teori fra en hypotese til en teori baseret på evidens om altings enhed er en del af denne udvikling. Helmholtz' forsøg på at systematisere dele af fysiologien og fysikken med en opmærksomhed på videnskabens muligheder og begrænsninger er en anden.

I sit forord til *Niels Lyhne* betegner Claudio Magris romanens melankoli som vidnesbyrd om den europæiske bevidstheds krise og som et udtryk for en repræsentationskonflikt mellem liv og forestilling. Jacobsens digtning er opstået, påpeger han, af en ubarmhjertig intellektuel klarhed affødt af overvejelser over og konfrontationer med videnskaben, med dens grundlagskrise og dens totaliserende fordring på herredømme over virkeligheden. ⁵² Magris leverer en præcis karakteristik af grundtonen i romanen, men uden mellemregninger. Naturvidenskaben var i de år, Jacobsen arbejdede med romanen, præget af en mangfoldighed, der gør en præcisering nødvendig.

Sådanne mellemregninger er blevet forsøgt, først og fremmest af Bent Algot Sørensen, der har diskuteret Haeckels vitalisme i forhold til Jacobsen. Han finder elementer af Haeckels tænkning, men understreger, at Jacobsen forholder sig til vitalismen som »problemfylt« for den enkelte.

Det gælder blandt andet i *Niels Lyhne*, hvor tilgangen til livet skildres som blokeret af indre, psykologiske grunde.⁵³ Tilsvarende har Laura S. Thomasen opfordret til påpasselighed med at indlæse Haeckels naturfilosofi i Jacobsens populærvideenskabelige formidling.⁵⁴ Denne påpasselighed bør udstrækkes til læsningen af *Niels Lyhne*, og der bør udføres flere mellemregninger, end der er gjort, hvis Jacobsens komplekse darwinisme skal indkredses.

Det, som har været min ambition i nærværende artikel, er at åbne feltet yderligere op ved at inddrage endnu en af de naturvidenskabsmænd, der stod centralt i tiden. Skal Jacobsens livtag med Darwin indkredses nærmere, er det nødvendigt med yderligere nuanceringer. Helmholtz er et eksempel på en banebrydende europæisk videnskabsmand, der ligesom Haeckel inddrager mennesket, men som modsat ham tydeliggør det videnskabelige grundlagsproblem i forholdet mellem individ og verden, som optager Jacobsen. Han giver med sin afstandtagen til naturfilosofien sin naturvidenskab en helt anden drejning end Haeckels naturfilosofiske enhedstænkning, og han anerkender det smertefulde i at give afkald på garantien for verdens meningsfuldhed. Der er således stor forskel på, om Jacobsens darwinisme diskuteres i forhold til Haeckel, eller om der lukkes op for andre bud på, hvad naturvidenskab og darwinisme også kunne være. Om end det ikke er nødvendigt at påvise overensstemmelse mellem Jacobsen som forfatter og naturvidenskaben, er det nødvendigt at positionere ham i forhold til de forskelligrettede strømninger i tiden. Først herved er det muligt at nå til en nærmere forståelse af, hvordan Jacobsen som forfatter både forholder sig til, men også overskrider og bidrager til sin tids naturvidenskab.

Noter

1. Tekstens citater henviser til udgivelsen af J.P. Jacobsen: *Niels Lyhne*, Danske Klassikere, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, Borgen 2008. Mens Bengt Algot Sørensen har diskuteret Jacobsens darwinisme i forhold til Haeckel, har blandt andre Stine Grumsen relateret den til Brandesianernes ideologiske kamp (Bengt Algot Sørensen: »Naturalisme og naturfilosofi. Om J.P. Jacobsen, Darwin og Ernst Haeckel«, i: *Edda*. 1991, hefte 4: 363-366; Bengt Algot Sørensen: »J.P. Jacobsen – darwinist og digter«, i: *Kritik*. Vol. 155/156, 35. årg., 2002: 12-14 og Stine Grumsen: »Den stærkeste overlever. Et studie af en litteraturhistorisk myte om darwinismen i Danmark«, i: *Slagmark. Tidsskrift for idéhistorie*, nr. 54, 2009: 123-126). Også de romantiske undertoner i Jacobsens digtning er blevet påpeget, første gang af Herman

- Bang og senest af Erik Skyum-Nielsen (Herman Bang: »J.P. Jacobsen« [1879], i: *Realisme og Realister. Kritiske Studier og Udkast*. Danske Klassikere, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, Borgen, København 2001: 90; Erik Skyum-Nielsen: »J. P. Jacobsen mellem Darwin og Andersen«, i: *Fønix*, årg. 33, nr. 1, 2010: 33).
2. Bruno Latour: *Pandora's Hope. Essays on the Reality of Science Studies*. Harvard University Press 1999: 24.
  3. Vilhelm Andersen: *Illustreret Dansk Litteraturhistorie*. Bind IV, Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag. Kjøbenhavn 1925: 211-221; Peer Hultberg: *Aspects of Individuation in the Jens Peter Jacobsen's Novel Marie Grubbe*. Diploma Thesis at the C.G. Jung Institute, Zürich 1978: 39-41; Erik Østerud: »Jakten på naturens gåte«, i: *Ny Poetik*, nr. 6, 1996: 36; Sørensen 2002: 11; Bengt Algot Sørensen: »J.P. Jacobsens problemfyldte vitalisme«, i: *Kritik*, vol. 171, 37. årg., 2004: 36; Jørn Erslev Andersen: »Jacobsen and the nature of man«, i: *Jacobseniana*, nr. 1, 2006: 8. Hertil kommer Jens Lohfert Jørgensen, der har undersøgt en anden del af naturvidenskaben – tuberkulosen – som diskurs for *Niels Lyhne* i sin ph.d.-afhandling (Jens Lohfert Jørgensen: *Sygdomstegn. En symptomatisk læsning af J.P. Jacobsens Niels Lyhne*. Ph.d.-afhandling, Institut for Æstetiske Fag, Afdeling for Litteraturhistorie, Aarhus Universitet 2008). En oversigt over *Niels Lyhnes* receptionshistorie samt Jacobsens relation til Darwinismen er blevet præsenteret flere gange og skal derfor udelades her. Se Jørgensen 2008: 148-155 og Laura Søvsø Thomassen: »Darwinist, men hvilken darwinist? Videnskabsideologi og litterære virkemidler i J. P. Jacobsens populærvidenskabelige artikler«, i: *Slagmark. Tidsskrift for idéhistorie*, nr. 54, 2009: 106.
  4. Georg Brandes: »J.P. Jacobsen« [1883], i: *Georg Brandes Udvalgte skrifter*. 4. bind, Tiderne Skifter, København 1985: 90.
  5. Jørn Vosmar: *J.P. Jacobsens digtning*. Gyldendal 1984: 32-33 og Marie-Louise Svane: »Prospekt af Gardasøen. Beskrivelse, stil og bio-poetik hos J.P. Jacobsen«, i: *På tværs*. Forlaget Spring 2000: 126.
  6. Andersen 2006: 24.
  7. Gillian Beer: *Darwin's Plots. Evolutionary Narrative in Darwin, George Eliot and Nineteenth-Century Fiction*. First edition 1983, Cambridge University Press, Cambridge 2009: 178. Dette er interessant i forhold til Jacobsens naturvidenskabelige skrifter, der – som Frits Andersen påpeger det – indeholder ligeså komplekse betydningsglidninger som hans literære tekster. Frits Andersen: *Realismens Metode*, Aarhus Universitetsforlag, Århus 1994: 68-71.
  8. Jørn Vosmar: »Efterskrift«, i: *Niels Lyhne. Roman*. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, Borgen, København 2008: 179-185.
  9. Charles Darwin: *Om Arternes Oprindelse ved Kvalitetsvalg eller ved de heldigst stillede Formers Sejr i Kampen for Tilværelsen*. Efter Originalens femte Udgave. Oversat af J.P. Jacobsen. Forlaget af den Gyldendalske Boghandel, Kjøbenhavn 1872[a]: 235. En del af de entoptiske objekter, der kan iagttages i øjet, stammer ifølge Helmholtz fra øjets skabelse hos fosteret.

Arret fra afsnøringen af sækken kan endda ses i det entoptiske billede i mange voksnes øjne (Hermann von Helmholtz: *De nyere Fremskridt i Læren om Synet, Populære Smaaskrifter af fremmede Forfattere*. II, J. Gandrup & Comp.s Forlag, Kjøbenhavn 1878: 25).

10. Darwin 1872[a]: 426.
11. Ibid.: 236.
12. Ibid.: 235, 258.
13. J.P. Jacobsen: »Darwins Theori«, i: *Nyt dansk Maanedsskrift*. 1871, optrykt i: *Samlede Værker*, bd. 5. Udgivet med indledninger og kommentarer af Frederik Nielsen, København 1972-74: 48-9.
14. Thomasen 2009: 110-112, 114.
15. Darwin 1872[a]: 235-236.
16. Charles Darwin: *The Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*. 6th ed., John Murray, London 1872[b]: 163.
17. Darwin 1872[a]: 232.
18. Beer 2009: 46-9.
19. Grumsen 2009: 125; Mathias Clasen, Stine Slot Grumsen, Hans Henrik Hjermitslev og Peter C. Kjærgaard: »Translation and Transition: The Danish Literary Response to Darwin«, i: Thomas F. Glick and Elinor Shaffer (eds.), *The Cultural Reception of Charles Darwin in Europe*. Vol. 3, Continuum, London & New York 2012 (under udgivelse). Om Jacobsens fortolkning af titlen er det vigtigt at bemærke, at den er foretaget på opfordring fra forelæggeren F.V. Hegel. I det brev, hvor Hegel meddeler Jacobsen, at han tager imod hans tilbud om at oversætte *Om Arternes Oprindelse*, beder han Jacobsen om at oversætte »med Troskab«, men han afslutter, at det »gjelder ogsaa at finde paa en rigtig god Titel!«. Jacobsen svarer: »Hvad Tittelen angaar saa lyder: »Arternes Oprindelse« eller: »Arternes Afstamning« vel for specielt« (P. Helveg Jespersen: »Jacobsens Darwin-oversættelse«, i: *Gads Danske Magasin*. 1948: 81-82, Hegels udhævning).
20. Charles Darwin: *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*. 5th ed., John Murray, London 1869: 248 sammenholdt med Darwin 1872[a]: 237. Analysen af Jacobsens oversættelse er foretaget i afsnittet om øjet. Konklusionerne er i overensstemmelse med de konklusioner, Thomasen når i sin analyse af Jacobsens populærvidenskabelige tekster i forhold til Jacobsens betoning af Darwins forsigtighed og ønske om at række ud til en bred læserskare (Thomasen 2009: 116).
21. Beer 2009: 60-61.
22. Darwin 1869: 226, 223; Darwin 1872[a]: 235, 233, min kursivering.
23. Darwin 1872[a]: 260.
24. Darwin 1872[a]: 232.
25. Beer 2009: 47. Jacobsen skriver i det brev til F.V. Hegel (30.6.1871), hvor han opfordrer til, at Darwins hovedværk oversættes, at bogen, der »aldrig stiller Fordringer til Forkundskaber som ligge uden for enhver dannet Læsers Vi-

- den, – vilde yde en gavnlig Modvægt mod de Hærskarer af saakaldte populære Værker, af meget tvivlsom Natur, som i de seneste Aaringer i en uforholdsmæssig Grad have bredet sig i vor Litteratur uden at deres Kvalitet paa langt nær har staaet i Forhold til Kvantiteten« (Jespersen 1948: 79).
26. George Levine: *Darwin and the Novelists. Patterns of Science in Victorian Fiction*. First edition 1988. The University of Chicago Press, Chicago & London 1991: 212-220.
  27. Jonathan Crary: *Techniques of the Observer: On Vision and Modernity in the Nineteenth Century*. MIT Press, Cambridge 1990: 70-71, 85-86.
  28. Darwin 1872[b]: 163.
  29. Charles Darwin: *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*. 2d ed., John Murray, London 1874[b]: 441.
  30. Helmholtz 1878: 31.
  31. Hæftet var en publicering af et foredrag, som Helmholtz fik trykt i 1871 i andet bind af hans *Populäre wissenschaftliche Vorträge*. Den danske oversættelse af foredraget indgik i 1878 som andet hæfte i serien *Populære Smaaskrifter af fremmede Forfattere*.
  32. Helmholtz 1878: 37-39.
  33. *Ibid.*: 61-62.
  34. *Ibid.*: 71. Helmholtz arbejdede inden for så forskellige områder som fysik og fysiologi og udforskede grundlaget og begrænsningerne for at bedrive videnskab. Selvom han som Darwin var overbevist om begrænsningen i menneskets viden og mulighed for at opdage entydige sandheder, mente han, at det gennem videnskaben trods alt var muligt at opdage love af en så høj grad af sandsynlighed, at der i praksis er tale om vished. Han fremhævede Darwins teori om naturlig selektion som et eksempel på en sådan (David Cahan: »Helmholtz and the Civilizing Power of Science«, i: *Hermann von Helmholtz and the Foundations of Nineteenth-Century Science*. University of California Press, Berkeley 1993: 567-9).
  35. Jacobsen 1871: 79. Tak til Svend Sørensen fra Thisted Museum for en fortegnelse over Jacobsens efterladte bøger.
  36. Niels Barfoed (udg.): *Omkring Niels Lyhne*. Hans Reitzels Forlag, København 1970: 21. Brandes gentager dette i sit portræt af Jacobsen, når han refererer en samtale med Jacobsen om *Niels Lyhne*, og når han skriver, at hans »Psykologi er saa dyb, fordi den altid grunder i noget Fysiologisk« (Brandes 1985: 104, 114).
  37. Helmholtz 1878: 3.
  38. Mens øjet beskrives hos selv meget perifere karakterer som Gerdas far og præsten, der tilser hende, er der enkelte centrale karakterer, hvor øjet ikke beskrives. Det gælder Niels selv og Fennimore.
  39. Det er interessant at øret kobles til øjet i beskrivelsen af Bigum. Øret og øjet er ifølge Helmholtz organer, der registrerer det samme fænomen, nemlig bølger, med deres forskellige følsomheder. Bølgerne registreres som lys, når de modtages i øjet, og som lyd, når de når øret. I introduktionen af Bigum beskrives toner netop som bølger, som en »udvortes Musik, den, der bævede

gjennem Virkelighedens Luft og som Ørerne hørte« (s. 20). Det er dog ikke kun øret, der opfanger den: »ikke blot med Ørerne, hele Legemet hørte: Øjnene, Fingrene, Fødderne« (s. 19). Senere i romanen beskrives »Tavshedens inderste Hjærte, hvor Luftens Bølger aldrig bar et eneste Tonevrag hen« (s. 104). Ud over synet, hørelsen og følesansen beskrives også lugtesansen udførligt i *Niels Lyhne*.

40. Helmholtz 1878: 25-27.
41. Der er også her en påfaldende diskrepans imellem det interesseløse i blikket og den præcision, med hvilken det set beskrives. Præcisionen i beskrivelsen er dog – som Vosmar har påpeget det – kun tilsyneladende. Beskrivelsen af de »grønne Farver og bronzebrune *Gjenskin* i den mørke *Løvmasse*« betoner en uoverskuelig kompleksitet i det set, der gør det umuligt at beskrive virkeligheden præcist (Vosmar 1984: 38, dennes kursivering).
42. Helmholtz 1878: 57-60.
43. Jens Lohfert Jørgensen: »Litteraturens skabende viden – J.P. Jacobsens Niels Lyhne og røntgenteknologiens emergens«, i: *Edda*, nr. 3, 2011: 233-234.
44. Martin Jay: *Downcast eyes. The Denigration of Vision in Twentieth-Century French Thought*. University of California Press, Berkeley 1993: 30.
45. Helmholtz 1878: 35.
46. Martin Jay fremhæver, at visuelle metaforer er allestedsnærværende i de vestlige sprog (Jay 1993: 1-2). Det kan da også være svært i Jacobsens tekster at differentiere mellem, hvornår de visuelle metaforer anvendes som del af den almindelige sprogbrug, og hvornår de skal forstås som analogier på forholdet mellem individ og verden. Jacobsens spiller imidlertid netop på denne dobbelthed og gør den synlig ved at anvende øjet og blikket på flere forskellige måder.
47. Denne passage følger efter fortællerens beskrivelse af blomsterne i dalen: »Hver Dag, der kom bragte nye Blomster, den drev dem i brogede Mønstre op af Jorden i Haverne ved Søen (...) men intet Sted var der dog saa blomstertæt som oppe mellem Højderne i lune, lønlige Smaadale, hvor Lærken stod med lysgnistrende Rubinkogler i det lyse Løv« (s. 82). Dette narrative øje kan i modsætning til Bartholines stærkt begrænsede se både ned gennem jorden og op mellem højderne. Der er kun ganske få steder i romanen, hvor beskrivelsen af verden som her overskrider øjets fysiologiske muligheder.
48. Også en anden karakter, Niels' far, er stærkt forbeholden over for teorier. Det faldt ham således aldrig ind at anvende »De Kundskaber han i tidligere Dage havde erhvervet sig«, idet han havde for lidt tillid til »det, han kaldte Theori og altfor stor Respekt for de, ved gammel Hævd, ærværdiggjorte Erfaringssætninger, som de Andre kaldte for det rigtig Praktiske« (s. 13). Derimod er den karakter, der er tættest på det ideal mange naturalistiske forfattere har brugt på den skeptiske videnskabsmand, dr. Hjerrild, holdt uden for denne diskussion.
49. Dette subjekt er dog ikke nødvendigvis Jacobsen selv; 'stemmen', påpeger Tommy Kirkegaard, kan være forankret andetsteds for eksempel i en karakter, hvad den indlagte ironi indikerer (Tommy Kirkegaard: »Fortællingens kraft – en fortolkning af J. P. Jacobsens Niels Lyhne«, i: *Synsvinkler*, nr. 22, 1999: 29).

50. Jacobsen 1871: 57.
51. Skyum-Nielsen 2010: 33; Østerud 1996: 36; Bang 1879: 90.
52. Claudio Magris: »Nihilisme og melankoli – Jens Peter Jacobsens Niels Lyhne«, i: *Spring*, vol. 13, København 1998: 27-29.
53. Sørensen 2004: 37.
54. Thomasen 2009: 115.

»... en Juvel – paa en Tribune«

Oplæseren, forfatteren og journalisten Herman Bang i 1904

Af Ulrik Lehrmann

1904 saw the publication of Herman Bang's novel, *Mikaël*. At the same time he went on an extensive reading tour, travelled abroad to Prague and Vienna, and was a hard working journalist for the newspaper, *København*. The essay examines Bang's various activities as reader of his own work, author and journalist in the year 1904 in order to shed light on the conditions under which he was a writer and a public person. In connection with his reading tour, light is shed on his activities as impresario and the traditional image of Bang as a reader of his own work is discussed. In connection with the publication of *Mikaël* it is shown how the public author and the private person part ways, even though the novel contained large personal investments on Bang's behalf. Finally, Bang's critical reflections on social and cultural matters are presented, reflections which in 1904 rose from his journalistic portraits of Danish provincial towns.

På årets sidste dag i 1904 kunne man i en interviewlignende artikel i avisen *København* læse, at forfatteren Herman Bang i det nye år ville begive sig ud på sin »Afskeds-Tourné«:

dette er og bliver min sidste Rejse. (...) naar en Gang Rejsen er endt, er for altid Tæppet gaaet ned. For denne Gang er det selve Jerntæppet, der falder. Og i *intet* Øjemed og ved *ingen* Lejlighed vil noget Publikum gense mig mere. (*København* 31.12.1904)

Bangs sans for den dramatiske formulering og offentlige selviscenesættelse fornægter sig ikke. Han havde på dette tidspunkt i tyve år og med stor succes læst op af egne værker i snart sagt enhver krog af Danmark og var blandt et bredere publikum mindst lige så kendt for sine oplæsningsarrangementer som for sine værker:

Det kommer vel af, at Oplæserens Kunst skygger for Forfatterens, og Publikum ikke tænker paa, hvem der skrev, men kun paa, hvem der læste.

Jeg fandt en Gang i en Provinsavis en Bemærkning, der var karakteristisk. Der stod:

»I Provinsen er Hr. Bang naturligvis mest kendt som Oplæser.«
(*Vestlollands Avis* 26.11.1903)

Det var da også en af grundene til, at han ville indstille oplæsningerne:

Jeg havde haabet, at Oplæsning af mine Bøger skulde skabe Vej for mine Bøger. Men her er det, at det noget har glippet – og det vil glippe for Alle. Hvis en Forfatter er (...) dygtig, som Oplæser, bliver han i Publikums bevidsthed kun Oplæseren, og man giver Fanden for Bøgerne, han læser op.

Ja, ja, det er virkelig en Erfaring.

Har nu ikke, uden Overdrivelse, Tusinder let og klappet og klasket og kaldt frem af »Gravesens Bal« – og »Stuk?« Hvad er der blevet af dem.

Og det, skønt man vanskeligt vil kunne sige, at den Roman er ringe blandt mine Bøger. Heller ikke er den, tror jeg, ret meget ældet. Og Aktualitet har den to Gange om Aaret . . . i hver Termin. Alligevel har Publikum ladet sig nøje med Gravesens. Men det forstaar sig, den Familje er jo ogsaa en Juvel – paa en Tribune. (*København* 31.12.1904)

Når Bang overhovedet havde kastet sig ud i anstrengende oplæsningsrejser, var det altså i udgangspunktet for at slå på tromme for sin litteratur, men hen ad vejen var hans oplæsninger blevet et selvstændigt sceneshow. Heri spejles i dobbelt forstand den moderne professionelle forfatters vilkår. Han må som person profilere sig i offentligheden for at synliggøre sin litteratur, men da offentligheden ikke udelukkende fungerer på litteraturens, men i lige så høj grad på underholdningens præmisser, står forfatteren som oplæser bestandig i fare for at blive en del af den almene underholdningskultur. Per Højholts succes i 1980'erne med Gitte-monologerne som sceneshow er en yngre variant af Bangs situation.

Med på den ene side jernbanenettets udbygning og på den anden side den omsiggribende foreningskultur som forudsætning var forfatteren som oplæser en ny type i offentligheden i årtierne før og efter 1900. Som oplæser blev forfatteren lige som teaterselskaber og diverse former for varietéoptræden en del af det omrejsende underholdnings- og kulturudbud, der i disse år rakkede rundt i den danske provins. Forfatteren gjorde som oplæser og evt. også foredragsholder sin person til et udstillingsvindue for sit forfatterskab, og i dette perspektiv var oplæsningsturnéerne en afgørende markering af forfatterrollens professionalisering og markeds-mæssiggørelse.

Bang og Holger Drachmann var formentlig de forfattere, der med størst succes forstod at udnytte oplæsningsturnéens muligheder, og begge sørgede for at blive offentlighedsikoner ved at iscenesætte sig selv ved hjælp af nogle enkelte og let identificerbare træk: Bang optrådte selv i det mindste provinshul altid ulasteligt klædt i smoking, og Drachmann sørgede for ved hjælp af sin store bredskyggede hat og slængkappe at være svær at overse. I den datidige ugepresses fotografier og tegninger er det da også disse træk, der reproduceres igen og igen.¹

Enkelte samtidige forfattere drev sceneshowet til det yderste. Det gælder f.eks. Gustav Esmann, der netop i sommeren 1904 startede og havde stor succes med, hvad *Illustreret Tidende* betegnede som »elegante og dristigt turnerede Konferencer«² på det frederiksbergske »Sommerlyst«. Som en slags stand-up-forfatter optrådte Esmann hver onsdag og lørdag med, hvad han selv kaldte »mundtlig Journalistik« over aktuelle begivenheder: »naar Jenny Blicher-Claussens nye Bog beslaglægges, eller en Biskop er uforsigtig overfor et af sine smaa Lam – ja saa skal jeg være paa Pletten, (...) jeg skal give dem, der vil høre det min Mening om Sagen – uden Pen, uden Sværte, uden Papir, men mundtligt, Ansigt til Ansigt, Bryst til Bryst«.³ Og Esmanns indfald og udfald »paa en Gang sved, brændte og henrev til Latter«,⁴ men blev også karakteriseret som ikke al tid »helt appetitlige«.⁵

Den litterære varieté på Sommerlyst var sommerens store københavnerbegivenhed. Selv om det var prøvet før, var det første gang en varieté med forfatteroplæsning og visesang slog an i København.⁶ I løbet af sommeren optrådte bl.a. Holger Drachmann, Herman Bang, Viggo Stuckenberg og Johan Skjoldborg. Sidstnævnte var dog åbenlyst fejlplaceret blandt det æstetiserende københavnerpublikum, der kom med forventningen om at se forfatteren indløse sin markedsværdi som lyrisk underholder og showmaster:

Så kom *Skjoldborg* i en Kjole, der naturligvis ikke klædte ham. (...) De nærmest siddende blev (...) efterhaanden klar over, at han talte et Sprog, der var dem fremmed, og de faa, der forstod jydsk og kendte hans fortræffelige Roman »Gyldholm«, konstaterede, at det var Barselsgildekaptlet af denne, som den kjoleklædte deroppe foredrog. (...) Men det havde været betydeligt morsommere, om han havde sunget »Min Hakke, min Skovl og min Spade!«, og om han havde haft Træsko paa. (*Verdens-Spejlet* 2. årg., nr. 52, 25.09.1904, s. 665)⁷

Skjoldborg repræsenterede da også en helt anden side af forfattergerningen end den, der lod sig bese i det litterære varietémiljø. Hans oplæsning og vurderingen heraf ligger i umiddelbar forlængelse af programdigtet fra debutromanen, *En Stridsmand* (1896), hvori der bl.a. står: »Du Husmand, du stille Kulturens Soldat, / (...) / som regnes for intet mod den Akrobat, / der springer i Gøglerens Telte«.

På et tidspunkt, hvor der endnu ikke forelå landsdækkende medier, kunne oplæsninger og foredrag også være led i bestræbelser for at sætte en kulturel og politisk dagsorden. Som led i sædelighedsfejden rejste Bjørnstjerne Bjørnson således i 1887 land og rige rundt med sit berømte foredrag »Eengifte og mangegifte«, og forfattere som Jeppe Aakjær og Johan Skjoldborg bidrog ved oplæsninger og foredrag til at rejse sociale og kulturelle spørgsmål i forhold til landarbejdere og husmænds livsvilkår. Bangs forelæsningsaftener var imidlertid af en helt anden beskaffenhed. Hans oplæsninger var teatraliske shows, hvor oplæserens ageren var mindst lige så vigtig som det oplæste.

Oplæseren Bang

Et halvt år før Bang proklamerede sin afskedsturné, havde han åbenbart endnu ikke taget sin beslutning: »Mine Oplæsninger gør mig uafhængig af det øjeblikkelige Bogsalg, og naar jeg ad Aare lader mine Oplæsninger ophøre, kan Døgnets Pen føde mig« (*København* 14.06.1904). Men Bangs oplæsningsturné var grundlæggende en *never ending tour* med indlagte afskedsturnéer. Allerede før 1900 havde han proklameret sin afskedsturné, og alligevel turnerede han så sent som 1911 rundt i Jylland med sit oplæsningsshow. Det var derfor ikke ganske uden grund, når *Blæksprutten* både i 1904 og 1910 gjorde sig munter på Bangs bekostning pga. hans ofte erklærede, men ikke realiserede »sidste Oplæsning«. I 1904 drog han da i flere omgange i vinter- og forårmånederne rundt i den danske provins og optrådte på såvel større som mere ydmyge scener for ad den vej og ved journalistisk arbejde at tjene til dagen og vejen. Ved afskedsturnéens afslutning i Helsingør i april 1905 kunne han stolt gøre regnskabet op og konstatere, at han i det seneste halvandet år havde læst op i 97 byer, heraf de 85 for udsolgte huse.⁸

For Bang var det at læse op af egne værker grundlæggende båret af et ønske om at formidle intens tilstedeværelse. Til forfatter- og journalistkollegaen Gustav Esmann gav han således det råd, da Esmann skulle i

gang med sine sceneshows: »Du maa fremfor alt være der, Esmann (...) Du maa ogsaa kunne føle, at Du er der, for hvis de dernede mærker, Du ikke selv føler, Du er der, saa er *de* der heller ikke«. ⁹ Og Bang selv *var* der, når han læste op. I forbindelse med en omtale af sin oplæsning på Samsø i 1904 skriver han således, at han sætter hele sin »Evne ind for at fange disse Par Hundrede. Det lykkedes og stærkest ved »Dannevirke-Budskabet«. ¹⁰

At læse op var for Bang hver gang en kamp for at vinde publikum, som han på én gang respekterede, følte sig kontraktligt forpligtet i forhold til og også lagde sit liv i hænderne på

Man kan i de mindste Byer uforvarende møde en Tilskuerkreds, der forbavser ved Modtagelighed og Forstaaelse. (...) Og man burde maaske gøre sig det til en Pligt at vente dem overalt. Kunstnere med Navn burde aldrig glemme, at de, der møder til deres Underholdninger, overalt er de vaagneste, de mest interesserede og de mest levende i den By og paa den Egn. Men de Mennesker kan man særdeles godt være bekendt at yde sit allerbedste . . . for Pengene, som de betaler En.

(...)

Man kan lige saa gjerne erklære Publikums Dom form rigtig. Thi Dommen kan i hvert Fald ikke appelleres. Den er Højesterets. Ulykkelig da *den*, som har tabt sin Proces. (*København* 08.08.1904, optr. i *Rundt i Landet*, Kbh. 2003, s. 59, 64)

De mange omtaler af Bangs oplæsning tyder på, at han virkelig har forsøgt at efterleve sit program, uanset om han stod på Århus Teaters scene, »i Ranum den Dag, hvor jeg maatte vente i et Badekammer og talte i en iskold Gymnastiksal« ¹¹ eller på Samsø i en sal »fuld af Gymnastikapparater. I den ene Ende er der rejst en Scene paa Carlsbergs Ølankere. Hele Skuepladsen gynger for hvert Skridt, man gaar«. ¹² Bagsiden af medaljen var imidlertid med årene en tiltagende angst før hver oplæsning, en lede ved at være en udstaffet godtkøbsvare og en svækkelse af den personlige udfordring, som kampen om publikums gunst var for ham:

Det behager mig ikke mere at trække i hvid Silkevest for et Publikum, der for en Krone og halvtreds har Ret til at møde i graa Jakke.

Jeg ønsker ikke mere dette Ansigt til Ansigt med Publikum, som opildner den unge og mætter de forfængelige. Det er meget længe

siden, at alle disse Publikumssejre var mig af nogen Værdi. (*Hver 8. Dag* 28.08.1904, s. 756)

Selve ens Selvfølelse rejser sig imod den offentlige Fremtrædens Afhængighedsforhold til Publikum. (*København* 31.12.1904)

Derfor kan man også hos Bang finde tragisk patetiske formuleringer, hvori han ser sin kunstneriske indsats og eksistens som prisgivet det offentlige omdømmes flygtighed:

Vor Ære – Vor Stilling – vort Navn.

Igaar syntes det et højt Træ. Imorges svajede det som et sprødt Siv. Og, nu, til Middag, kastes det altsammen i Ilden og brænder som et rødt Baal – saa rødt som Blod – mens alle hundredtusind Medborgere klapper i Hænderne.

Og naar Baalet er brændt ned, tænker de Herrer og Damer – paa andre Ting.

Det var kun en Ildebrand.

Men det var – et Hjerte, der forbrændte.

(*Verdens-Spejlet* 1906-07, s. 746)

Citatet er en af de aforistiske »Strøtanker«, Bang offentliggjorde i ugebladet *Verdens-Spejlet* 1906-09, og er tænkt som et alment udsagn om tilværelsen. Det er imidlertid med selvforbrændings- og publikumsmetaforikken svært ikke at læse som dybt forankret i Bangs erfaringer med sin selv- og identitetsiscenesættelse i offentligheden.

Bang var sin egen impresario og presseagent. Fra hans oplæsning i Odder er der overleveret breve, hvori han nøje instruerer arrangørerne om, hvordan der skal skabes opmærksomhed om arrangementet ved hjælp af tre notitser.¹³ Som en sand reklameagent slår Bang på den »ualmindelige Interesse«, der må forventes, samt nyhedsværdien: »første Gang det nye Repertoire«. Og endelig fremhæver han oplæsningsarrangementets eksklusive uigenkaldelighed: »for bestandig tager Afsked«, »oplæser her i Byen for sidste Gang«. I den sidste forskræppartikel påberåber han sig sit internationale ry. Til trods for denne velstrukturerede annonceringsstrategi valgte de lokale arrangører i Odder en anden form for annoncering, der udover en regulær annoncering om oplæsningen på Thomsens Hotel 24.03.1905 bestod af tre notitser med en anden ordlyd end Bangs.¹⁴

På oplæsningsturnéen i 1904 var han bl.a. i Århus i februar, hvor han i løbet af en uge optrådte tre gange for meget forskellige publikum. Tirsdag d. 16. februar lagde han ud med oplæsning i foreningen Polyhymnia, hvor han optrådte sammen med koncertsangerinden fru Gamradt-Petersen. Efter underholdningen ved koncertsangerinden og Bang var der souper og bal. To dage senere gik Bang på scenen ved et arrangement i Handels- og Kontoristforeningen, og igen to dage senere læste han op på Århus Teater til fordel for »Bespisning af de fattige Skolebørn«.

I begyndelsen af marts var Bang nået til Fyn, hvor han startede og sluttede i Odense (12.03. og 24.03.). Mellem den 12. og 24. nåede han at læse op i fire byer: Svendborg (17.03.), Rudkøbing (18.03.), Fåborg (21.03.) og Nyborg (22.03.).

Oplæsningerne i Århus og på Fyn viser, hvor stram hans turnéplan var, og hvor forskelligartet et publikum han nåede ud til. Bang malkede sit publikum til det yderste og kunne gøre det, fordi publikum var så socialt opdelt. Selv om han læste op tre gange i Århus på en uge, har der formentlig ikke været mange gengangere.

Ved hvert arrangement foretog han udvalgte scener fra sit forfatter-skab. Som regel drejede det sig om mindst tre af de muntre eller følelses-mæssigt stærkt bevægende slagnumre: »Troppernes Flugt« (*Haabløse Slægter* (1880)), »Juleaften« (»Ved Vejen«, *Stille Eksistenser* (1886)), »Gravesens Bal« (*Stuk* (1887)), »Dannevirkenatten« (*Tine* (1889)), »Irene Holm« (*Under Aaget* (1890)), »Excellencen hos Braherne« (*Det graa Hus* (1901)), »Gæsterne kommer« (*Sommerglæder* (1902)). Og da turnéen samtidig var en promovning af Bangs seneste roman, *Mikaël*, der netop udkom i foråret 1904, indgik slutscenen »Mesterens Død« tillige i oplæs-ningsrepertoiret. Endelig læste Bang også i flere tilfælde J.P. Jacobsens novelle »Pesten i Bergamo« (*Mogens og andre Noveller* (1882)) op.

Når det overhovedet var muligt for Bang at have et så imponerende udbud af oplæsningsnumre, hvor de respektive kapitler løsrevet fra deres romansammenhæng kunne stå alene, skyldes det ikke mindst hans roma-ners sceniske karakter. Den dramatiske fremførelse var så at sige forudsat i hans sceniske impressionistiske fremstillingsform.

Målt med en nutidig målestok var fremmødet ved Bangs oplæsninger i 1904 overvældende. Han kunne fylde Århus Teater, teatersalene i Nyborg og Fåborg, Industripalæets festsal i Odense. I en lille by som Rudkøbing mødte ca. 150 tilhørere op for at høre hans oplæsning på Hotel Langeland. Og overalt omtaler de lokale aviser oplæsningsaftenerne som bragende succeser. I Fåborg var begejstringen så voldsom, at publikum efter endt

oplæsning ikke ville forlade salen, hvorfor Bang måtte gå på scenen og love et ekstranummer, »naar de Tilstedeværende vilde tillade, at Forfatteren trak sig tilbage et Øjeblik for at ryge en Cigaret«. ¹⁵

Avisernes omtaler af Bangs oplæsning fremhæver igen og igen hans særlige evne til at dramatisere:

Oplæsning er nu egentlig et galt Ord. (...) han, saa at sige, gennemlever de Sider han foredrager, mangfoldiggør sin egen Person til en Uendelighed af Personer, og han karakteriserer blot ved en Mine, en svag Bevægelse hver enkelt. (*Verdens-Spejlet* 2. årg., nr. 41, 10.07.1904, s. 487)

[H]an oplæste slet ikke. Herman Bangs Oplæsning er noget ganske andet og mere end Oplæsning; det er en Levendgørelse af Værket, Stoffet, Personerne, af deres Sigen, Gøren og Laden. (*Langlands Avis* 19.04.1904)

Herman Bang ejer en ganske forbløffende Evne til i et Par korte Sætninger at karakterisere Personerne i de Værker, han læser op. Blot den Maade, hvorpaa han, uden at forandre Stemmen, gjengiver de forskjellige Menneskers Tale, er saa mesterlig, at man synes at høre dem *selv* gennem Herman Bangs Mund. (*Fyens Stiftstidende* 13.04.1904)

Oplæsning er egentlig en urigtig Betegnelse for hans Præstation. Hr. Bang læser ikke op, han *agerer*, han gør det Kunststykke som ene Person paa Scenen, klædt i Selskabsdragt, at kunne fremstille alle de Skikkelser, hele det Sceneri, som Bogen omhandler, hans Personer *lever* for Ens Øjne og de Omgivelser, hvori de bevæger sig, bliver ved hans Ord til anskuelige Malerier. (*Aarhus Stiftstidende* 19.02.1904)

Mest Indtryk gjorde vistnok »Juleaften« af »Ved Vejen«. Der var ikke én af de optrædende Personer, som Bang ikke kom til at *ligne*. Man ikke blot hørte deres Stemmers forskellige Klange, man *saa* dem lyslevende for sig. (*København* 20.10.1904)

Værd at bemærke er den overstrømmende begejstrede omtale af Bangs særlige dramatiske oplæsningsform. Den samme begejstring havde han

mødt i 1899 på en lignende oplæsningsturné i provinsen.¹⁶ I den litteraturhistoriske forvaltning overskygges disse oplæsningssuccesser imidlertid ofte af Bangs veloplagte selvudlevering af ungdomsfiaskoerne som oplæser på Bornholm og som skuespiller i Bergen samt nogle meget skabagtige oplæsningsfotografier fra 1904, der har fået lov til at tegne billedet af Bang som oplæser.¹⁷

Det er svært ud fra beskrivelserne af Bangs oplæsning at få et præcist indtryk af, hvad han konkret foretog sig, når han stod på scenen. Alle avisomtalerne betoner hans evne til at fremmane de skildrede personers særlige karakteristika. Men i hvor høj grad spillede Bang de oplæste personer? På den ene side tales der om ageren, på den anden side om stemningsfuld genfortælling, hvor han neddæmpet og med få virkemidler lader de fiktive personer komme til orde. Meget taler for, at Bangs oplæsning *ikke* i alle tilfælde har været så voldsom deklamatorisk, som især karrikaturtegninger fra 1900-tallets første årti af hans oplæsning fremhæver, men tættere på fortællerens evne til at fremsuggerere personer og stemninger.¹⁸ Det dramatiske moment har ligget i hans bestræbelser for at tilpasse det skrevne forlæg til en mere mundtlig form, hvor ikke mindst dialogerne har stået centralt. Man skal således ikke forestille sig, at Bang har holdt sig helt ordret til det skrevne forlæg. Oplæsningerne har samtidig været en lettere reorganisering af bogforlæggets materiale.¹⁹ Derfor kunne der ligefrem for den særligt interesserede tilhører være knyttet forventninger til oplæsningerne for at følge Bangs accentueringer og fortsatte arbejde med tekstforlægget. Det var i 1904 tilfældet med hans oplæsning af slutscenen fra *Mikaël*. I omtalen af Bangs oplæsning i København bemærkede litteraturkritikeren Chr. Rimestad (1878-1943):

Han læste endvidere »Mesterens Død« af sin saa omstridte og omtalte »Mikaël«. Jeg antager, at flere end jeg var yderst spændt paa at erfare, hvorledes Bang vilde oplæse de allerede berømte Ord: »Nu kan jeg dø rolig, thi jeg har set en stor Kærlighed«. Vilde det blive tragisk eller ironisk? Betragter virkelig Zoret Mikaëls Drift som stor Kærlighed, eller er det en grusom Ironi? Er det et Udtryk for den døende Mands dybe Resignation eller er det en blodig Spot? Bang læste den stille, andagtsfuldt, helt højtideligt. Og dette er af den største Betydning for Bogens Forstaaelse. Det har været et Stridspunkt i mangfoldige Samtaler mellem Folk. Zoret nærer

altsaa ikke Antydning af Nag til Mikaëls forfærdende Opførsel. Tør man identificere Zorets og Bangs Opfattelse? Jeg gør det uhyre nødigt. (København 20.10.1904)²⁰

Ved den for denne turné sidste oplæsningsaften i Helsingør dukker spørgsmålet om læsningen og forståelsen af det sidste kapitel i *Mikaël* op igen:

Herman Bang havde læst Dødsscenen af Mikaël. For sidste Gang. Og Bifaldet havde stærkt lydt ham i Møde.

For en, der havde hørt ham, inden han drog paa Langfart, var det paafaldende, at mange Enkeltheder i det oplæste Kapitel var bleven omformede i Foredraget. Navnlig syntes Scenen, hvor Doktoren og Journalisterne optræder, dels mere udarbejdet dels paasat med andre Farver. Det gjorde i Aftes Indtrykket af et Karikaturbillede. (København 19.04.1905)

Omtalernes fremhævelse af Bangs forskellige accentuering tyder på, at Bang ikke mekanisk har gentaget sig selv igen og igen, når han læste op, men også har arbejdet med sit materiale som en musiker: de centrale forløb og grundfigurer har ligget fast, men med stadig mulighed for at gennemspille materialet med nye fraseringer. Oplæsningsturnéerne har således nok været surt slid, når han rakkede afsted fra by til by, men når han først stod på scenen, har oplæsningen også været en mulighed for fortsat finpudsning og nyvinkling af det skrevne forlæg i forhold til de krav, den mundtlige fremførelse stillede. Denne bevidsthed om oplæsningens særlige mediemæssige betingelser skal givetvis ses i sammenhæng med Bangs lydhørhed over for moderne skuespilinstruktion. I en længere række artikler om »Teaterforhold« i *København* 1904 belyser han netop, hvorledes det skrevne og det opførte skuespil ikke må identificeres. Opførelsen er en »Omformning« og en »Omdigtning«, der holdes sammen af instruktøren, der »har omskabt det hele skrevne Skuespil til det levede Skuespil«.²¹

I lyset af Bangs egen sceneoptræden er det nærliggende at se hans interesse for populærkulturens artister og varietékunstnere som en forskudt refleksion over egne vilkår. Artistmiljøet udgør således handlingsrammen i flere af hans noveller (»Fratelli Bedini« (1885), »Les quatre diables« (1890)), og i hans journalistiske forfatterskab løber tillige en ubrudt interesse for den tragiske udsathed, som omgærder artister, der ofte har en

stor fremtid – hvis de da nogensinde har haft en sådan – bag sig. Allerede i de unge år som journalist ved *Nationaltidende* opsøgte han og skrev om overlevelseskampen i et forhutlet fattigmandscirkus på det yderste Vesterbro.²² Senere skrev han bl.a. om den tidligere feterede, men nu derangede »Bravursangerinde Frøken Olga Berszinskaja«s optræden i den danske provins, hvor hun ikke kun sang, men også, trods tiltagende fedme, indgik i et akrobatnummer som »Nordens Stjerne Miss Lydia« – »hun maa vel det – for ikke at dø af Sult«.²³ Og så sent som 1908 får han i en lille uanseelig artikel om en gammel og sammensunken avissælger i Berlin indføjlet det tragiske artistmotiv, idet det viser sig, at avissælgeren har været artist – »som saadan en Sprællemandskrop, naar den er gaaet i Stykker i Ryggen«.²⁴

Forfatteren Bang

Jakob Knudsens roman *Sind* (1903) var med sit andetoplag i foråret 1904 i alt trykt i 2.500 eksemplarer. Det bekymrede Bang, der heri så et tegn på, at den litterære bogkultur ikke længere var et uomgængeligt adgangs- tegn til at tage del i offentligheden:

Der var en Tid, hvor Familjens Bogskab var et Led i dens sociale Anseelse, og hvis Skabet var tomt, dækkede man det af Skamfølelse med et grønt Gardin. Gardinet behøves ikke længere, thi selve Skabet er blevet overflødigt. De moderne Empiremøbler ejer kun smaa og kokette Boghylde, der akkurat kan rumme Døgnets og Sensationens Bind. (*København* 14.06.1904)

I det hele taget fandt Bang, »at købe og eje Bøger, det er ikke længere nogen Selskabelig Nødvendighed«. Derimod giver mange gladeligt det samme beløb, som en bog koster, for at gå i teater, fordi »man, hvis man vil »høre med«, tælles og selskabeligt regnes, nødvendigvis maa ses i Parketterne«.²⁵

Konsekvensen heraf bliver forringede arbejdsvilkår for forfatterne, som stresses af forlæggerne:

Forlæggeren har bedt dem [forfatterne] skynde sig, »Kontoen« til- lod ikke at tøve længer. Og hvorfor tillod Kontoen det ikke? *Fordi vort dannede Publikum ikke engang køber Aarets halve Snes af*

betydende Bøger – ikke engang, naar disse Bøger bærer vore første Navne. (København 14.06.1904)

Bang var selv leveringsdygtig i en af årets betydende bøger, idet hans roman *Mikaël* udkom i april 1904. Anmelderne roste den til skyerne og levede dermed ikke op til Bangs sarkastiske »Strøtanke« om den litterære kritik: »Kritiken – hvad man har lært af den? At bide sine Tænder sammen«. ²⁶ I *Berlingske Tidende* kaldte Julius Clausen romanen for »et af Bangs Hovedværker. Rent kunstnerisk set er han aldrig naaet saa højt«. ²⁷ Sven Lange vurderede i *Politiken* romanen som »det betydeligste, som hans Kunst endnu har naaet«. ²⁸ Ugebladet *Verdens-Spejlet* karakteriserede romanen som »et Mesterværk«, ²⁹ og *Højskolebladet* roste Bang som en »Fortæller af Rang«. ³⁰ Anmeldelserne var ellers hovedsagelig udførligt handlingsrefererende. Sven Lange skilte sig ud ved i sin anmeldelse at vie den bangske fremstillingsform en særlig opmærksomhed:

Disse Figurer, disse Interiører er som Kinematografens: tilsyneladende ubrudte, i Virkeligheden sammensatte af en ustandselig Række lynsnare Indtryk paa den modtagelige fotografiske Plade. Derfra deres dybe, sagte Flimren.

(...) sine største Triumfer fejrer denne Fortællemaade i de Optrin, hvor Forfatteren faar Lejlighed til at benytte alle sin Kunsts Virkemidler, idet han ligesom trakterer et helt Orkestres vidt forskellige Instrumenter paa samme Tid for dermed at skabe en Symfoni: Saaledes først og fremmest den Teateraften, hvor Réjanes gribende Spil i Porto-Riches Drama fremkalder en Række helt forskellige og dog beslægtede Stemninger: Elskov, Fortvivelse, Skinsyge, Skam og Triumf hos Romanens Mennesker, der sidder rundt i Teatret med hinanden, skjulte bag Logeforhængene. Højere naar Impressionismen overhovedet ikke. (*Politiken* 21.04.1904)

Værd at bemærke er, hvorledes Sven Lange må gribe til andre kunstarter, henholdsvis det moderne stumfilmmedie og symfoniorkestrets rent formmæssige sammensathed, for at finde et adækvat billede for Bangs fremstillingsform. Disse formelle »Virtuospræstationer« gav dog samtidig næring til Langes eneste kritiske forbehold, idet han så Bangs mosaikagtige bravurstil som en reminiscens fra Bangs virke – som oplæser:

enestaaende Foredragsnumre for en Oplæsningsturné, rigt facetterede Kunststykker, hvis ydre Glimren Romanens Menneskefølelse ikke ret formaar at gennembryde, saa at den naar vore Hjerter. (*Politiken* 21.04.1904)

Formens selvstændiggørelse anslås også, om end på en lidt anden måde, i et interview, hvor Bang blev spurgt om, hvorvidt han ved at henlægge romanens handling til det parisiske kunstnermiljø havde »taget Hensyn til, at det er et internationalt Sujet«:

Deres Spørgsmaal indeholder i en høflig Form en stærk Insinuation. De kunde ligesaa godt spørge mig, om jeg, da jeg henlagde Skuepladsen til Paris, havde taget forretningsmæssigt Hensyn til et europæisk Salg.

Jeg kan forsikre Dem, nej; (*Verdens-Spejlet* 31.05.1904, s. 364)

Bang er således på én gang særdeles bevidst om de økonomiske vilkår for den skønlitterære kultur og afvisende over for deres eventuelle indflydelse på hans egne værker. Ikke desto mindre er *Mikaël* et forsøg på fra Bangs side at skrive en 'international' roman – svarende til Johs. V. Jensens samtidige bestræbelser med romanerne *Madame d'Ora* (1904) og *Hjulet* (1905).

Handlingen i *Mikaël* er henlagt til Paris, hvor den aldrende maler Claude Zoret lever sammen med sin unge protegé Mikaël, og uden om disse to personer er der grupperet forskellige kunstnere og adelige. Hvor Zoret er en arbejdsom maler, der har kæmpet sig frem til sin position som internationalt anerkendt kunstner, der bliver Mikaëls talent hængende i anslaget. Fader-søn-forholdet, men også herre-slave-lignende forhold mellem Zoret og Mikaël kommer under pres, da en falleret russisk fyrstinde Zamikof primært ud fra økonomiske overvejelser først lægger an på Zoret og siden på Mikaël. I denne situation bedrager Mikaël Zoret ved at sælge et maleri og nogle skitser for at skaffe penge til fyrstinden, hvilket fører Zoret ud i dyb personlig og kunstnerisk krise og endelig død.

Det kan være svært at læse *Mikaël* i dag og ikke fokusere på romanens skildring af den store maler Claude Zoret og dennes protegé Mikaël som et homoerotisk forhold.³¹ Romanens centrale personkonstellation med den ældre kunstner Claude Zoret og dennes protegé har i et nutidigt lys åbenlyse biografiske referencer til Bangs eget forhold til den yngre skuespiller 'Fritz' (Jørgen Frederik Boesen), men det bemærkelsesværdige er, at der i

samtidskritikken ikke er så meget som en antydning heraf. Det kan man selvfølgelig se som datidens særdeles effektive fortrængning af enhver afvigelse fra en heteroseksuel norm, men det kan også skyldes, at romanen i første række er – i hvert fald er blevet læst som – en kunstnerroman med fokus på forholdet mellem kunstnerisk skabelse i offentligheden og de private omkostninger, der er forbundet hermed – »denne Bog om menneskelig Lidelse, menneskelig Uforstand og menneskelig Afmagt (...)«, »Bogen [taler] med den stærke Kunsts Alvor om det, som angaar os alle«. ³²

Tidligt i romanen anslås en konflikt mellem maleren Claude Zorets oplevelse af den anerkendelse, han får som kunstner, og af sit liv i øvrigt: »Sommetider synes jeg, at det eneste, der er værd at male, det fik jeg aldrig malt (...) Livet, som jeg aldrig har levet« (s. 61). Til trods for den internationale anerkendelse føler han sig således fastlåst og isoleret i kunstinstitutionens billede af ham:

Det var Jer, som skabte mig, og I forpagtede mig. Og da jeg var blevet »berømt«, stod I Vagt over mig, og I spærrede mig inde og I slog Kreds om mig og Væg om mig, til Kredsen var blevet en Mur. Men inde bag Muren kunde jeg sidde og blande Kulører og male – som den Bondekarl, jeg var. (...) I holdt mig i Fængsel, I, Parisere som I var, I, der kendte Livet, I, der havde Elskerinder, I, der var til i Verden, I, der levede i en Verden, men jeg, Bondedrengen, Livsfjogget, kun malede – sad bag Laas og Slaa og Mur og Bjerg og havde kun Geni og huggede Jeres Bane og var en Fremmed og var alene. (s. 148)

Denne oplevelse er ikke begrænset til kunstneren, men formuleres tillige af fyrstinde Zamikof som et alment vilkår: »Sidder ikke alle Mennesker i Bur, i det ene Bur ved Siden af det andet?« (s. 75), og plejesønnen Mikaël karakteriseres da også som »en Model sat i Bur« (s. 95).

Når det forholder sig på denne måde, skyldes det ikke mindst, at både kunsten og livet som sådan ses som gennemsyret af markeds kræfter (kapital). Gennem hele romanen skildres kunsten som reguleret af markeds-transaktioner, og drivkraften i det indbyrdes forhold mellem flere af romanens personer er penge. »[M]ange Penge, de gør Lykken lykkeligere«, udtaler Mikaël, og fyrstinde Zamikof »tænker paa Lykken« (s. 125), da hun har fået oplyst den svimlende værdi på et af Zorets malerier. Netop denne spekulation i andre mennesker bevirker, at personerne bliver fremmede for deres egne følelser og kan komme i tvivl om, hvorvidt selv kær-

ligheden til andre er drevet af kynisk egeninteresse. For Zoret skifter forholdet til protegeen Mikaël således betydning:

Jo, ogsaa han [Mikaël] havde været ham nødvendig, kun nødvendig for ham, da alt var forbi og ingenting mættede ham mer, nødvendig i hans Celle og hans Fængsel – nødvendig for at han kunde bære sin Berømmelses Jern. (s. 217)

Hermed er alt dog ikke sagt. Da Zoret indser, hvorledes Mikaël har bedraget og svigtet ham, trækker han sig ind i sig selv og maler på baggrund af sin smerte tre malerier, der forestiller henholdsvis Job («et dødt Noget, som dog levede»), Esajas (profeten, som »forkyndte Folket Herrens Forbandelser») og Sandheden (en mand og en kvinde i en vogn, der karakteriseres som »Driftens gyldne Triumfvogn« (s. 200)) – lidelsens, dommens og lidenskabens treenighed. Med disse malerier sejrer Zoret, fordi han omskaber sin egen lidelse til kunst. »Den Mand har jo aldrig malet før idag« (s. 195), og »Har Verden ikke idag kronet Smerternes Maler?« (s. 201) er publikums reaktion. Zorets egen kommentar er »nu har jeg idetmindste levet« (s. 183), hvilket skal ses i sammenhæng med Zorets tidligere konstatering af aldrig at have levet livet pga. sin indespærring i kunsten (jf. ovenfor).

Læst i forhold til Bangs virke som performer, forfatter og journalist er romanen en skønlitterær bearbejdning af, hvad han har oplevet som vilkårene for kunstnerisk skabelse. Det gensidige forhold mellem kunstnerisk ambition, anerkendelse og levet liv er dog fremstillet temmelig abstrakt, sært uafklaret og patetisk i romanen. For Bang var det også et langt mere konkret og praktisk vilkår som moderne forfatter at skulle leve indespærret i offentlighedens søgelys og som skribent at skulle forvandle sit eget livs smerte til kunst («Smerternes Maler»). I forbindelse med Bangs 25-års-forfatterjubilæum i 1903 fremsatte han i et brev til *Illustreret Tidende* et ønske om at slippe ud af det billede, som offentligheden havde fastlåst ham i:

De spørger mig, om jeg har noget Ønske. Ja, et Ønske havde jeg, men til Gengæld et meget inderligt. Desværre vistnok ogsaa det eneste, som Menneskene ikke vil opfylde.

Det Ønske var, at Menneskene i det Land, hvor jeg er født, endelig engang vilde vende sig fra alle Anekdoter om mig, Historierne, Sagnene: Fortællingen om en arm Flaske Parfume, som jeg for tre-

ogtyve Aar siden heldte ned ad min Ryg; Myten om Klædedragter, som min Krop aldrig har baaret; Frasagn om en Tilværelse, jeg aldrig har ført.

At Menneskene endelig en Dag vilde vende sig fra alt det – mod *det*, som jeg har skrevet, udrettet, efter min Evne givet Liv. (*Illustreret Tidende* 15.11.1903)

Bangs ønske blev opfyldt i forbindelse ved udgivelsen af *Mikaël*, men næppe med det resultat, han kunne have ønsket. Kritikeren Harald Nielsen (1879-1957) påpegede således i en analyse af Bangs fremstillingsform, hvorledes Bangs sproglige virkemidler i *Mikaël* er udvendig poseren og manierethed uden personlig erfaringsforankring. Det vil sige en frakendelse af romanens forbindelse med det levede liv og den smerte, som netop romanen handler om. Harald Niensens kritik er omfattende. Den nedriver forestillingen om Bangs evner i miljø- og personschildring, begrænser hans fortrin til skildringer af provinsliv og sammenligner i yderste konsekvens Bangs roman med sider af samtidens populær- og deciderede kolportagelitteratur.³³ For Harald Nielsen er skildringerne af relationen og reaktionerne mellem Zoret og Mikaël således dybest set uforståelige og selvmodsigende: »*Mikaël* er Maneren, Stilladset i sin Goldhed. De nøgne Ribber, der bliver tilbage, naar det grønne Bladkød forsvinder«.³⁴

Læst i forhold til Bangs ageren i offentligheden var *Mikaël* således en tvetydig affære. På den ene side utvivlsomt en personlig satsning, der også blev mødt af positive anmeldelser, om end anmelderne ikke havde blik for, hvor Bang havde investeret mest af sig selv. På den anden side i den mest omfattende behandling af romanen en voldsom miskendelse af Bangs rent litterære omdømme og samtidig en udpegning af, at han som forfatter forholder sig omvendt proportionalt til fremstillingen af Zorets kunstneriske skaben som »Smerternes Maler«.

Journalisten Bang

I 1904 leverede Bang i eget navn til *København* henved 80 artikler, hvoraf hovedparten var af større omfang. Hertil skal formentlig lægges mindre bidrag og notitser skrevet under pseudonym. Bangs stadige tilbagevenden til journalistisk virksomhed havde den samme begrundelse som hans oplæsningsturnéer: at sikre en nogenlunde fast indtjening. Og det var ikke småting, han fik fra hånden. Foruden diverse artikler affødt af øjeblikket skrev han i 1904 tre større journalistiske serier: Fra slutningen af april til

midten af juni en artikelrække over 11 dage om »Teaterforhold«, hvori Bang gør status over teaterforholdene i København og provinsen på grundlag af den netop afsluttede sæson; fra slutningen af juni til begyndelsen af november 25 artikler under rubrikken »Rundt i Landet«,³⁵ hvori Bang skildrer forskellige provinsbyer og reflekterer over det spændte forhold mellem København og provinsen; og endelig i november og december 11 elegant skrevne rejsebreve fra en rejse til Prag og Wien, som han genså efter 20 års fravær (»Dagbog fra en Rejse«).

Hovedparten af Bangs journalistik i 1904 er i udpræget grad levebrødsjournalistik. Den selvbevidste feuilletonjournalistik, han slog igennem med i årene på *Nationaltidende* (1879-84),³⁶ er i takt med professionaliseringen af journalisterhvervet og reportagejournalistikkens fremkomst blevet erstattet af en mere moderne journalistisk attitude. I rejsebrevene fra Prag og Wien svinger Bang sig dog undertiden op til sin ungdoms journalistiske højder, som når han leverer en impressionistisk skildring af et aftenselskab i Prag, hvor læseren føres fra gruppe til gruppe, og forskellige samtaleemner anslås. Et sandt overskud af nøje planlagte digressioner findes også i en artikel om opførelsen af operetten *Flagermusen* på hofoperaen i Wien for en verdenskongres af journalister. Med satirisk og stilistisk vid udleveres verdenspressens mænd, og *Flagermusens* bedrageriske fremholdelse af et Wien, der næppe nogensinde har eksisteret, punkteres effektivt ved en sammenskrivning med den politiske opløsningsstemning i det østrig-ungarske kejserrige. Alle artiklens løse ende holdes sammen ved en gentagen citering af *Flagermusen*, hvor den skiftende rekontekstualisering tjener til at ændre citatets sprudlende livsglæde til et undergangstema. Og just som artiklen lægger an til landing, løbes følgende metaplan igang:

Og saa maa dette Dagbogsblad slutte.

Hvis det var Sophus Claussen, der havde skrevet det (hvis dejlige »Djævlrier« jeg lige har læst: de Vers er saa yndefulde som Rokoko-Engle, saa friske som Havvand og saa frodige som en Eng paa Falster) –

Hvis det var Sophus Claussen, der havde begaaet dette »Blad«, vilde jeg sige til ham som saa tidt:

– Min egen Ven, De er en dejlig Digter – men De smutter rundt . . .

Og Sophus Claussen vilde sé paa mig med sine brave Øjne og svare:

– Ja, De er nu ogsaa saa logisk – –

»Logisk«.

Hvis Professor William Bloch hørte det, vilde han trække »Sophus« hen i en Krog, og Professoren vilde sige med det diskrete Smil, med hvilket han otte Dage før Forestillingen ændrer Direktørens Iscenesættelse:

– Logisk, kære Hr. Claussen, logisk – denne Fruentimmerhjerne, denne Fruentimmerforstand, dette – – Kære Hr. Claussen, De er en betydelig Digter – men . . .

Sat sapienti –

Nej, dog ikke. Bare ét Spørgsmaal endnu (i anledning af »Fledermaus«):

Hvorfor læser ingen Sophus Claussens Digte? Hvis nogen er født til at *digte*, da er det ham.

Men vi læser ikke Romaner mere, fordi der skrives altfor mange. Heller ikke læser vi Digte mere – maaske fordi der skrives altfor faa – –

Glücklich ist,
wer vergisst –

synger Alfred i »Flagermusen«.
(København 27.12.1904)

Bang er åbenlyst klar over, at artiklen er ved at sprænges, men ved at indføre sine kommentarer til sin egen foranstående artikel som om den var skrevet af Sophus Claussen, som så også kommenteres af teaterinstruktøren William Bloch (1845-1926) – eller er det egentlig Bang (»denne Fruentimmerhjerne, denne Fruentimmerforstand«), William Bloch kommenterer som et sent ekko af Georg Brandes' forsmædelige karakteristik i 1883 af Bangs »middelgode Fruentimmerforstand«?³⁷ – hvorefter Bang kaster sig ud i en opfordring til at læse Claussens seneste digtsamling for endelig nok en gang at citere *Flagermusen*, er artiklen godt på vej til at gå helt i opløsning – eller også hæve artiklen op i et højere artistisk plan, hvor selve sammenløbet af korrespondancer i den skrivende bevidsthed bliver artiklens omdrejningspunkt.

Den slags skriptuelle amokløb er imidlertid sjældne i 1904, hvor Bang som journalist kastede sig over både stort og småt. Foruden litteratur- og teateranmeldelser kommenterede han i flere artikler den netop udbrudte russisk-japanske krig.³⁸ Fra småtingsafdelingen kan nævnes hans tæft for at omsætte små hændelser til personlig og rørende journalistik. På den måde bliver dele af hans journalistik til en slags autoreferat, hvor han i

glimt forlener hverdagshændelser med et dybdeperspektiv. Da hotelejerer på Hotel Royal, hvor han er indlogeret i Århus, dør, er Bang således ikke sen til at få skrevet en nekrolog, hvori den afdøde hotelejer gøres til type for det nye og moderne Århus, der er ved at se dagens lys (*København* 07.04.1904). I forbindelse med Amerikabåden Oslos forlis ved klippeskæret Rockall (300 engelske sømil vest for Skotland), hvor 600 mennesker omkom, bliver den lakoniske meddelelse om en af de omkomne – »Alfred Rasmussen, Barber, Skanderborg (18 Aar)« – anledning til en erindring fra vinterens oplæsningsturné. I Skanderborg er Bang blevet barberet af en ung mand, som aldrig har været uden for Skanderborg, men netop har planlagt at rejse til Amerika om sommeren. Spørgsmålet for Bang er nu: »Er det virkelig den unge Mand? Og kom han paa sit Livs første og eneste Rejse kun til Rockall? Fra Fortovet i Skanderborg til Klippen Rockall« (*København* 06.07.1904). Betragtet som journalistik er det en effektiv vinkling, hvor personalisering og lokalkolorit gør katastrofen overskuelig og nærværende, men grundlæggende er det en gribende melodramatisk historie, som vrides ud af minimale informationer, og som i kraft af de gentagne spørgsmål forlenes med et stort eksistentielt resonansrum.

En lignende teknik og eksistentiel tragik lægger Bang for dagen, når han i Wien skildrer Habsburgernes paladser:

Staar man i Paladsets Festrøm, sér man, rundt paa alle Tage
Bronce-Triumfvognens vælige Spand styre frem i Wiens den lyse
Luft.

Spand ved Spand, Vogn ved Vogn, Sejrskranse løftende Mænd.

Saa mange Triumfvogne paa de stolte og dejlige Tage – og bag
Murene Habsburgernes Skæbne.

(*København* 30.12.1904)

Med sproglige allusioner til et homerisk epos (»Wiens den lyse Luft«, »Sejrskranse løftende Mænd«) vender Bangs skildring på en tallerken, så tankestregen spænder modsætningen mellem prangende ydre magt og indre tragik ud, hvorefter kejser Franz Josefs liv iscenesættes som et moderne eksistentielt skæbnedrama, hvori Franz Josef heroisk kæmper mod sine grundlæggende tragiske livsvilkår.

Selv om Bang har et sikkert melodramatisk blik for den slags tragiske livsskæbner, er det dog nok så interessant, at hans journalistik også udviser en meget stor optagethed af dagsaktuelle samfundsspørgsmål. Hele artikelserien »Rundt i Landet« er således gennemsyret af en interesse for

det moderne Danmark, han så stå på spring såvel i København som i provinsen.

Det Danmark, Bang hæfter sin opmærksomhed ved, er et ungt, optimistisk og initiativrigt iværksætter-Danmark. Telefonrådene ud over landskabet bliver for ham »et Billede paa Fremdriften, Aarvaagenheden og Iveren«. Frihavnen i København markerer det internationale perspektiv i denne virketrang, mens de nye stationsbyer, men også byer som Vejle og Svendborg, bruges som afsæt for fremhævelsen af indenlandsk orienterede initiativer. Stationsbyerne er »Samfund, der vil frem og vil opad. Det er en ung Befolkning af særlig Energi«. Der er »Raphed i Hjørnen«, og der er »Drift i Svendborg«. Stationsbyerne er præget af »unge Folk med Drift« – »Steder, hvor Drift og Liv synes En at slaa lige op af Jorden«. I betoningen af den unge foretagsomhed som samfundsskabende kraft vinkles tillige både højskolen og gymnasiet som led i udviklingen af praktisk handlingsduelighed i den danske befolkning.

På 20-25 års afstand tager Bang i artikelrækken også det moderne genembrud i litteraturen og det politiske liv op til kritisk revision. Under sin provineturné får han således adskillige gange syn for sagn, at det ikke var radikalismen, men grundtvigianismen, der trak sig sejrende ud af 1880'ernes kulturkamp. Den forståelse af dynamikken i det danske samfund, som radikale intellektuelle kredse i København havde gjort sig til talsmænd for, viser sig kun at have begrænset gyldighed. Det er ikke kredsen omkring Georg Brandes, avisen *Politiken* og den fraktion inden for partiet Venstre, som et halvt år efter Bangs artikler selvstændiggjorde sig som Det radikale Venstre, der i dybden har bidraget til omformningen af det danske bondeland.

I sit kritiske tilbageblik på 80'ernes kulturkamp i lyset af det nye Danmark, han kan iagttage i 1904, må Bang da reelt se sig selv som en slagen mand:

Ude i Landet bestod en skjult Magt, som vi slet ikke kendte – Skolerne, hvor Ungdommen søgte sin Udvikling og indsugede et Syn, der stille men afgørende fjærnede den fra os og alt, hvad vi vilde.

Medens vi talte til og paavirkede *Kredse*, vedblev de udholdende og flittige og nærsomme Højskoler at opdrage *Folket*.

(...)

De af mit Slægtled, der nærer de samme Anskuelser som jeg, har aldrig været andet – vi har aldrig været andet end Sejrherre udi egen Indbildning. (*København* 26.07.1904; optr. i *Rundt i Landet*, Kbh. 2003, s. 44-45)

Hele artikelrækken er i forhold til denne selverkendelse et forsøg på at komme på omgangshøjde med, hvad der rører sig i Danmark bagom radikalismens forblindelse. Og opdateringen er for Bang ikke kun et kulturelt spørgsmål, men i lige så høj grad et realpolitisk spørgsmål om via statslige midler og privat foretagsomhed at fremme et moderne samfund:

København gaar i tyndslidte Sko, gør den. Og man sér uden paa Frakken, at det er skidt med Foret . . .

(...)

Og, naar man ser hen til, hvad København har udrettet i de sidste tyve Aar, er der Grund til at mene, at vi vel fortjente, at Staten gjorde alt, hvad den magtede, for at lette det trange Sted.

Der er offentlige Foretagender nok, der venter.

Lad presse lidt mere paa med Banegaarden. Saa vist som noget, den Banegaard er ikke noget Luksusforetagende. Og jo før den kom, des større Lykke og Sikkerhed for Byen og – *Landet*. Loven om det nye Slot fik vi rapt nok. Men Slottet selv? De nye Hospitaler. Man maa dog en Dag gøre dem til en færdig Virkelighed. Men *naar?* . . .

(...)

Den virkelige Fremtid afhænger kun af vor Handelsstands bestandig øgede Duelighed, af dens opøvede Snille, af dens udviklede Opfindsomhed, der gætter Veje og Stier. Af vor Industris Kundskab og Virkestrang, som kaster sig derhen, hvor vi kan kæmpe med: kaster sig over al den Produktion, hvor Smag og Kunstfølelse kan spille en Rolle og bestemme Sælgeligheden. Af vor Skibsfarts Initiativ, der undersøger den Globus, som Jorden er, og gætter Samfærdselens Hemmeligheder. (*København* 29.12.1904)

Bang årgang 1904

1904 var et blandt mange år, hvor Bang fægtede sig frem som oplæser, forfatter og journalist. Det indtryk, han efterlader, er en uhyre produktivitet, en organisatorisk tæft og ikke mindst en fortsat løbende omsætning af levet liv til skrift. Man kunne også kalde det karrieremanagement og udvisning af entreprenørskab.

Entreprenøren Bang var sin egen impresario, som ud over booking også varetog presseagentfunktioner. Herved forsøgte han at opnå en mak-

simal udnyttelse af egne ressourcer. Hans oplæsningsturné var nok i første omgang tænkt som en promotion for *Mikaël*, men nok så væsentligt også som en indtjeningskilde, fordi fortjenesten ved det direkte bogsalg var begrænset. Bang evnede imidlertid at presse citronen til det yderste, når han udnyttede sin oplæsningsturné i provinsen til henover sommeren og efteråret at skrive journalistiske byportrætter til avisen *København*. Brevene fra rejsen til Prag og Wien sidst på året trak på samme hammel.

Bang var imidlertid også *entreprenant* i en mere ideologisk betydning. Portrætterne af provinsens byliv blev således brugt til at kaste et kritisk blik på den sociale og kulturelle udvikling, hvor Bang ikke mindst havde øje for den moderniseringsproces, som med afsæt i et ungt livsdueligt iværksætter-miljø aftegnede konturerne af, hvad der skulle blive 1900-tallets moderne Danmark. I tråd hermed optrådte han som en skarp kritiker af Brandes-radikalismens københavnske selvtilstrækkelighed, der reelt i årtier havde gjort den kulturelle elite blind for både den sociale og kulturelle dynamik i ikke mindst den danske provins.

En anden måde at betragte Bangs aktiviteter i 1904 på er at se dem som fortsat vedligeholdelse af det ansigt, han gerne ville fremvise i offentligheden. Romanen *Mikaël* og oplæsningsturnéen var på forskellig vis led i Bangs »face«-arbejde, dvs. kamp for at fastholde og om muligt udbygge den position, han allerede havde tilkæmpet sig i den kulturelle offentlighed. I forhold hertil var *Mikaël* en tvetydig affære. Til trods for de overvejende positive vurderinger overså modtagelseskritikken den stærkt personlige investering, romanen var for Bang. Og samtidig var den mest omfangsrige og grundige behandling af romanen en radikal undergravning af Bangs offentlige »face«-værdi. Oplæsningsturnéen var til gengæld en stor sejrparade, hvor Bang leverede og fik positiv bekræftelse på den præstation, han gennem årtier havde opbygget et publikum for. Hans oplæsning var, som det blev formuleret i *Odder Dagblad*, en anledning til at møde op og vise, at det lokale kulturmiljø havde et vist niveau: »Lad os møde i Festdragt og Feststemning og vise den store Stilist og Oplæser, at vi skønner paa hans Besøg«. ³⁹

Den røde tråd for Bang i 1904, hvad enten det var som oplæser, forfatter eller journalist, var hans evne til at gøre sit liv til skrift. Små tilsyneladende ubetydelige hverdagsbegivenheder og store eksistentielle og identitetsmæssige konflikter – alt sammen bliver omformet til skrift, på hvad vi i dag ville kalde forskellige medieplatforme (liveperformance, fiktion, journalistik). Det er ikke autofiktion i den forstand, at Bangs gøren og laden æltes ind i et uafgørligt forhold mellem fiktion og biografi, men Bang er hele ti-

den på og bevidst om at være det i en bestandig kværnen, hvori levet liv løbende omformes til skrift. Som nævnt begav Bang sig i begyndelsen af 1905 atter ud på en af sine mange afskedsturnéer. Med en lettere omskrivning af den sidste sætning i et af oplæsningsturnéens slagnumre, novellen »Irene Holm«, drog han da hen – for at fortsætte *det*, man kalder livet.

Litteratur

- Bang, Herman: *Mikaël. Romaner og noveller 5*. København 2008.
- Bang, Herman: *Rundt i Landet*. Udgivet af Ulrik Lehrmann. København 2003.
- Bang, Herman: *Udenrigspolitisk journalistik*. Udgivet af Vivian Greene-Gantzberg. København 1990.
- Bang, Herman: *Vekslende Themaer I-IV*. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. København 2007.
- Bang, Herman: *Virkeligheden – set i Herman Bangs Speil*. Udgivet af Ulrik Lehrmann. Århus 2001.
- Bang, Herman og Sven Lange: *Mikaël. Skuespil i 5 akter*. Udgivet og kommenteret af Knud Arne Jürgensen. København 2008.
- Heede, Dag: *Mærkværdige læsninger*. Odense 2003.
- Heede, Dag m.fl. (red.): *Stoppet i farten. Herman Bang i karikaturens troldspejl*. København 2007.
- Jacobsen, Harry: *Den tragiske Herman Bang*. København 1966.
- Pohl, Eva: *Blikket i spejlet*. Odense 2002.
- Rossel, Svend Hakon: »Efterskrift«, Herman Bang: *Romaner og noveller 5: Mikaël. De uden Fædreland* –. København 2008, s. 547-567.
- Sandfeld, Gunnar: *Thalia i provinsen*. Aarhus 1962.
- Sørensen, Peer E.: *Vor Tids Temperament – Studier i Herman Bangs forfatterskab*. København 2009.

Omtaler og interviews

- »Herman Bang som Oplæser«, *Illustreret Tidende* nr. 16, 20.01.1901.
- »Et lille Brev fra Jubilaren«, *Illustreret Tidende* nr. 7, 15.11.1903.
- »Herman Bang«, *Hver 8. Dag* 22.11.1903, s. 113-114 (interview).
- »Herman Bang«, *Verdens-Spejlet* 2.årg., nr. 8, 22.11.1903.
- »Herman Bang og Provinsen«, *Vestlollands Avis* 26.11.1903 (interview).
- »Herman Bang-Aftenen paa Aarhus Teater«, *Aarhus Stiftstidende* 19.02.1904.
- »Herman Bang-Aftenen paa Aarhus Teater«, *Aarhus Stiftstidende* 21.02.1904.

- »Herman Bang-Aftenen i Vamdrup«, *Kolding Avis* 10.03.1904.
- »Herman Bang-Oplæsning«, *Fyens Stiftstidende* 11.04.1904.
- »Herman Bang-Oplæsningen«, *Fyens Stiftstidende* 13.04.1904.
- »Herman Bang«, *Langelands Avis* 19.04.1904.
- »Herman Bang-Oplæsning«, *Faaborg Avis* 20.04.1904.
- »Herman Bangaftenen«, *Fyns Venstreblad* 25.04.1904.
- »Herman Bang læser op«, *Verdens-Spejlet* nr. 41, 10.07.1904.
- »Stenografiske Interviews«, *Hver 8. Dag* 28.08.1904, s. 754-756.
- »Herman Bangs Oplæsning«, *København* 20.10.1904 (Chr. Rimestad).
- »Herman Bangs Oplæsning«, *Berlingske Tidende* 20.10.1904.
- »Herman Bang og Provinsen«, *København* 31.12.1904.
- »Herman Bang«, *Odder Dagblad* 25.03.1905.
- »Herm. Bang i Helsingør«, *København* 19.04.1905.
- »Herman Bang«, *Verdens-Spejlet* 1906-07, s. 485.

Anmeldelser af *Mikaël*

- Berlingske Aften* 07.04.1904 (Julius Clausen).
- København* 13.04. (Gustav Esmann).
- Fyns Venstreblad* 20.04. (H.H.).
- Politiken* 21.04.1904 (Sven Lange).
- Verdens-Spejlet* 2. årg., nr. 31, 01.05.1904, s. 364 (heri også kort interview).
- Højskolebladet* 1904, sp. 803-804 (Emil Bruun).
- Harald Nielsen: »Herman Bang«, *Tilskueren* 1904, s. 543-559.
- Poul Levin: »Mikaël«, *Det ny Aarhundrede* 1. årg., 1904, II bd., s. 172-179.
- .

Noter

1. Hermang Bang var forsideblikfang i *Verdens-Spejlet* 22.11.1903 og *Hver 8. Dag* 28.08.1904, og i *Verdens-Spejlet* 17.07.1904 findes en helsides karikaturlægning af Bang.
2. *Illustreret Tidende* 31.07.1904, s. 728.
3. *Verdens-Spejlet* nr. 35, 29.05.1904, s. 416.
4. *Verdens-Spejlet* nr. 50, 11.08.1904, s. 638.
5. *Illustreret Tidende* 11.09.1904, s. 816.
6. Den litterære varieté er foregrebet af Holger Drachmann i *Forskrevet* (1890), hvor skildringen af Ediths sang iblandes oplæsning af unge kunstneres improviserede digterier (1. bog, kap. 5).
7. I *Berlingske Tidende* kritiseredes Skjoldborg for, at han »ikke evnede at legemliggøre de fremstillede Personer« (*Berlingske Tidende* 13.09.1904).

8. *København* 19.04.1905.
9. *Verdens-Spejlet* nr. 35, 29.05.1904, s. 416.
10. *København* 26.06.1904, optr. i Bang 2003, s. 12. »Dannevirke-Budskabet« er et kapitel i romanen *Tine* (1889).
11. *Verdens-Spejlet* 1907-08, s. 375.
12. *København* 26.06.1904, optr. i Bang 2003, s. 10.
13. Annonce- og foromtaleteksterne er stilet til Jens Nielsen Jensen (1883-1937), formand for Det dramatiske Selskab i Odder. Brevene befinder sig i dag hos Jens Jensens barnebarn, Niels Morten Laursen, Assedrupgaard, Odder, sammen med nok et eksempel på Bangs impresariovirksomhed: et brev fra 1906, hvori han forsøger at afsætte Fritz Boesens teaterselskab til Odder Teaterforening.
14. *Odder Dagblad* 25.02., 17.03., 23.03.1905.
15. *Faaborg Avis* 22.04.1904.
16. Jf. Jacobsen 1966, s. 41-49.
17. Jf. »Kunstrejse paa Bornholm« og »Osvald udi Bergen« (*Værker*, bd. VI, Kbh. 1912). At Bangs oplæsningform har været et let offer for karikaturtegninger kan bl.a. ses i *Blæksprutten* 1901.
18. Karikaturtegningerne er gengivet i Heede m.fl. (red.) 2007. I Bang og Lange (2008) gengives en beskrivelse af Bangs oplæsning i Rusland, som til fulde bekræfter karikaturtegningernes billede af Bang som oplæser.
19. Jf. Jacobsen 1966, s. 45. I et overleveret oplæsningseksemplar af *Ludvigsbakke* (1896) kan man følge, hvordan Bang har streget ud og føjet til med henblik på oplæsning. Bogen ejes af Carsten Seeger, Østermarie, Bornholm.
20. Et lignende synspunkt anlægges i *Berlingske Tidende*, hvor der om Mikaël står, at »ved Oplæsningen blev da Bogen ogsaa en helt anden«. I sin »Oplæsning eller rettere Genfortælling af »Mesterens Død«« formidlede Bang »den Helhed, Læseren ikke altid fandt i Romanen« (*Berlingske Tidende* 20.10.1904).
21. *København* 17.05.1904. Teaterartiklerne er gennemsyret af Bangs ønske om at professionalisere og modernisere det danske teaterliv ved hjælp af faste statsunderstøttede provinsteatre og fremhævelse af instruktørens centrale rolle i opsætningsprocessen.
22. »Belvederes Have«, *Nationaltidende* 10.06.1883, optrykt i Bang 2001.
23. »Provinsartister«, *Nordstjernen* 14, 1890, optrykt i Bang 2001.
24. *København* 20.02.1908.
25. Kritiske udfald af denne karakter var ikke forbeholdt det avislæsende publikum. Gustav Esmann omtaler således i sin anmeldelse af Bangs roman *Mikaël* »de Bebrejdelser (...), han ynder at gøre Publikum, fordi det hellere vil høre ham læse sine Værker op end købe dem og anstrænge sig« (*København* 13.04.1904).
26. *Verdens-Spejlet* 1907-08, s. 2. En oversigt over modtagelseskritikken og senere behandlinger af romanen findes i Rossel 2008.
27. *Berlingske Tidende. Aften* 07.04.1904.
28. *Politiken* 21.04.1904.
29. *Verdens-Spejlet* 01.05.1904, s. 364.

30. *Højskolebladet* 1904, sp. 804.
31. Jf. Pohl 2002, s. 134-147; Heede 2003, s. 215-233; Sørensen 2009, s. 319-326.
32. J.C., *Berlingske Tidende Aften* 07.04.1904 og Poul Levin, *Det ny Aarhundrede* 1. årg., bd. II, 1904, s. 177-178.
33. Bangs sprog karakteriseres af Harald Nielsen som »sine Steder saa slet«, at dets lige kun findes i »de mindst omhyggelig skrevne Kolportageromaner og Ugeblade af Revuens Art« (s. 553). *Revuen* var et populærkulturelt romanmagasin, der var kendt for føljetonromaner skrevet af Louis de Moulin (pseudonym for Louis Møller (1832-1904)). Den unge Johs. V. Jensen skrev 1895-98 ti føljetonromaner til *Revuen*.
34. *Tilskueren* 1904, s. 556.
35. Artiklerne er udgivet under titlen *Rundt i Landet* (Gyldendal, 2003) illustreret med samtidige fotografier fra de lokaliteter, Bang skildrede i sine artikler.
36. Bangs journalistik i *Nationaltidende* 1879-84 er af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab udgivet i værket *Vekslende Themaer* I-IV. København 2007.
37. *Morgenbladet* 01.08.1883.
38. Bang holdt sig i det hele taget ikke tilbage for at kommentere europæisk udenrigspolitik, jf. Bang 1990.
39. *Odder Dagblad* 17.03.1905.

Mindre bidrag

Interpunktionen i runehåndskriftet AM 28 8vo af Skånske Lov

The medieval Danish manuscript AM 28 8vo containing int. al. the Scanian Law is written entirely in runes. An innovation in the runic punctuation system has been made during the transmission of runes to Latin manuscript culture. The word dividers consisting of two dots above each other are sometimes expanded with more dots, so that three, four or five dots are set in a line above each other. These expansions may very well have been made by the writer himself and/or a corrector, but the possibility that later readers made some expansions cannot be ruled out. Although these expanded word dividers appear with some irregularity, the function of them is to divide chapters into sentences, clauses and other more or less independent parts. As such the expanded word dividers have a function similar to the punctuation found in a closely related manuscript of the Scanian Law written in the Latin alphabet. This is a discovery that has not previously been made.

Interpunktion benyttet til at opdele en tekst i mindre enheder for at støtte læsningen og øge forståelsen af det skrevne knytter sig i middelalderen især til den latinske håndskriftkultur (jf. fx Lindell 2000: 50; Parkes 1992: 1 ff.). Håndskriftet AM 28 8vo, Codex Runicus (herefter kaldet R), blev til i Skåne omkring 1300 (fx Skautrup 1944: 193; samme 1969: 460 f.). Pergamenthåndskriftet er kendetegnet ved på kuriøs vis at være skrevet gennemgående i runer. Det består af 100 blade hvoraf bl. 1-82 med få lakuner indeholder hele *Skånske Lov*. Der hersker i dag ingen tvivl om at disse blade er en direkte eller indirekte afskrift af en ældre med tiden tabt redaktion af lovteksten skrevet med latinske bogstaver (fx Frederiksen 2002: 821; Schlyter 1859: X; Skautrup 1944: 193). I overførslen af runerne til pergamenthåndskriftets medie har en række novationer af runeskriftens interpunktionssystem været foretaget. Man genkender hurtigt konventioner fra bogkulturen, som fx rubrikker og initialer, direkte overført til runeskriften i R (jf. fx Kat. II: 344; Nielsen 1937: 118; Schlyter 1859: V). Til gengæld sættes der skilletegn mellem hvert ord; en konventionel praksis der kendes især fra vikingetiden og middelalderens runeindskrifter (se Moltke/Jacobsen 1942: sp. 994-998). Skilletegnene varierer dog sporadisk i R ved at flere punkter er tilføjet de sædvanlige ordskillende 2-punktsskilletegn.¹

Kun P. G. Thorsen og C. J. Schlyter beskriver i meget kortfattede vendinger skilletegnsvarianter i R hvor de ordskillende 2 punkter er udvidet med flere punkter ved kapitlers begyndelse/afslutning (Schlyter (udg.) 1859: V; Thorsen (udg.) 1853: 11 i »Forerindring«).² Thorsen vælger dog i sin udgave af lovteksterne i R fra 1853 at se bort fra skilletegnene (ibid.) og indfører egen interpunktion ligesom udgiverne af *Danmarks gamle Landskabslove* (bind 1.1, text 1,

1933) senere gør det (DgL1.1: LXXV). Hvad de ikke har bemærket eller fundet vigtigt er de periodevis forekommende udvidelser af skilletegn inden for kapitlernes grænser hvor oprindelige 2-punktsskilletegn er udvidet til 3, 4 eller 5 punkter.³ Disse vil jeg betegne som *ikke-kapitelindledende udvidede skilletegn*. Med denne artikel vil jeg vise at disse skilletegn faktisk har en sætningsskillede funktion.

En affotografering af AM 28 8vo er tilgængelig i høj opløsning på en CD i Det Arnamagnæanske Håndskriftsbibliotek på Københavns Universitet.⁴ Billederne er generelt af så god kvalitet at de har vist sig at danne udmærket grundlag for undersøgelsen. Hvert blad i håndskriftet er folieret fra 1-100 i nyere tid i rectosidernes øverste højre hjørner. Ved henvisninger til håndskriftet vil jeg benytte denne foliering.

Ved gengivelse af kapitler fra lovteksten vil jeg benytte følgende principper: Runerne translittereres til latinske bogstaver mens antallet af punkter i skilletegnene så vidt muligt bibeholdes. Linjeskift i håndskriftet markeres med en horizontal streg, |, mens sideskift markeres med to ditto, ||. Rubrikker og farvede initiale runer vil gengives med **fed** skrift. Ved translitterationen af runerne søger jeg støtte hos DgL bind 1.1 og Thorsens udgave (1853). Da der i denne artikel ikke vil være fokus på selve runerne, vil jeg kun kommentere skrivfejl og svært læselige runer/ord umiddelbart efter translitterationerne.

De ikke-kapitelindledende udvidede skilletegns ophav

Som begrebet *udvidet skilletegn* indikerer er der i vistnok alle tilfælde netop tale om deciderede udvidelser af oprindelige 2-punktsskilletegn. Ét eller flere af punkterne synes ofte mørkere brune i farven end de andre punkter i tegnet (fx bl. 5r l. 8; 29v l. 6; 65v l. 7), ligesom der oftest ikke synes at være tænkt plads til mere end to punkter (fx bl. 26v l. 14; 42r l. 14; 51r l. 10). Studier af middelalderhåndskrifter tegner ofte en kodikologisk og palæografisk tidsrejse hvor håndskriftets skriver(e), læsere, ejere og andre til forskellige tider har indført forskellige skriverier i grundteksten og i marginen. Codex Runicus er absolut ingen undtagelse. Derfor bør et vigtigt aspekt diskuteres: Er udvidelserne af de ikke-kapitelindledende skilletegn led i den oprindelige nedskrivningsproces eller senere tilføjelser?

Igennem håndskriftets lovdele veksles der i grundteksten mellem intensiteten i den brunlige farve som den oprindelige skriver har benyttet, hvilket må være af skrivetekniske årsager: Farven på blækket er mere intens og mørk når skriveren har dypet pennen i blækket hvorefter blækket langsomt mister intensitet under skrivningen. En del rettelser i grundteksten og marginalnoter er skrevet i en helt sort blækfarve der er nem at skelne fra grundtekstens brunlige nuancer (jf. fx Fotolit. 1877: VI-VII). Da nærmest ingen skilletegn synes udvidede med denne sorte blækfarve, vil jeg ikke komme nærmere ind på

disse tilføjelsers baggrunde. I grundteksten og marginen finder man dog igen gennem håndskriftet mange rettelser, tilføjelser og kommentarer indført til forskellig tid med blækfarver svære at skelne fra blækket benyttet til grundteksten.

Det er mest sandsynligt at de der har rettet i selve grundteksten også har udvidet skilletegnene. I håndskriftet er der flere steder indført manglende ord i grundteksten over linjen i runer (fx 14v l. 8; 30v l. 2; 37r l. 6) der set med det blotte øje antager den oprindelige grundteksts farvenuancer. Hvem der har lavet hvilke rettelser er dog omdiskuteret. Et eksempel er 30v l. 1-2 (hvor \ / er sat omkring det tilføjede ord): »(...)uarþær : aþnnær : man : haldin : sua : at : \ han/ muhi : æji(...)«. DgL's udgivere taler for denne tilføjelse af ordet *han* som skriverens egen: »han] tilf. o. linjen, visn. af skriv. selv« (DgL1.1: 75, note til udgavens l. 8). Både Hänninger (1917: 11-12) og Schlyter (1859: 89-90 note 15) har tidligere ment det samme. Thorsen var derimod generelt af den opfattelse at rettelser i håndskriftet er senere tilføjelser (Thorsen 1853: 10-11 i »Forerindring«; Thorsen 1877: 38; jf. Fotolit. 1877: VI, XIV), og i forlængelse af det har han ignoreret ovennævnte rettelser i sin udgave (1853: 32). Stedvis er også indført marginalnoter i runer (fx 30r, 35v, 38v, 70r, 78r og 79v) hvoraf enkelte foreslås i DgL at være skriverens egne (fx DgL1.1: 105). På flere lægs sidste versoside er i bundmarginen indført kustoder som hjælp til bogbinderen (fx 50v, 58v og 66v), hvilke efter al sandsynlighed er indført af skriveren selv. Trods Thorsens skepsis er det meget sandsynligt at skriveren selv flere steder har rettet i grundteksten og tilskrevet runer i marginen hvor han i samme ombering kunne have udvidet skilletegn. Håndskriftet er sandsynligvis også gennemlæst af en korrektør hvilken kunne stå bag nogle af rettelserne og de udvidede skilletegn. I middelalderen var det nemlig almindeligt at interpunktion blev indsat i forbindelse med korrekturlæsning (jf. fx Lindell 2000: 51; Parkes 1992: 5-6).

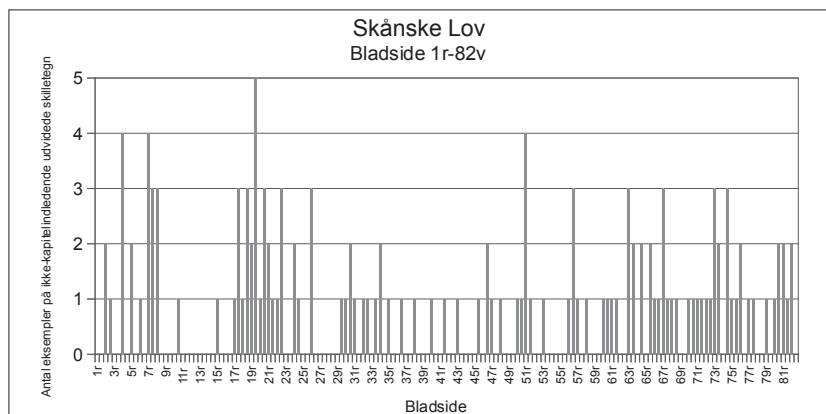
Ud over runeskrevne rettelser og tilføjelser i grundteksten og i marginen findes gennem hele håndskriftet en del marginalnoter med latinske bogstaver og tal som fx foliering, forskellige kapitelinddelingsmarkører og -tal, små notitser osv. Visse af disse har også en brunlig blækfarve der ligger tæt op ad den oprindelige skrifters. Tilføjelserne stammer fra forskellige tider i håndskriftets overleveringshistorie. Nogle kan identificeres og nogenlunde dateres som fx Ole Worms (1588-1654) skriverier (Thorsen 1877: 42 note 42) og en ældre foliering fra 15. årh. (Kat. II: 344), mens andre tilføjelser ikke lader sig identificere. På bl. 28r i nederste højre hjørne er tegnet en pegende finger der nok markerer et vigtigt sted i lovteksten.⁵ Man kan altså ikke helt udelukke at skrivere af marginalnoter eller andre læsere (jf. fx Lindell 2000: 51; Parkes 1992: 5-6) fra middelalderen, renæssancen og nyere tid har udvidet visse skilletegn.

I efterfølgende analyser vil jeg på baggrund af ovenstående diskussion generelt tale om *interpunktøren* vel vidende at denne kunne være lig med skriveren.

De ikke-kapitelindledende udvidede skilletegns funktion

Tabel 1 beror på optælling af antal ikke-kapitelindledende udvidede skilletegn pr. bladside, og jeg har ikke taget stilling til skilleteggenes funktion og har endvidere udeladt tvivlsomme eksempler uden kommentarer. Tabellen illustrerer hvor sporadisk de ikke-kapitelindledende udvidede skilletegn forekommer i håndskriftet. På mange bladsider ses kun enkelte eller ingen eksempler (fx bl. 8v-16v), mens man pludselig støder på relativt mange eksempler i en periode på flere bladsider (fx bl. 17v-22v) eller på enkelte bladsider (fx bl. 7v; 51r). Omend sporadisk forekommende bemærker man dog at skilletegnsudvidelserne er repræsenteret gennem hele lovteksten. Jeg har med udgangspunkt i tabel 1 undersøgt kapitler som har eksempler på ikke-kapitelindledende udvidede skilletegn med hovedfokus på bl. 19r-22v, hvor en ophobning af eksempler synes at forekomme. Perspektiverende vil jeg undersøge kapitlerne 7v-8r og 50v-51r, hvor der også synes at være et pludseligt højt antal eksempler.

Tabel 1

En empirisk analyse af interpunktionen i et lovhåndskrift skrevet med latinske bogstaver er foretaget af Britta Olrik Frederiksen i artiklen »Interpunktjon i gammeldansk perspektiv« fra 2004. Frederiksens analyseobjekt er et udsnit af en afskrift af *Skånske Lov*: SKB B 74 fra ca. 1250. Udsnittet har hun hentet fra håndskriftets første del der tilhører samme håndskriftgruppe af lovteksten som R (fx Brøndum-Nielsen 1918: 107-108; samme 1950: 34). Frederiksen konkluderer at interpunktionen i tre fjerdedele af tilfældene afspejler sætningsstrukturen men at dette blot er en sidevirkning af nogle generelle overordnede mekanismer (Frederiksen 2004: 97-98). »Disse mekanismer består dels i opdeling af teksten i sideordnede enheder fra helsætninger og nedefter, dels i udskillelse af tungere og mere selvstændige enheder inden for grænserne af det enkelte konjunkt. De tun-

geste og mest selvstændige enheder markeres ved hjælp af den kraftigste af de to interpunktionstyper (punkt + stort bogstav over for punkt + lille bogstav)« (ibid.: 98). I hvor høj grad de ikke-kapitelindledende udvidede skilletegn i R har en lignende funktion vil jeg nu undersøge.

For at starte kronologisk vil jeg begynde med kapitlet fra bl. 7r l. 4 til bl. 7v l. 8. Kapitlet har 5 eksempler på ikke-kapitelindledende udvidede skilletegn.

kallæ : | børn : a : fæþrini : æftir : fæþur^I : þe|ræ : døþæn : ok : hafæ : þe : fangit : f|ør : lot : af : faþær : sinum : fōræ : a|tær : þæt : ær : þe : hafæ : fōr : fang|t : baþe : bolfae : ok : iorþ : ok : sæte : a : | iorþ : tyltær : eþ : oþolbondæ : ok : | a : bolfae : tyltær : eþ : lahfastæ : | mannæ : ok : æi : æho : þe : fran : æræ : | skild : uæte^{II} : at : gōræ^{III} : annæt : ut|æn : at : alle : arfæ : uiliæ :^{IV} uiliæ : þe : || æi : atær : fōræ : kalli : hinæ : a : stæþ|il : sitiæ : þæm : til : lanþþings : ællær| : til : hæræþþins^V : æn : uiliæ : þe : æ|ftir : þæn : lahdah : ær : þingmæn : | læggia : til : æi : aftær : fōræ : þa : | bōtæ : kunungi : þre : mark : fōræ : ræ|tlōsæ : ok : arfæ : kræfi : þo : sit : ut : | sum : fōr

I. Et oprindeligt fæþur er måske af skriveren selv rettet til faþur (DgLI.1: 12). II. Sidste rune i ordet er bortraderet og rettet af en senere skriver til runen a. Forinden har muligvis stået runen e (DgLI.1: 12; Thorsen (udg.) 1853: 8 note b). III. Ordet er rettet og delvist bortraderet af en senere skriver. Originalt har der nok stået gōræ (således læser både DgLI.1: 12 og Thorsen (udg.) 1853: 8). IV. Skilletegnet består af 5 punkter over hinanden. Tegnet findes ikke i min runefont. V. hæræþþins må være fejl for hæræþþings (DgLI.1: 13).

Første helsætning består af en for landskabslovene klassisk toleddet retsregel: En spørgeformet konditional ledsætning efterfølges af den overordnede sætning med selve bestemmelsen (jf. fx Diderichsen 1941: 112 ff.; Ståhle 1965: 169 ff.). Overgangen mellem ledsætningen og den overordnede sætning markeres i det citerede kapitel med et 4-punktsskilletegn: »...faþær sinum : fōræ atær þæt...«.⁶ I den overordnede tekst er indskudt et eksempel på en sætning med 'sparet' verbum, dvs. hvor verbet fra foregående sætning underforstås i den næste (Diderichsen 1941: 44-45, 73-75; jf. Frederiksen 2004: 95): »ok sætæ a iorþ tyltær eþ oþolbonde : ok a bolfae tyltær eþ lahfastæ mannæ«. Overgangen til denne sætning markeres med et 3-punktsskilletegn. Helsætningen afsluttes af et 5-punktsskilletegn efter ordet »uiliæ«. Skilletegnet markerer den efterfølgende helsætning der genoptager ordet »uiliæ« og som igen består af en toleddet retsregel. Efterfølgende helsætning indledes af en konjunktion, »æn uiliæ þe æftir ...«, og overgangen markeres med et 3-punktsskilletegn. Inden for denne helsætning markeres overgangen mellem det konditionale led og den overordnede tekst med et 3-punktsskilletegn: »... aftær fōræ : þa bōtæ kunungi ...«.

Skriveren har begået en fejl på bl. 19v: Efter at have skrevet kapitlet *Suarær man sak fore annær* fra 19r l. 13 til 19v l. 9 genindfører han hele kapitlet igen til og med 20r l. 5 (jf. fx Fotolit. 1877: XIII). Skriverens første indførsel indeholder 4 eksempler på ikke-kapitelindledende udvidede skilletegn:

suarær : man : s|ak : fore : annær : þa : skal : han : meþ : loh||um : fæstæ : bötær : fore : han : ællær : loh ð uil : han : siþæn : ær : han : suaræþæ : | fore : æi : hanum : at : lyþæ : þa : skal : hi|n : ær : foræ : han : suaræþæ : sak : ællær|r : bötæ : ællær : haldæ : uppi : loh : þe : | ær : fæst : uaru : æmuæt^t : næfnd : sum : | annur : loh ð fore : þy : at : hua : sum : u|lohum : suarær : han : skal : ulohu|m : uppi : haldæ

I. **æmuæt** må være en skrivefejl for æmuæl da runerne 1 (t) og 1 (l) let forveksles. Ordet står skrevet rigtigt i det genindførte kapitel.

Den indledende helsætning består af en simpel toleddet retsregel, hvor overgangen fra den spørgeførmede konditionale ledsætning til den overordnede tekst kun markeres af rubrikkens ophør. Derimod markeres næste helsætning af et 4-punktsskilletegn: »... ællær loh ð uil han siþæn ...«. Helsætningen består igen af en toleddet retsregel hvor det konditionale led afsluttes af et 3-punktsskilletegn markerende overgangen til den overordnede sætning: »... hanum at lyþæ : þa skal hin ...«. I den overordnede sætning indskydes endvidere en underordnet ledsætning der afslutningsvis markeres af et 3-punktsskilletegn (ledsætningen er understreget): »... þa skal hin ær foræ han suaræþæ sak : ællær bötæ...«. Endnu et 3-punktsskilletegn markerer den sidste helsætning indledt af konjunktionen *fore þy* ('fordi'): »... annur loh ð fore þy at hua sum ...«. I det genindførte kapitel går kun førstnævnte 4-punktsskilletegn igen (bl. 19v l. 12). Interpunktøren har givetvis opdaget fejlen og undladt at interpungere videre. Alligevel vidner gentagelsen af 4-punktsskilletegnet om en vis konsekvens i interpunktjonen når to fuldstændig ens led også interponeres ens.

Herefter begynder et nyt kapitel bl. 20r l. 5 til 20v l. 6. Da kapitlet kun indeholder ét eksempel på et ikke-kapitelindledende udvidet skilletegn translittereres kun begyndelsen:

bo : man : i : by : | sammæn : ok : kæræ : summi : grannæ : at : al^t : annær : man : hafir : husæt : gatu : ok : | forta : þeræ : þa : uaru : þe : uipær : uitu : | ær : allum : uiliæ : uitæ : til : handæ : ok : | siþæn : iafnæ : þe : allæ : husæoftænæ : | sin : i : mællin : um : allæn : by :¹ þeræ : ær : | þem : skil : yfir : ær : ænnær : þæn : æi : u|il : til : reps : lataæ : ok : til : ræz : skiftis : | þa : stæfni : [etc.]

I. **at** gentages af skriveren ved linjeskifte (DgL1.1: 42; Fotolit. 1877: XIII; Thorsen (udg.) 1853: 19 note a). II. Et lille ekstra punkt anes mellem de to oprindelige punkter i skilletegnet. Der er næppe tale om en intentionel udvidelse af skilletegnet.

3-punktsskilletegnet markerer en ny helsætning: »... þem skil yfir ð ær ænnær þæn ...«. Ingen andre led er udskilt med udvidede skilletegn selvom kapitlet ellers består af samme type sætningsled der i ovenstående kapitler gav anledning til skilletegnsudvidelser. Interpunktøren har tilsyneladende fundet den nye toleddede retsregel så selvstændig at overgangen til den er markeret.

Kapitlet 21r l. 7 til 21v l. 4 har 2 eksempler på udvidede skilletegn og translittereres som følger:

skil : soknæ|mæn : um : kirkiu : uæh : ok : muhu : þe : æi : u|arþæ : satæ : sin : i : mællin : þa : lataæ : ær|kebiskop : næfnæ : til : tolf : mæn : af : | kirkiu : soknæn : ok : læte : þem : uite : t|il : uæhæ : þær : þe : uiliæ ð uiliæ : þe : æi : | suæriæ : þa : liggi : þem : þre : mark : uilþær : at : ærkebiskops : ræt ð þæn : man : || ær : spillæ : uil : apul : uæh : mæþ : græft : | ællær : mæþ : arþahe : æller : man : men|ær : mæþ : gærþæ : bötæ : kunungi : þre : m|ark

En helsætning bestående af en toleddet retsregel indleder kapitlet. Overgangen til en ny helsætning af samme type markeres med et 4-punktsskilletegn: »... þe uiliæ ð uiliæ þe æi ...«. Skilletegnet står i præcis samme position som 5-punktsskilletegnet ovenfor der markerede overgangen mellem to gange »uiliæ«. Næste 3-punktsskilletegn i det her translittererede kapitel markerer ligeledes en ny helsætning: »þæn man ær spillæ uil ...«.

Næste kapitel går fra 21v l. 4 til 22r l. 6, men indeholder kun ét eksempel på et udvidet skilletegn. Derfor translittereres kun kapitlets første del:

bo : mæn : i : by : sammæn : ok : hafe : | allæ : sammæn : almænning : skoh : ællær : liung : ællær : andræ : øþæ : mark : ok : | uiliæ : summe : yrkiæ : ok : bætræ : sinæ : | iorþ : ok : summe : uiliæ : æi : þa : kallæ : | hinæ : ær : [etc.]

Eneste udvidede skilletegn i kapitlet består af 3 punkter og markerer afslutningen på den spørgeformede konditionale ledsætning og overgangen til den overordnede tekst: »þa kallæ hinæ ...«. Kapitlet indeholder også mange andre ledsætninger og en ny helsætning formet som en toleddet retsregel hvoraf ingen er markeret. Måske fordi det indledende konditionale led i første helsætning er meget tungt (det består af hele 4 sideordnede forhold (+ en opremsning)) har interpunktøren valgt at markere leddets afslutning.

Et kapitel fra bl. 50v l. 12 til 51r l. 13 har 4-5 eksempler på udvidede skilletegn:

ængin : | fisk : ma : hetæ : urak : utæn : st|yriæ : al : gørlæ : ok : hual : æn
: þo : || skal : han : ær : først : hittir : h|ual : taki : sæ : byrþi : af : han : ga|r
: ok : sihi : til : i : kunungs : gar|þe : riþær^l : þæn : ær : først : hit|tir : take
: sæ : hæst : fat : akær : | han : takæ : sæ : las : ær : han : a : sk|ipi : siah-
særþo : take : skips : | farm : ok : skal : huær : þæn^{ll} : ær : | først : hittir :
sihiæ : til : i : ku|nungs : garþe : sihir : han : æi : | til : bôtæ : þre : mark :
ællær : st|andæ : fore : mæþ : tyltær : eþe :

I. I DgL notes: »første rune (sen?) rett. til u; der er måske ogs. rett. ved sidste r; efter dette ord er bortraderet et æ (o: beg. at det fig. ær)« (DgLI.1: 131; jf. Thorsen (udg.) 1853: 51 note a). II. Sidste rune er delvist bortraderet af skriveren selv og erstattet med n (DgLI.1: 131). Nogle blækrester står tilbage efter runen (r?).

Første 3-punktsskilletegn er meget interessant placeret: »utæn styriæ al gørlæ : ok hual«. Skilletegnet er uden tvivl intentionelt udvidet for at markere *al gørlæ*, da leddet fungerer som et indskudt bemærkning knyttet til foregående subst. *styriæ* ('stør'). Dermed understøtter det udvidede skilletegn yderligere den i dag accepterede tolkning af *al gørlæ* som et indskudt 'helt og holdent' (Steenstrup 1905-1906: 120; jf. Holmbäck/Wessén 1943: 105 note 98; Kroman/Iuul 1948: 37) modsat Schlyters oprindelige tolkning af ordet *gørlæ* som 'spækhugger'/'sværdfisk' (Schlyter 1877: 250; jf. Hänninger 1917: 75 f.). De tre efterfølgende skilletegn består alle af tre punkter og markerer nye helsætninger: »akær han take sæ las ...«, »ok skal huær ...« og »sihir han æi til ...«. Mellem kapitlets sidste ord, »tyltær : eþe«, ses et lille lysebrunt punkt under det oprindelige 2-punktsskilletegn, hvorfor jeg har registreret det som et udvidet skilletegn i den første optælling. Om skilletegnet er intentionelt udvidet er svært at afgøre. Hvis det er tilfældet er funktionen af skilletegnet uvis.

Som det fremgår har de ikke-kapitelindledende udvidede skilletegn en sætnings-skillende funktion hvor hel- og ledsætninger samt andre typer enheder markeres, svarende til interpunktjonen i et samtidigt gammeldansk lovhåndskrift skrevet med latinske bogstaver. Frederiksen påviser i sit analyseobjekt en vis konsekvens i brugen af *ingen* interpunktion (Ø) (Frederiksen 2004: 98), hvilket ville svare til tilfælde i R, hvor 2-punktsskilletegnene *ikke* er udvidede. De udvidede skilletegn forekommer dog så sporadisk i R at det ville være naivt at forestille sig et tilsvarende system her. Selv inden for de ovenfor citerede kapitler synes der ikke at være en klar konsekvens i undladelsen af at udvide skilletegn. Forklaringen på inkonsekvensen i brugen af de udvidede skilletegn kan være at vi er vidne til en nyopfundne praksis i stadig udvikling, ligesom en forklaring kan gemme sig bag spørgsmålene om hvem der har udvidet skilletegnene og med hvilke(t) formål. Til gengæld fornemmer man en sammenhæng mellem antallet af punkter i de udvidede skilletegn og de derved markerede leds tyngde og/eller selvstændighed der ligner funktionen af Frederiksens punkt + lille bogstav sat over for punkt + stort bogstav (ibid: 97-98): 4-5 punkter markerer ofte helsætninger *uden* indle-

dende konjunktion som derved fremstår meget uafhængige af foregående led (jf. *ibid.*: 97), mens 3 punkter som oftest markerer helsætninger *med* indledende konjunktion samt forskellige typer ledsætninger og andre former for indskudte led. At syntaktisk ens led også interpungeres ens bevidner en vis konsekvens i den retning. Dog er reglen ikke uden undtagelser som fx i mit første eksempel ovenfor hvor en konditional ledsætning der oven i købet står som fundament til den overordnede sætning (jf. *ibid.* 92, 96-97), markeres af et »kraftigt« 4-punktsskilletegn. En fyldestgørende efterprøvning af teorien ville dog kræve en langt mere systematisk empirisk undersøgelse end det har været muligt inden for rammerne af denne artikel.

Igennem hele lovtæksten finder man så mange eksempler på ikke-kapitelindledende udvidede skilletegn at man trods inkonsekvensen kan tale om en egentlig interpunktionspraksis. Bladene indeholdende *Skånske Kirkelov* (bl. 84-91v), der vel at mærke er skrevet af samme skriver som bladene indeholdende *Skånske Lov* (fx Kat. II 1894: 344), har ligeledes mange eksempler på ikke-kapitelindledende udvidede skilletegn der ser ud til at have en tilsvarende funktion som fremstillet ovenfor. En optælling af disse udvidede skilletegn ville vise en lignende sporadisk forekomst som i *Skånske Lov*-delen. De andre tekstfragmenter i R skrevet af to andre skrivere (henholdsvis bl. 83r+v og bl. 92r-100v)⁷ indeholder derimod ingen eksempler. Det andet til i dag overleverede runehåndskrift fra middelalderen, SKB A 120 fra 1300-1350 indeholdende et fragment af en *Mariaklage* (Brøndum-Nielsen/Rohmann (udg.) 1929), har heller ingen eksempler på udvidede skilletegn men har til gengæld sætningsskillende interpunktion i form af »en større Rune ved begyndelsen af ny Sætningsperiode« (*ibid.*: 36). Dermed er brugen af sætningsskillende udvidede skilletegn inden for kapitlernes grænser en praksis kun set i lovtæksterne i R.

Afslutning

Udgiverne af DgLI.1 kommenterer: »ved de texter, der er trykt efter Runehåndskriftet, som ikke har nogen egentlig tegnsætning (...) er tegnsætningen tilføjet af udgiveren« (s. LXXV). At udgiverne af lovtæksterne i R (DgL såvel som Thorsen) indfører egen interpunktion har uden tvivl reproduceret en forestilling om at sætningsskillende interpunktion helt mangler (jf. Diderichsen 1941: 143, 227 note 427). Det er synd da interpunktionen fungerer støttende i læsningen af den relativt svært tilgængelige gammeldanske lovtækt. At skilletegnsudvidelserne inden for de enkelte kapitler i Codex Runicus' lovtækster netop har en sætningsskillende funktion er aldrig påvist før hvilket er meget overraskende taget i betragtning hvor ofte det berømte runehåndskrift gennem tiden har været undersøgt og at flere udgivere har gennemgået det rune for rune. Med denne artikel er der fremlagt en konkret nyopdagelse.⁸

Litteratur

- Brøndum-Nielsen, Johs.: Danske lovhåndskrifter og dansk lovsprog i den ældre middelalder, i: *Arkiv för nordisk filologi* 34, s. 105-137, Lund 1918.
- Brøndum-Nielsen, Johs.: *Gammeldansk Grammatik I*, 2. ændrede udgave, København 1950.
- Brøndum-Nielsen, Johs. (udg.) og Aage Rohmann (udg.): *Mariaklagen: Efter et runeskrevet Håndskrift-Fragment i Stockholms Kgl. Bibliotek*, faksimile og udgave samt redegørelse for tekst- og sprogforhold, København 1929.
- Diderichsen, Paul: *Sætningsbygningen i Skaanske Lov: Fremstillet som Grundlag for en rationel dansk Syntaks*, Universitets-Jubilæets Danske Samfund (ligeledes optrykt i *Acta Philologica Scandinavica* 15 (1941-42), s. 1-252), København 1941.
- DgL1.1 = Johs. Brøndum-Nielsen (udg.) og Svend Aakjær (udg.): *Danmarks gamle Landskabslove*, bind 1.1, København 1933.
- Fotolit. 1877 = *Det Arnamagnæanske Haandskrift No 28, 8vo: Codex Runicus: udgivet i fotolitografisk Aftryk af Kommissionen for det Arnamagnæanske Legat*, med tillæg af P. G. Thorsen (se nedenfor), København 1877.
- Frederiksen, Britta Olrik: The history of Old Nordic manuscripts IV: Old Danish, i: Oskar Bandle (red.), Kurt Braunmüller (red.) og Ernst Håkon Jahr (red.): *Nordic Languages: Band 22.1: An International Handbook of the History of the North Germanic Languages*, s. 816-824, Berlin 2002.
- Frederiksen, Britta Olrik: Interpunktion i gammeldansk perspektiv, i: *På godt dansk: Festskrift til Henrik Galberg Jacobsen i anledning af hans 60 års fødselsdag den 4. februar 2004*, s. 87-99, København og Århus 2004.
- Holmbäck, Åke (overs.) og Elias Wessén (overs.): *Svenska Landskapslagar: Tolgade och förklarade för nutidens svenskar: Fjärde serien: Skånelagen och Gutalagen*, Uppsala 1943.
- Hänninger, Nils: *Fornskånsk ljudutveckling*, Lund 1917.
- Kat. II = Kristian Kålund (red.): *Katalog over Den Arnamagnæanske Haandskriftsamling*, bind II, Kommissionen for Det Arnamagnæanske Legat, København 1894.
- Kroman, Erik (overs.) og Stig Iuul (overs.): *Danmarks Gamle Love paa nutidsdansk*, 3. bind med kommentarer, København 1948.
- Lindell, Inger (udg.): *Heliga Birgittas uppenbarelser bok 7 efter Cod. Ups. C 61: Diplomatarisk utgåva med kommenterande inledning*, Uppsala 2000.
- Moltke, Erik og Lis Jacobsen under medvirken af Anders Bæksted og Karl Martin Nielsen: *Danmarks Runeindskrifter: Text*, København 1942.
- Nielsen, Lauritz: *Danmarks middelalderlige Haandskrifter: en sammenfattende boghistorisk Oversigt*, København 1937.
- Parkes, M. B.: *Pause and Effect: An Introduction to the History of Punctuation in the West*, Cambridge 1992.
- Schlyter, C. J. (udg.): *Samling af Sweriges Gamla Lagar: IX: Skånelagen*, Lund 1859.

- Schlyter, C. J.: *Ordbok till Samlingen af Sweriges gamla Lagar*, Lund 1877.
- Skautrup, Peter: *Det danske Sprogs Historie* 1. bind, København 1944.
- Skautrup, Peter: Runehåndskrifter, i: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* XIV, sp. 460-462, København 1969.
- Steenstrup, Johs.: De danske Kongers Ret til Hvaler og meget store Fisk, i: *Historisk Tidsskrift* 7, VI, s. 115-120, København 1905-1906.
- Ståhle, Carl Ivar: Lagspråk, i: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* X, sp. 167-177, København 1965.
- Thorsen, P. G. (udg.): *Skånske Lov og Eskils skånske Kirkelov tillige med Andreae Sunonis Lex Scaniae provincialis, Skånske Arvebog og det tilbageværende af Knud den 6.'s og Valdemar den 2.'s Lovgivning vedkommende skånske Lov*, Nordiske Oldskrifter 18, København 1853.
- Thorsen, P. G.: *Om Runernes Brug til Skrift udenfor det Monumentale*, tillæg til Fotolit. 1877 (se ovenfor for detaljer), København 1877.

Noter

1. Skilletegnene kan opdeles i to overordnede varianter: Skilletegn bestående af to runde punkter over hinanden, nærmest som '·', og skilletegn bestående af et rundt punkt øverst med et kommalignende punkt nedenunder, nærmest som '·;'. Disse tegnvarianter optræder sporadisk gennem hele håndskriftet og må blot betragtes som varianter opstået i skriveprocessen da brugen af '·;' over for '·;' ikke følger nogen praksis. Alle 2-punktsskilletegn vil jeg derfor translitterere som '·;'.
2. Thorsens præcise ordlyd er: »I Håndskriftet er skrevet, efter Runeindskrifternes Måde, således at der efter hvert Ord er sat Skilletegn, nemlig to Punkter, og desuden undertiden ved Udgange nogle flere Punkter.« (Thorsen (udg.) 1853: 11 i »Forerindring«). Præcis hvad Thorsen mener med »Udgange« står ikke helt klart men efter al sandsynlighed tænker han på kapiteludgange.
3. Ét skilletegn består undtagelsesvis af hele 6 punkter (75r l. 11).
4. Billederne er midlertidigt tilgængelige fra <http://www.e-pages.dk/ku/579/> (sidst set 18/9-2012). Planen er at digitaliseringen bliver permanent tilgængelig på haandskrift.ku.dk når dette site i fremtiden lanceres. Tak til Sebastian Mortensen Mariné for disse oplysninger.
5. Denne tegning på bl. 28r har jeg ikke fundet beskrevet før og i Fotolit. 1877 gengives den ikke. Tegningen forestiller en venstre hånd med pegende finger med negl. De andre fingre er knyttede, og antydningen af armen ses nedenunder. Tegningen er sandsynligvis beskåret ved indbinding hvorfor tommelfingeren og resten af armen ikke ses. Muligheden foreligger at det er en illustration til teksten på bladsiden der netop handler om at miste forskellige lemmer, men sandsynligvis udpeger den et for tegneren vigtigt stykke i lovteksten.

6. For overblikkets skyld tillader jeg mig at normalisere citater fra translitterationen ved kun at lade teksten og det omtalte skilletegn stå tilbage.
7. Se <http://handrit.is/da/manuscript/view/AM08-028> (sidst set 18/9-2012) for detaljer om indholdet og antallet af skrivere. Håndskriftet er sidst katalogiseret på sitet af Eva Wedervang-Jensen den 7. oktober 2005.
8. Artiklen er en revidering af en studenteropgave skrevet ved Københavns Universitet i foråret 2012. Tak til Simon Skovgaard Boeck for råd og vejledning igennem processen.

Martin Sejer Danielsen

Anmeldelser

Erik Hansen og Lars Heltoft: Grammatik over det Danske Sprog, bd. I-III. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, København 2011. I kommission hos Syddansk Universitetsforlag. 1.842 sider, 795 kr. ISBN 978-87-7533-008-9.

För grammatikälskare i Danmark och Skandinavien är det en stor händelse när Erik Hansen och Lars Heltoft presenterar sin nya *Grammatik over det Danske Sprog* (GDS) på 1842 sidor. Grammatiken fortsätter den långa raden av betydande grammatikor i den danska lärdomshistorien. Bland föregångarna ser vi Jens Pedersen Høysgaards skarpsinniga verk från 1700-talet, Kristian Mikkel-sens syntax som skrevs för ett sekel sedan och inte minst Paul Diderichsens grammatik som under det senaste halvsekle har spelat en så stor roll i de nordiska länderna. Den nya grammatiken är imponerande, inspirerande och som sig bör ibland också irriterande.

GDS har inte bara kunnat ta spjärn mot tidigare danska grammatikor utan har också kunnat använda de ambitiösa referensgrammatikorna över norska (NRG) och svenska (SAG) som hann utkomma före sista sekelskiftet. Det är därför inte förvånande att GDS ger en så fullständig bild av det danska språkets grammatik. Inte ens en närsynt läsare upptäcker särskilt många språkdrag som författarna har förbisett. Liksom i grammatikorna över systerspråken har också i GDS redovisningen av talspråkliga drag blivit mera central än i äldre grammatiska handböcker. Bakgrunden är förstås både ideologisk, teoretisk och praktisk. Talspråket är allas språk, folkets språk mera än skriftspråket, teoretiska landvinningar har gjort dess syntax mera greppbar, teknologisk utveckling (bandspelare och datorer) har gjort det lättare att studera, dess ökande roll i offentligheten genom etermedierna har höjt dess status till skriftspråkets nivå etc. På senare år har språkvetenskapen mer och mer intresserat sig för den talade kommunikationen och dess regelbundenheter, och det märks förstås med rätta i GDS.

I sitt förord deklarerar författarna att arbetet har ett dubbel syfte. Dels ska GDS vara en referensgrammatik, dvs. en uppslagsbok över grammatiska fenomen i danskan. Dels ska den vara ett teoretiskt verk, en sammanhängande beskrivning och analys av danska på en ny teoretisk grundval. De båda syftena är inte alltid lätta att förena och författarna bekänner att det är originalitetsmålet som har prioriterats.

GDS' två författare har båda en omfattande och gedigen grammatisk produktion bakom sig inom den specifikt danska strukturella och funktionella

grammatiktraditionen. Erik Hansen har skrivit en lång rad skarpsinniga och originella artiklar om viktiga grammatiska fenomen och också Lars Heltoft har flera tungt vägande studier bakom sig, särskilt med anknytning till modalitet och topologi. Deras specialintressen har lämnat tydliga spår i GDS' mest intressanta avsnitt.

1. Innehåll och disposition

Grammatiken föreligger i tre band. Det första omfattar utom litteratur- och källförteckning ett oundgängligt alfabetiskt register över termer, ämnen och formord som behandlas i de tre banden. Band 1 innehåller också en fyllig programförklaring som konkretiserar vad författarna menar med en funktionell grammatik. Där redovisas också de dependensgrammatiska tankescheman som är avgörande för deras beskrivning och analys (81-100) och man försöker visa vilka element och relationer som karakteriserar den innehållsliga och den uttrycksmässiga sidan av syntaxens konstruktioner.

GDS är inte helt lätt att hitta i. Till en del beror säkert detta på att den programmatiskt avviker från äldre och nyare grammatiktraditioner. I vissa avseenden känner läsaren naturligtvis ändå igen den ordning som man är van vid från andra grammatikor. Första bandet (»Indledning og oversigt«) presenterar ordklasser, ordböjning och ordbildning. Mittbandet (»Syntaktiske og semantiske helheder«) behandlar nominalets syntaktiska och semantiska konstruktion. Indelningen i bestämt, obestämt och naket nominal har här genomförts och visat sig klart fruktbar. Därefter följer kapitel om verbet och dess böjningskategorier diates, tempus och modus. I ett fylligt kapitel behandlas sedan det nygamla satsledet predikat framför allt som sammansatt, dvs. när det utgörs av ett kopulaverb med dess predikativ (en term som delvis får ett nytt innehåll, se nedan). Kapitlen III-VII i mittbandet är enligt författarna »bogens hovedkapitler«. Det sista bandet (»Sætningen og dens konstruktion«) avhandlar de led utöver predikatet som ingår i satsen, dvs. nominala led som subjekt, direkt objekt, indirekt objekt och sådana prepositionsinledda led som motsvarar eller »specificerar« dessa. Här är också platsen för beskrivningen av infinitivfraser och bisatser.

Band 2 och 3 hårbärger emellertid också kapitel om fenomen som korsar den ovan skisserade dispositionen. Mittbandet har således ett viktigt kapitel om samordning. Här återfinns vidare avsnitt om led som inte är beroende av predikatet: fria adverbial, satsadverbial, dialogpartiklar, interjektioner etc. Band 3 är huvudstället för topologin med dess scheman. Där upprättas lineära ledföljdsscheman med platser för de dependensgrammatiskt definierade satsleden, platser som också har koppling till språkhandlingstyper och informationsstruktur. Här redovisas dessutom särskilda konstruktionstyper, t.ex. utbrytning (sætningskløvning) och satsfläta (sætningsknode), som också de måste förstås i ett kommunikativt perspektiv.

2. Ett funktionellt program

GDS lanseras som en funktionell grammatik. Därmed kan man som bekant mena både det ena och det andra, och de funktionella grammatikorna i Storbritannien, Nederländerna och Danmark kan vara tämligen olika. En genomgående ambition är dock att underlätta förståelsen av grammatisk struktur som den »fungerar« i språklig kommunikation, i samtal eller via skrivna texter. Ibland ser den funktionelle grammatikern grammatiken som ett historiskt svar på språkets kommunikativa uppgifter, och det finns inte sällan en oklar gräns mellan de grammatiska fenomenens historiska bakgrund och deras konventionella bruk.

I den funktionella grammatiken ses gärna språket ur talarens synvinkel, och grammatikens innehållssida betonas som utgångspunkt för den syntaktiska beskrivningen. Man fäster vikt vid de syntaktiska egenheter som kan sägas vara konventionaliserad pragmatik, dvs. visar hur talarens relation till lyssnaren och det sagda avspeglar sig i den grammatiska strukturen. Men också det propositionella innehållet i satsen lyfts gärna fram som grund för det syntaktiska uttrycket.

I GDS kan man märka författarnas funktionella perspektiv bl.a. i intresset för de fenomen som är typiska för dialogen och som behandlas i rätt omfångsrika avsnitt om dialogiska partiklar, interjektioner och ledföljdmönster som anger attityder, språkhandlingar och informationsstruktur.

2.1 Grammatiken – ett system av tecken

GDS ser med ett strukturalistiskt språkbruk grammatikens kategorier som tecken, dvs. konstellationer av innehåll och uttryck. Liksom ord och morfem har de grammatiska kategorierna alltså en innehålls- och en uttryckssida. Utan språkligt innehåll, inget språkligt uttryck, och tvärtom. Endast med denna utgångspunkt kan man skilja ut den språkliga betydelsen från den icke språkburna tanken eller det språkliga uttrycket från andra akustiska och visuella yttringar. En cirkel? Ja, men avsiktlig och antagligen nödvändig om man vill skriva grammatik på allvar. Vad man sedan ska göra med tecken där det verkar som om betydelsesidan är tom såsom i fråga om t.ex. expletivt *det/der*, infinitivmärket *at*, expletivt reflexivt pronomen (som i *brokke sig*) diskuteras dock inte i GDS som ett teoretiskt problem.

Författarna understryker att innehållssida och uttryckssida inte är isomorfa. Olikheten är ju lika väl som likheten det som gör idén om tecknets två sidor intressant. Detta är en självklarhet när det språkliga tecknet är t.ex. ett ord men blir lite mera svårhanterligt när både innehålls- och uttryckssida utgörs av bara osynliga, indirekt konstaterbara strukturer.

Egentligen är det en gammal sanning som GDS blåser liv i och tydliggör. I äldre grammatikor bytte man ofta perspektiv mellan uttryck och innehåll, medan man under de senaste seklet ofta har strävat efter att välja de mer handfasta ut-

trycksstrukturerna som utgångspunkten för grammatikbygget, varefter innehållsaspekten mest hedrades i kategoriernas definitioner och i semantiska kommentarer. GDS skiftar åter kreativt mellan de båda perspektiven. I det magistrala kapitel VI (»Modus og modalverber«) är det förståelsen av innehållskategorierna modus och modalitet som organiserar en lång rad av sinsemellan olika grammatiska uttrycksmedel: s-passiv och perifrastisk passiv, placering av obestämt subjekt, modalverb etc. Men i det omedelbart föregående kapitel V (»Tempus«) går resonemanget i motsatt riktning. Här utgår texten från uttryckssidans åtskillnad mellan presens och preteritum som påförs en rätt allmän betydelsestinktion ur vilken sedan både temporala och modala innebörder härleds.

2.2 Danska prototyper

GDS' författare ansluter sig till tanken att grammatiska kategorier har både centrala och mer perifera medlemmar (t.ex. 39). Om en kategori definieras som en uppsättning av egenskaper, har den prototypiska medlemmen i princip alla dessa, medan de perifera medlemmarna bara har vissa. Problemet blir då att urskilja vilka medlemmar som är prototypiska och därmed vilka egenskaper som konstituerar kategorin. Prototypeteorin brukar utgå från att prototypen är rätt specifik och konkret, gärna frekvent i bruket, prominent för tanke och känsla och framför allt en tydlig modell för hur man ska betrakta resten av kategorins medlemmar. GDS följer oftast denna linje som t.ex. när man hävdar att det prototypiska subjektet är tematiskt. Tematicitet är onekligen en prominent egenskap hos de flesta subjekt, även om det inte är så svårt att hitta meningar där ett annat satsled är fundament och tema:

Æblet spiser vi senere.
Det har jeg ikke hørt.

Det finns ju t.o.m. meningar som har subjekt men saknar tema:

Det sner.

Men ofta överger GDS prototypeteorin som rättesnöre och väljer mer abstrakta definitioner som liksom ska täcka in kategorins alla medlemmar i alla dess användningar. Låt mig ge tre exempel som visar vad detta kan innebära. Prototypiska subjekt är agentiva eller kausativa, men GDS ser dessa roller som sekundära fenomen och beskriver i stället subjektet som bärare av en helt tom roll. Presens-kategorin och suffixet *-er* har som sin mest framträdande betydelse nutid, men GDS tillägger *-er* en oklar modusbetydelse och presens får den övergripande innebörden icke-avstånd. En typisk genitivanvändning är *Roberts cykel* och genitiven anger prototypiskt possession (tillhörighet), men GDS söker i stället en

heltäckande betydelse för genitivens olika bruk och stannar för meronymi, dvs. en helhet-del-relation mellan genitivens och nominalets referenter. Anledningen är sannolikt att författarna för varje paradigm vill finna åtminstone en genomgående egenskap, men resultatet blir då lätt att det prototypiska bruket råkar i bakgrunden.

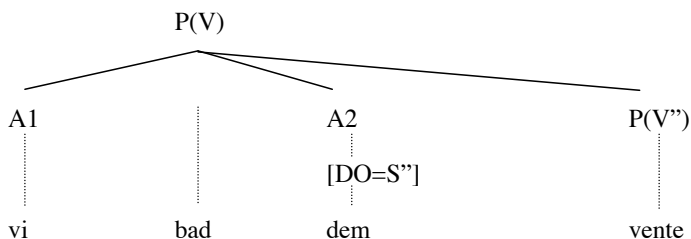
2.3 En dependensgrammatik

Ett djärvt drag i GDS är att försöka beskriva inte bara uttryckssyntaxen utan också den motsvarande innehållssyntaxen, båda med dependensgrammatikens apparat. För uttryckssyntaxen kan man i stor utsträckning nöja sig med den uppsättning kategorier för led och konstruktioner som etablerats i andra grammatiktraditioner under det gångna seklet och tidigare. För innehållssyntaxen är uppgiften en större utmaning även om här filosofiska och semantiska begrepp som argument, predikat, operator, semantiska roller är tillgängliga. GDS ger också hjälpverben en plats som egen kategori i den innehållsliga strukturen. Denna kategori AUX vidare specificeras sedan semantiskt med avseende på de starkt uttrycksberoende egenskaperna tempus, modus, kopula, diates (t.ex. 115).

Författarna understryker hur viktigt det är att skilja innehålls- och uttrycksstruktur åt och deklarerar att »man skal gennemføre analysen konsekvent på begge niveauer så man bagefter kan spørge hvad relationen mellem indhold og udtryk er« (103). Man kan dock konstatera att gränsen mellan innehåll och uttryck ibland överskrids i GDS.

Innehållsstrukturerna hänvisar således på olika vis till motsvarande uttrycksstruktur. Vi har ovan sett hur författarna sneglar på syntaxen vid underindelning av AUX och på liknande sätt smygs ordklasserna in när predikatet P underindelas i olika typer som har en klart uttryckssyntaktisk motivering.

Med hjälp av en särskild taggning (koefficient) anges också hur ett argument i en överordnad sats är implicit argument till ett underordnat predikat. Detta görs genom att den innehållsliga strukturen hänvisar från det ena uttryckssyntaktiska stället till det andra (figur 1).

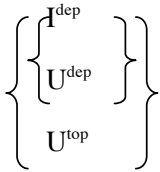
Figur 1.

Dvs. argumentet A2 kommer att i uttrycksstrukturen bli direkt objekt (DO) som semantiskt fungerar också som om det hade varit uttryckssubjekt till det underordnade predikatets verb (V”).

Författarna låter ibland uttrycksled invadera innehållsstrukturen utan att närmare kommentera detta. Innehållsstruktuella dependensdiagram medger t.ex. noder hämtade från uttrycksstrukturen som när de uttryckssyntaktiska leden NOM (nominal) och Vf (finit verb) (1220), ADJ (adjektiv) (1344), FV (fritt valensled) (1435) återfinns i dependensdiagram som i övrigt återger innehållsstruktur.

Det mest spännande inslaget i GDS’ syntaxmodell är att språkets lineära karaktär betraktas som ett sekundärt fenomen. Den grundläggande innehålls- och uttrycksstrukturen beskrivs alltså dependensgrammatiskt (81) principiellt utan hänsyn till satsledens ordning i den realiserade satsen. En särskild nivå är sedan den topologiska strukturen.

Vi landar alltså på en beskrivning i tre skikt, där de två övre nivåerna utgör det egentliga syntaktiska tecknet som lineariseras på den tredje nivån (figur 2).

Figur 2.

Detta är en intressant helhetsbild, men den för med sig många problem som författarna knappast haft möjlighet att lösa. (De hänvisar till Eisenberg 1989 som inspirationskälla i fråga om grundläggande dependensförhållanden och man kan notera att också Eisenberg redovisar topologin som en särskild nivå. Den eklektiska och resonerande hållningen i GDS erinrar inte så lite om Eisenbergs grammatiska Grundriss, även om GDS’ beskrivningar och analyser är författarnas egna.)

Låt oss först se på dependensrelationerna, vilka uttömmande utgörs av hypotax, katatax och paratax. Som bekant innebär hypotax mellan A och B att A i sitt sammanhang är nödvändigt för B men inte omvänt. Katatax mellan A och B kännetecknas av att A och B förutsätter varandra (interdependens). Vid paratax mellan A och B gäller att A och B inte förutsätter varandra och att de därför i sammanhanget kan användas ensamma. De här relationerna är inte lätta att identifiera ens i uttryckssyntaxen. Men än svårare är läget i innehålls-syntaxen.

I uttryckssyntaxen råder enligt GDS interdependens (katatax) t.ex. mellan subjekt och finit verb (t.ex. 1195). Båda behövs för att en (finit) sats ska föreligga. Så förhåller det sig med den prototypiska satsen, men det finns förstås också andra typer av satser som saknar subjekt eller finit verb:

Tag Ø din egen cykel!
Ø er tilbage i næste uge..
(den bog) der Ø lå her

Ham Ø statsminister!

Också prepositionsfrasen ses i GDS som ett fall av interdependens (t.ex. 103). (Detta till skillnad från andra sentida grammatikor där prepositionen anses som konstruktionens kärna.) Normalt kan ju varken prepositionen eller dess rektion ensamma fungera i prepositionsfrasens kontext. Men det betyder att följande exempel betraktas som icke-prototypiska vid bedömningen i GDS av prepositionsfrasens dependensstruktur:

(den pige) han er forelsket i Ø
Hatten faldt af Ø.
Vi har bilen foran huset i steden for bag ved Ø.

I nominalens uttrycksstruktur är den bestämda eller obestämda artikeln kärna och substantivet det styrda ledet (t.ex. 547f). (Här överensstämmer GDS med en del andra samtida grammatiska traditioner men avviker från traditionens omvända analys vilket innebär att man vid dependensanalysen ser bort t.ex. ifrån det faktum att substantivet styr genus i artiklarna). Visst kan den bestämda och obestämda artikeln ensamma utgöra nominal, men det kan ju också substantivet:

Jeg køber den (røde bil). Han har allerede købt en (rød bil).
Jeg ser kun Ø røde biler. Hvor er Ø Erik?

Vad är (proto)typiskt och vad är det inte? Inte minst dependensgrammatiker borde ägna sig lite mera explicit åt detta problem vid tilldelningen av innehålls-
liga och/eller syntaktiska strukturer.

I innehållssyntaxen handlar det om att gruppera mentala storheter i förhållande till varandra. Typiska frågor som vållar huvudbry är då sådana som de följande. Om en referent nämns två gånger i en sats, är den då också representerad i innehållssyntaxen med två noder eller bara en?

Lene så sig i spejlet. Anders følte sig træt.

Om en och samma referent spelar två roller vid olika predikat i en mening där den i uttrycket bara är nämnd en gång, ska den då företrädas av en eller två noder i innehållssyntaxen?

Arne beordrede Bjørn til at spille klaver. [Bjørn är adressat för ordern och agens för spelandet]

Bo elsker de bøger Lone har skrevet. [Bo elsker vissa böcker och dessa böcker har Lone skrivit.]

I vilken riktning går det semantiska beroendet mellan ett predikat och ett argument egentligen? Vi brukar ju säga att t.ex. ett verb ger roll åt sina argument. Men intuitionen är ett opålitligt instrument för att avgöra vilket led som (mest) bestämmer det andras betydelse i satser som

Hvornår gik Ole/filmen?
Hvor sidder Ole/smerten?

Sådana frågor kan diskuteras i någorlunda ordnade former i en uttrycksorienterad syntax men är svårare att få grepp om på innehållssidan.

De flesta läsare av GDS undrar nog varför predikatet är överordnat subjektet i innehållssyntaxen men har en interdependentiell (katataktisk) relation till subjektet i uttryckssyntaxen. Skulle predikatet alltså vara innehållsligt nödvändigt men inte dess subjekt?

Nominalets innehållsliga dependensstruktur får vi veta rätt lite om (547) till skillnad från dess uttrycksstruktur (518-546). Ändå är just nominalet en lämplig prövosten för dependensanalysen. Betrakta t.ex. ett nominal som uttrycks med substantiv, räkneord, adjektiv, pluralsuffix och bestämd artikel (t.ex. *de tre cykl-er-ne*). Bortsett från dependensriktning skulle många nog kunna enas om följande innehållsliga struktur:

[[[[Kategori – Attribut] – Flertal] – Antal] – Best]

Dvs. kategorin (substantivet) specificeras med attribut (adjektiv). Substantivets referent multipliceras till flertal (pluralsuffix) och flertalet specificeras ytterligare som ett visst antal (räkneord). Referentgruppen anges vidare som identifierbar av lyssnaren (bestämd artikel). Kanske vill vi föra samman flertal och antal som en semantisk syntagm, men resten är nog oproblematiskt. Däremot är det svårare att ange vad som styr och vad som är styrt i dependensstrukturen. GDS föreslår (på rätt oklara grunder) att bestämmare och kategori utgör en katatagm (547), men resten lämnas okommenterat och avbildas inte med något dependensdiagram.

GDS ger inga allmänna upplysningar om eventuella restriktioner som gäller för vad som kan vara styrande nod i en dependensstruktur. Kan t.ex. ett suffix styra ett annat led? Finitisuffix kunde vara en sådan kärna, men i GDS' diagram har det ingen egen nod utan omtalas bara som verbets finithet. Överhuvudtaget diskuterar inte författarna var och när i regelsystemet som de böjda orden blir böjda. Men kan anta att saken i sista hand måste saken tas omhand av lexikon och någon sorts topologiska scheman för de böjliga ordklasserna, men dessförinnan måste ju syntaxen ha fördelat suffixen i regler för morfologisk styrning och kongruens.

En annan fråga där man som läsare av GDS kan vara osäker, är om katatagmer kan bestå av flera än två led. Det tycks så att döma av diagrammet s. 1221 där den katataktiska strukturen omfattar fyra led. Kan katatagmer vara styrande led, dvs. kärnor i en hypotagm? Ja, detta är möjligt som vi ser av t.ex. s. 1030 där tids- och rumsadverbial sägs styrda av predikationskärnan (medan satsadverbial styrs av »det finitte verbums fleksivformer« s. 1039 och sättsadverbialen av verbets stam s. 1019). Kan katatagmer själva styras? Ja, också detta går för sig i GDS som i ett par diagram visar hur en prepositionsfras underordnas en predikatsnod (910f). Detta sista exempel är intressant eftersom predikatsnoden där är en lexikaliskt tom kärna. Om vi härtill lägger att stammar kan styra böjning (substantiv styr genus, bestämd artikel styr bestämdhet i substantivets adjektivattribut) och att kopulaverbet styr kongruensen mellan subjekt och predikativ (869), så måste man nog medge att styrningsbegreppet används mycket frikostigt. Man skulle verkligen vilja veta lite mer om vilket handlingsutrymme som medges av den teoretiska grammatik som GDS försvar sig till. Vad är möjligt och vad är inte möjligt?

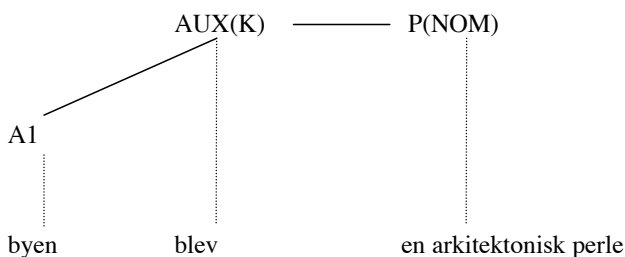
Mot bakgrund av ovanstående kan läsaren med fog fråga sig om det går att säga något om de allmänna principerna för hur en innehållsstruktur kan förhålla sig till en uttrycksstruktur och omvänt? Är det meningsfullt att fundera över korrespondensregler (översättningsregler, metaregler) som sammanfattar de möjliga relationerna mellan innehålls- och uttrycksstruktur?

Det kan nog vara vanskligt för GDS' läsare att själva utnyttja tumreglerna för hur de semantiska och syntaktiska dependensstrukturerna ska byggas. Man hade därför önskat inte bara att de allmänna principerna för dependensgrammatiska strukturer hade genomgått lite mera detaljerat utan också att GDS mera systematiskt hade ställt innehålls- och uttryckssyntax mot varandra i avsnitt efter avsnitt. Nu blir det inte riktigt klart vad poängen är med att konstatera eventuella likheter och olikheter mellan innehåll och uttryck. De dependensgrammatiska diagrammen är faktiskt rätt tillfälligt använda i hela det stora verket. Blir de inte rentav mindre vanliga i slutet än i början? Eftersom de inte används systematiskt förefaller de i praktiken snarare vara redskap för diskussion och kommentar än som en redovisning av beskrivningar och analyser i en teoretiskt bindande form.

2.4 Topologi som grammatik

GDS betraktar topologin som en självständig nivå. Det innebär att grammatiken måste specificera hur de dependensgrammatiska strukturerna översätts till linjära. Författarna antyder inte att det finns några generella principer för denna översättning. I stället görs en förteckning över dependensgrammatiskt definierade satsled som matchas med en lista där motsvarande topologiska platser listas i ordningen från satsens början till dess slut (1583). Vissa tendentiella samband skisseras (kap. XV: likhet, tyngd, närhet) men relationen mellan dependensgrammatik och topologi formaliseras inte.

På sätt och vis införs topologin smygvägen via dependensdiagrammen eftersom leden i hypotagmer och katatagmer anges i sin prototypiska ordningsföljd. Ta t.ex. det innehållssyntaktiska diagrammet i figur 3.

Figur 3.

Katatagmens led som ju i princip inte är lineärt ordnade återges överallt så här i enlighet med den topologiska ytstrukturen. Det underordnade argument som motsvarar subjektet i den dependentiella uttrycksstrukturen får redan här (utan kommentar) sin prototypiska plats som det kommer att anvisas i det topologiska schemat. Detta sätt att avbilda innehållslig struktur strider mot teorin. Är det ett pedagogiskt knep, så motverkar det på sätt och vis sig självt. Läsaren kan felaktigt få för sig att leden redan i dependensstrukturen står på plats lineärt i förhållande till varandra.

GDS' topologiska schema presenteras och kommenteras utförligt i kapitel XV. Det bygger på Diderichsens klassiska schema men har genomgått stora och viktiga förändringar. I det nya schemats neutrala form hamnar subjektet före det finita verbet och ledföljden överensstämmer också i övrigt med den i de flesta bisatser (ledsätningar). Den neutrala ledföljden ses som styrd av underordnande konjunktion eller av s.k. subjektiva partiklar av typen *gid, mon* m.fl. Påståendesatsens schema har fundament som definierande markör och prototypisk realisbetydelse. Subjekt och satsadverbial står liksom hos Diderichsen i denna ordning efter det påståendesatsens finita verb. En annan variant av schemat överensstämmer med påståendesatsen men saknar fundament vilket innebär att betydelsen blir non-realis. Den återfinns bl.a. i ja-nej-frågor och villkorssatser utan inledande konjunktion.

GDS' schema har blivit mera komplicerat än Diderichsens eftersom man strängt följt principen att alla satsled i en dansk sats ska hamna i rätt ordföljd genom att placeras på en för dem avsedd plats. I princip får alltså inga led byta ordning annat än om det redan finns en alternativ plats i schemat reserverad just för det flyttade leDET. GDS har inte velat rensa schemat genom att tillåta optionella flyttningar kopplade till icke-syntaktiska omständigheter.

En nyhet är också strävan att motivera schemat och dess ordningsföljd funktionellt, inte minst genom att dess platser eller fält (dvs. grupper av intilliggande

platser) tilldelas informationsstrukturella och modala betydelser. (Det är dock för anmälaren oklart om topologin enligt GDS endast är en översättning av den dependentiella uttrycksstrukturen utan egen innehållsstruktur, eller om den i någon mån också är ett självständigt system av tecken, med egen innehållssida som framför allt bidrar med pragmatiskt innehåll.)

Man måste medge att kombinationen av dependensgrammatik och topologi är ett tilltalande projekt. Här är inte platsen att diskutera hur idén kunde utvecklas, men nog hade det varit intressant om man hade kunnat förenkla förståelsen av det syntaktiska tecknet så att en dependensstrukturell innehållssida var kopplad till en topologisk uttryckssida. Det hade då varit extra lockande att fundera över de generella principer som översätter det språkliga dependentiellt byggda innehållet till det språkliga lineärt ordnade uttrycket.

2.5 Den agglutinerande danskan

Danska substantiv, adjektiv och verb kan böjas. Ett typiskt drag är att stammen kan följas av fler än en segmenterbar ändelse som vid substantiven:

Stam	Flexivplatser		
	+1	+2	+3
æble	-r	-ne	-s

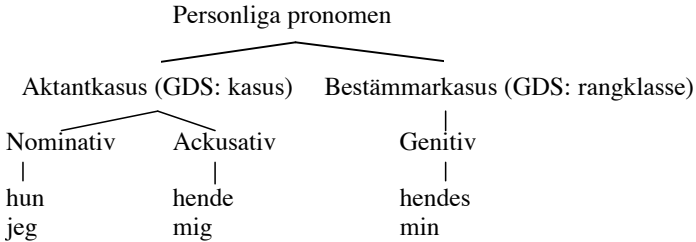
I de flesta fall kontrasterar en ändelse på en viss plats mot avsaknad av ändelse. Varje plats representerar alltså en böjningskategori, dvs. ungefär så här vid ett substantiv:

Numerus	Best.-het	Kasus
Singularis: Ø	Obestämd: Ø	Default: Ø
Pluralis: -r	Bestämd: -ne	Genitiv: -s

GDS utgår från att dansk böjning agglutinerar ändelser, där varje plats anger värde för en viss böjningskategori (paradigm) och där varje böjningskategori har två värden, av vilka det ena anges med noll och det andra med ett suffix. I praktiken är som bekant läget lite mera invecklat också i danskan: bestämdhetsuffixet anger t.ex. också numerus och genus, ibland saknas suffix i pluralis, ja t.o.m. i genitiv. Men det är ändå detta system som anses prototypiskt och som vägleder författarna vid redovisningen och förståelsen av den moderna danskans morfologi.

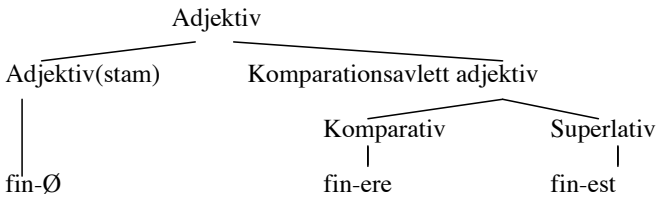
Analysen av böjningsmorfologin bedrivs med sträng disciplin. Ibland är det relativt lätt att acceptera författarnas dikotymianalys. De personliga pronomenen *han*, *hun* sägs som bekant ha tre kasus, men författarna räddar ändå dikoty-

miantagandet genom att räkna med »kasus«-kategorier på två nivåer (435f, 551f) (figur 4).

Figur 4.

Kanske kan man också godta att adjektivens ändelsekomparation avfärdas som avledning (863f) (figur 5).

Figur 5.

GDS motiverar analysen med att de komparerade formerna har en annan syntax än positivformen, ett argument som inte förefaller så starkt eftersom GDS betraktar participen (206f) och s-passiven (202) som böjningsformer av verbet fastän de ju också på ett genomgripande sätt ändrar verbets syntax. GDS ser för övrigt adverbserier av typen *hjem–hjemme–hjemad* som böjningsparadigm (840) utan att kommentera det brott mot dikotymiprincipen som ett sådant paradigm utgör.

Mer påfallande är författarnas analys av verbens finita böjningsformer imperativ, presens, preteritum. För att rädda idén om de dikotyma paradigmerna där ett noll-suffix kontrasterar mot ett explicit suffix upprättas i GDS (663f, 734) de två paradigmerna

Modus: Imperativ -Ø gentemot indikativ *-(e)r*

Tempus: Presens [-Avstånd] -Ø gentemot preteritum [+Avstånd] *-te/-ede*

Här verkar skarpsinnet ha våldfört sig på förnuftet och intuitionen. Är det verkligen en fruktbar tanke att *-er* inte anger presens utan i stället blott och bart uppbygger den vaga funktionen av indikativ? (Författarna hänvisar till att presensformerna av modala hjälpverb saknar presenssuffix och menar att detta stöder deras mor-

fologiska analys. Denna grupp av högrekventa formord består dock till större delen av preterito-presentiska verb där ändelselösheten historiskt måste ses som lexikalisering av preteritum singularis. Man kan också notera att några av verben slutar på *-r* och *-l*, en fonetisk omständighet som kan ha bidragit till att modalverben inte analogiskt påförts den regelbundna ändelsen *-(e)r*. Båda dessa omständigheter gör faktiskt modalverben mindre rimliga som prototyper för presensböjningen.)

Fascinationen inför modus tycks också i övrigt ha lett till att presens' tempus-betydelser behandlats styvmoderligt. Sålunda redovisas dess viktiga användning om framtid bara på en kvarts sida (692) vilket kan jämföras med grammatikens omfattande framställning om modus och modalitet. Också s.k. »historiskt presens« får en rätt håglös presentation, under rubriken »empati« (716).

Andra exempel på långt drivet djupsinne finner man i analysen av substantivets böjning (227, 446) så som följer:

Substantiv	Best.-het	Genus	Numerus
Sing.	e ¹	n / t	Ø
Plur.	e ¹	n	e ²

GDS berättar att *-e'* här är samma suffix som i adjektiven (den *rød-e* bil). Suffixet *-n* anger här utrum trots att alla adjektiv har Ø i denna funktion. Mer rimligt är det att *-e²* är samma suffix som i adjektiven (*rød-e* biler). En annan fundering är det att *-n* framför *-e²* är en sorts hiatushinder. Fan tro't. Att anta att genus finns också i pluralis verkar strida mot danskans och de andra skandinaviska språkens generella struktur. Däremot är det mycket som talar för att den bestämda suffix-artikeln grundform – också synkroniskt – är *-en* som sedan böjs i genus och numerus på samma sätt som ett adjektiv (t.ex. *egen*): Ø – t – e.

Författarna avvisar tanken att vissa suffix kan uttrycka flera kategorier samtidigt, som i latinet (portmanteau, 223). Därigenom ges morfologin en särställning, eftersom det annars i den syntaktiska topologin är fullt möjligt att en viss position anger värden i olika paradigm. Fundamentfältet utfylls exempelvis för att signalera deklarativ huvudsats, men det är samtidigt en plats som anger objektivet modus i aktiv sats med obestämt subjekt (1301ff). Bestämtheten antas ingå i stammorfemet i t.ex. egennamn som sägs vara »født bestemt« (513) och i possessiva pronomen där »bestemtheden er en del af deres stamme« (551). Genom »teleskopering« kan ett led samtidigt spela olika roller vid olika predikat (1329). Ett paradexempel på syntaktisk mångfunktionalitet är den obestämda artikeln *en* som anger antal (liksom räkneord), icke-identifierbarhet (till skillnad från den bestämda artikeln), individivering (liksom *nogle* i plural).

Ett nygammalt inslag i GDS är välviljan mot perifrastiska medlemmar i paradigmerna (167). Från praktisk, kommunikativ synpunkt är detta självklart en tilltalande strategi. Många läsare (t.ex. med andra språk som huvudintresse) är nog

betjänta av att grammatiken på samma ställe behandlar betydelse och kommunikativ funktion för paradigmens böjda och perifrastiska medlemmar, t.ex.

- perifrastisk komparation – ändelsekomparation (856)
- perifrastisk passiv – *s*-passiv (630f)
- perifrastiska tempus – flexivtempus (198, 673)
- perifrastiska modus – ändelsemodus (741f, 787, 806)

Syntaktiskt orienterade läsare, vana vid andra teoretiska traditioner, undrar förstås hur de perifrastiska varianterna inom paradigmen infogas i uttrycksstrukturen. Den typen av frågor besvaras inte alltid i GDS. Någon kunde t.o.m. tänkas anklaga GDS för att mot sina egna principer (36) luta lite åt den vindögda grammatiken. I ett historiskt perspektiv kan ju antagandet av perifrastiskt tempus eller perifrastisk passiv ha föranletts av latingrammatiken med dess i huvudsak enhetliga flexivparadigm!

3. Nya sammanhang

GDS är en generös grammatik med många tankeväckande avsnitt som inte alltid utgör en integrerad helhet men som ändå ger en öppen läsare mycket intressant att tänka på. Här vill jag lyfta fram och kommentera några originella kapitel som jag särskilt har fastnat för.

3.1 Predikat och predikativ

GDS betraktar en verbkedja med hjälpverb och huvudverb som ett sammansatt predikat, en katatagm i varje fall i innehållssyntaxen. Så långt stämmer GDS överens med den traditionella skolgrammatiken. Andra moderna grammatiker tar fasta på styrningsförhållandet från vänster till höger, dvs. att det första verbet självt är finit varefter sedan dess stam bestämmer formen hos nästa verb vars stam bestämmer formen hos nästa och så vidare, som i exemplet:

Marie må hav-e ville-t læs-e hele bogen.

Mer intressant är nog att GDS (kapitel VII) också uppfattar ett kopulaverb med dess adjektiviska eller substantiviska predikativ som sammansatt predikat:

Hun *er vild* med grønkål.
Byen *er en arkitektonisk perle*.

Han *blev meget dygtig* i kemi.
Hun *bliver nok statsminister*.

Parallelliteten mellan (sista) infinit verb och predikativ i ett sammansatt predikat framgår tydligt i ett svenskt exempelpar som:

Han sägs	vara lik	sin bror.
Han sägs	likna	sin bror.

Som en liknande parallell kan man se perifrastisk passiv och *s*-passiv:

Han skal ikke	blive udnævnt	af dronningen.
Han skal ikke	udnævnes	af dronningen.

Det sammansatta predikatet har syntaktiskt enhetstryck. Så långt är säkert analysen okontroversiell. Men GDS räknar också fall som de följande som sammansatta predikat med predikativ:

Han *er hjemme* (i Roskilde).
Hun *kom hjem* (til Roskilde).

Kopulaverben är nu bara delvis desamma men vi lägger märke till att de inte påverkar subjektets roll och att de bildar telicitetspar precis som *være* och *blive*:

	med adjektiv	med rumsadverb
atelisk	være	være
telisk	blive	komme

Som predikativ räknar GDS också presens particip (»samtidsinfinit») men här är parallelliteten inte lika tydlig i fråga om hjälpverbens telicitet även om vi åter möter det karakteristiska syntaktiska enhetstrycket.

Han blev siddende.
Hun kom gående.

De sammansatta predikaten i GDS är en nygammal uppfinning som lämnar efter sig en del frågetecken, inte minst hur innehållssida och uttryckssida förhåller sig till varandra. Man bör också komma ihåg att gränsdragningen är oklar mellan primära kopulaverb och andra verb som med avbleknad betydelse (genom s.k. indlejrning) kommer att likna dessa semantiskt och syntaktiskt (908f). Gränsdragningen är i praktiken också oklar mellan de predikativa rikttnings- och befintlighetsadverben (som GDS inte vill kalla adverbial) och andra lokalangivelser, antingen dessa specificerar subjekt och objekt eller om de rumsbestämmer satskärnan som helhet (t.ex. 1365f, 1378ff).

3.2 Medelbare led

Liksom GDS i sin redovisning av det sammansatta predikatet bringar en viss ordning i syntaxen lyfter den också fram ett semantiskt och syntaktiskt mönster bakom de verbnära satsled som GDS kallar »middelbare« (1181ff) och som annars har benämnts »bundna adverbial«, »prepositionsobjekt« m.m.

Utgångspunkten är därvid de nominala (»positiva«) leden subjekt, direkt objekt och indirekt objekt som semantiskt och syntaktiskt motsvarar samma led i andra grammatikor. Den bild som GDS tecknar är att uttrycksstrukturens subjekt, direkta objekt och indirekta objekt motsvarar varsin typ av argument i innehållsstrukturen, argument som alternativt också kan anges med »middelbare led« i uttrycksstrukturen. GDS lanserar olika termer för dessa. Jag väljer här ur mångfalden termerna motled (da. mod-led) och medled (da. med-led) (figur 6).

Innehåll	Arg. 1	Arg. 2	Arg. 3
Uttryck (a)	Subjekt (S)	Dir. obj. (DO)	Ind. obj. (IO)
(b)	S motled	DO motled	IO motled
(c)	S medled	DO medled	IO medled

Figur 6.

Även om författarna har måst tänja materialet på längden och tvären för att få innehåll och uttryck att passa ihop, har man ändå lyckats förvånansvärt väl med att skapa överblick och reda i en annars ofta styvmoderligt behandlad del av syntaxen.

Termen »motled« ska enligt författarna läsas ungefär som 'motsvarande led'. Normalt ersätter det prepositionsinledda motledet det motsvarande nominala ledet. Jag ska illustrera vad GDS menar med de tre typerna av motled med exempel.

Subjektets motled:

det myldrer *med myrer*
 det er godt *med sild*
 det griber gevaldigt om sig *med mobiltelefoner*

Det direkta objektets motled:

hun spiste *af æblet*
 hun flyttede *på møblerne*
 de læste *i bogen*

Det indirekta objektets motled:

de overdrog ansvaret *til Lisbeth*
vi forklarede det *for ham*

Subjektets motled har alltså samma semantiska roll som motsvarande subjekt men det har inte subjektets övriga funktioner som markör av modalitet och informationsstruktur (1227ff). (Det är förstås lite förvillande att subjektets motled har prepositionen *med* snarare än *mod*.) Också det direkta objektets motled har samma roll som motsvarande objekt. Ett rätt genomgående drag är som bekant att predikatet med motled är ateliskt också där det styrande verbet med vanligt objekt skulle vara teliskt (1335ff). Prepositionsvalet varierar. (Om det indirekta objektets motled se 1347ff.)

Termen »medled« är rättvisande såtillvida att den oftast anger led som har just prepositionen *med* i betydelsen 'tillsammans med' eller redskap 'medelst'. Här ersätts inte det ordinarie subjektet eller objektet av det medelbara ledet utan dess aktant får sällskap av ännu en aktant, nämligen med-ledets. Betydelsen hos konstruktionen kan då komma att ligga nära en samordning. Ofta föreligger alltså en gemensam eller ömsesidig aktion, även om medledets aktant kan ha en mera sekundär roll. Exempel:

Subjektets medled:

hun diskuterer *med Erik*
han gik ud *med hunden*
vi smadrede bilen *med en brosten*

Objektets medled:

broen forbinder Sverige *med Danmark*
de sammenlignede London *med Paris*

Som en sorts medled ser GDS ofta de lokalbetecknande led som står i en tillhörighetsrelation till (»specificerar«) subjektets aktant. Hit hör medelbara led i satser av följande typ:

Specificerat subjekt:

jeg væltede *med min cykel*
hun holdt i den *med den højre hånd*

Specificerat objekt

hun holdt ham *i hånden*
 jeg gav ham en lussing *på den venstre kind*

GDS ger sålunda en tilltalande överblick över de verbnära argumenten och deras uttryck. I enlighet med sin programförklaring utgår författarna från prototypiska representanter för en postulerad kategori och får så fram ett övertalande symmetriskt mönster. Det säger sig självt att den språkliga verklighetens vagheter och mångfald kan hamna i bakgrunden. Subjektets motled fördelar sig t.ex. på två typer som semantiskt och syntaktiskt är synnerligen olika varandra. Objektets medled är ganska marginella. Subjektets medled utgör visserligen en stor och rätt väl sammanhållen kategori men de är i praktiken svåra att skilja från liktydiga fria adverbial. Skillnaden mellan de direkta och de indirekta objektens motled är avsevärd. De direkta objektens motled kan inledas av nästan lika många prepositioner som de fria adverbialen.

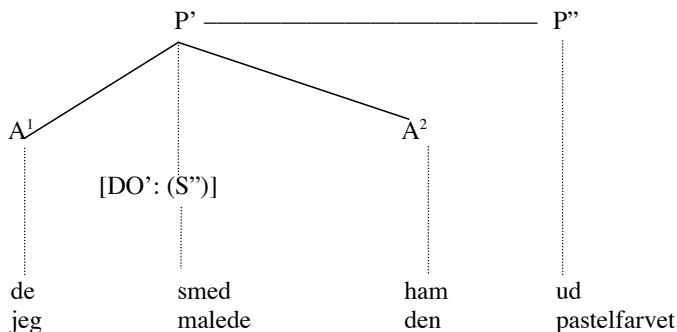
Man noterar vidare att författarna blundat för de stora likheterna mellan agenttiella *af*-fraser i passiva satser och subjektet i motsvarande aktiva satser. Sådana *af*-fraser skulle ju kunna vara en sorts subjektets motled. Prepositionen *af* används ju också för subjektets motled i abundanssatser: »det myldrer/vrimler af studenter«. I båda fallen rör det sig om det GDS kallar för »nedskrivning« av subjektet och skillnaden mellan medelbara led och fria adverbial är inte alltid så tydlig.

3.3 Danskans roller

Korrespondensen mellan innehålls- och uttryckssyntax är som ovan påpekats inte systematiskt beskriven och formaliserad i GDS. Man letar alltså förgäves efter någon sorts korrespondensregler som härleder den ena strukturen ur den andra, oavsett vilken struktur man vill se som den primära.

Formaliseringen av innehållet i dependensgrammatiska diagram täcker heller inte hela betydelsesidan utan huvudsakligen det propositionella innehållet. Man skulle här gärna vilja se mera av samspelet mellan t.ex. de semantiska »argumenten« och deras syntaktiska motsvarigheter subjekt, objekt och adverbial. Visserligen talas det om innehållssubjekt och innehållsobjekt, men dessa begrepp har en oklar status. (Se t.ex. översikten 1395f.)

I notationen uppmärksammas bara de fall där ett »innehållssubjekt« saknar explicit motsvarighet på uttryckssidan. GDS taggar då det överordnade predikatet och anger hur ett av dess argument också ska tjäna som t.ex. innehållssubjekt åt ett underordnat predikat med implicit subjekt i uttryckssyntaxen. Lösningen har närmast ad hoc-karaktär men fungerar antagligen för sitt deskriptiva syfte. Ett exempel må visa hur predikativ med implicit subjekt redovisas i innehållsstrukturer. (P = predikat som har indexerats av mig, A = argument, DO = direkt objekt, S = subjekt) (figur 7).

Figur 7. $[DO' : (S'')]$ skall läsas: Det argument som anges med direkt objekt vid det verb som motsvarar P' ska också tolkas som subjekt vid det verb som motsvarar P'' .

Möjligen kan man förvånas över att formalismen inte används mera systematiskt i de avsnitt av GDS som beskriver sådana konstruktioner där implicita subjekt är ett centralt moment, såsom infinitivfraser, predikativ och andra »skjulte sætninger«, alla erkänt svårbedömda syntaktiska fenomen.

Genom valens tilldelas innehållssubjekt och innehållsobjekt semantiska roller som agens, orsak, upplevare, mottagare etc. Synen på dessa roller skiljer sig i olika grammatiktraditioner. Somliga grammatiker har hoppats kunna upprätta en universell lista av semantiska roller. En annan rimligare linje är att det inte kan finnas en sådan lista: i stället antas klassen av roller vara universellt öppen, dvs. specifika roller styrs särskilt av enskilda verb. I det senare fallet är då helt enkelt subjektets roll vid verbet X bara 'den som X -ar' där X har den betydelse som verbet har i sitt kommunikativa sammanhang.

GDS skiljer mellan särskilt grammatikaliserade roller och lexikaliskt påförda roller. Den grammatikaliserade rollen är en rätt abstrakt egenskap som följer satsledstypen, i första hand subjektet, det direkta objektet och det indirekta objektet. De lexikaliskt påförda rollerna är mer specifika och tilldelas aktanterna genom lexikalisk valens som en del av verbets eller adjektivets betydelse.

Inte oväntat är GDS' författare mest intresserade av de grammatikaliserade semantiska rollerna (1392ff). Man har försökt finna en minsta gemensam nämnare för alla de lexikaliskt specifika roller som kan innehas av subjekt, direkt objekt, indirekt objekt i danska. Resultatet har blivit – här något förenklat – att subjektet har en neutral roll eller rättare sagt ingen grammatikaliserad roll alls. I det enskilda fallet bestäms subjektets roll alltså helt av det specifika verbet utan grammatikaliserade förhandsinskränkningar som [Agens], [Orsak] eller [Upplevare]. Till skillnad från subjektet har det direkta objektet en grammatikaliserad roll som dock är negativt definierad. Denna roll har döpts till [Inkausativ] eftersom ett objekt aldrig kan ha den lexikaliska rollen [Agens] eller [Orsak]. Det indirekta objektet har också

en grammatikaliserad roll. Den är positivt definierad som [Helhet] vilket innebär att aktanten alltid ingår i en sorts helhet-del-relation med det direkta objektets aktant. ([Helhet] är också den roll som tillkommer subjektet i satser med *have* eller *få* som predikat, men där är rollen inte grammatikaliserad utan lexikalt påförd.)

GDS' förslag är intressant, även om det kanske inte känns omedelbart attraktivt att införa en sådan abstrakt nivå där analysen egentligen inte är till för något annat än sig själv. Trots allt påförs ju förr eller senare subjekt och objekt de specifika lexikaliska rollerna genom mera lexikonnära regler ungefär som när kasus i ett kasusspråk styrs av verbet. Vi kan också erinra oss att den semantiska rollen [Agens] trots allt är grammatiskt nödvändig, nämligen i (det implicita) innehålls-subjektet som villkor för s-passiv av intransitiva verb (1397) liksom också för subjekt vid predikat som *vælte*, *rulle* + direkt objekt (1209, 1274). Det känns inte lätt att släppa föreställningen om subjektets prototypiska roll som [Agens].

Kanske är därför de grammatikaliserade semantiska rollerna ett fall för Occam's rakkniv. Knäckfrågan är måhända den välkända: var går gränsen mellan lexikon och grammatik?

3.4 Modus och modalitet

GDS ger modus och modalitet relativt sett ett större utrymme än de flesta grammatikor. I det stora kapitel VI sammanfattas många av modalitetens yttringar som imperativ och indikativ men också passiv och linearitet i deras modusfunktion. Här finns vidare ett längre parti om modalverbens semantik. Dessutom behandlas de modala funktionerna hos tempusformerna i tempuskapitlet (704ff) och hos satsadverbial och dialogiska partiklar i ett eget kapitel (särskilt 1033ff). Modus omfattar i GDS alltså inte bara modalitet som uttryck för nödvändighet och möjlighet utan också de konventionaliserade språkhandlingarna och vissa aspekter av talarens attityd till lyssnaren och sin egen utsaga. Särskilt användbart har därvid Gunnar Bechs begrepp »modalfaktor« visat sig vara.

Författarnas tanke är att alla de här fenomenen hänger ihop och är grammatikaliserade uttryck för textens/talarens subjektivitet och objektivitet eller som det heter (729):

Begrebet SUBJEKTIVITET drejer sig – i denne grammatiske sammenhæng – om hvordan den talendes bevidsthed eller andre bevidstheder kommer til syne i ytringen, i det omfang det sker og kan ske gennem grammatiske midler.

Det SUBJEKTIVE i en ytring er den talendes fingeraftryk på den: hans angivelse af sin holdning eller position i forhold til ytringens propositionelle indhold. I modsætning hertil er det OBJEKTIVE (...) markeringen af at en anden bevidsthed eller en anden faktor end den talende er involveret.

Här är inte platsen för ingående referat och kommentarer till den mångfacetterade framställningen. Jag vill ändå peka på den precisa och insiktsfulla analysen av passiven och lineariteten som uttryck för modus. Dessa analyser har tidigare presenterats i vetenskapliga artiklar, men här får de sin rättmätiga plats i en auktoritativ helhetsbeskrivning av den moderna danskans grammatik.

Avsnitten om modus och modalitet är på många sätt originella. Ibland kan man tycka att texterna är spekulativa i överkant på ett sätt som inte obetingat hör hemma i en referensgrammatik. Ibland är framställningen kanske alltför specifik, utformad som rätt fria kommentarer till autentiska textprov.

Mycket ska läsas för idéernas skull och mycket är klokt. Men det händer förstås att en eftertänksam läsare stretar emot här och där. Man kan t.ex. fråga sig om sambandet mellan preteritums temporala och modala betydelse ska beskrivas som olika varianter (metaforer) av 'afstand'. I en diakronisk framställning kan detta möjligen vara rimligt (även om bevisen återstår att finna), men att relationen skulle vara synkroniskt reell förefaller inte troligt. I beskrivningen av modalverbens semantik laborerar GDS med tredimensionella grafer och man undrar om dimensionerna tänks ha någon realitet i språkbrukarens mentala nätverk eller om de bara har en retorisk funktion. Vad betyder – om något – i dessa grafer uppe och nere, vänster och höger, närmare och längre bort?

4. Referensgrammatiken och läsaren

GDS har som nämnts en dubbel målsättning som deklarerats redan i författarnas förord: den ska vara både en handbok och ett självständigt teoretiskt verk. Den teoretiska målsättningen innebär att man vill presentera en sammanhängande och ny beskrivning av danska på funktionell och semantisk grundval. Som handbok och uppslagsbok kan den sägas ersätta Mikkelsens stora syntax, »en håndbog for viderekomne og lærere«.

4.1 Retorik och pedagogik

Det finns tecken på att GDS ser sig som en lärobok för danskstuderande på universitetsnivå. Inte sällan anförs t.ex. diverse »prøver« vilkas utfall utgör kriteriet på det ena eller det andra grammatiska fenomenet: substitutions-, permutations-, kongruens-, negations-, reflexiv-, implikations-, dependens-, maximalutfyllnads- m.fl. icke namngivna »prøver«, många av dem med bakgrund i den europeiska strukturalismen.

Här och där ser det ut som om författarna vill fostra in sina studerande i den språkvetenskapliga traditionen, framför allt kanske med de historiska kommentarerna till olika grammatiska termer. Våra två mästare talar om för sina lärjungar vad de gamla romarna menade med sådant som subjekt och transitiv etc.

Samtalet med läsarna gäller dock i huvudsak kollegerna. Analys och argumentation kommenteras. Ofta får läsaren veta hur hon ska tänka rätt eller hur man förutsätts tänka om man är en grammatiker av facket. Några exempel:

- Vi vil forfægte det synspunkt ... (1694)
- ... må her ikke forveksles med mådesadverbialer ... (1024)
- ... der er ingen grund til at se bort fra ... (759)
- Der må derudover regnes med ... (1487)
- ... må dog i det moderne sprog regnes for ... (1190)
- ... betegnelsen adverbial bør ikke anvendes om valensled ... (1016)
- ... fungerer her naturligvis som fundament, ... (1696)
- ... er den en simpel kausativering ... (1310)
- For at godtgøre at ... må man vise at ... (1198)

Texten innehåller teoretiska passager som har varierande längd. Antagligen är det ofta författarnas intresse snarare än sakens relativa vikt som avgör hur mycket plats som ägnas det ena eller det andra fenomenet. Somligt är klart spekulativt som t.ex. försöket att historiskt förklara varför bara vissa starka verb medger *s*-passiv (752ff).

Ibland kan man tycka att författarna gjort läsandet onödigt tungt, också för en läsare som är van vid texter om grammatik. Vissa passager är svårforcerade och kan på sin höjd begripas om man läser hela kapitlet. Problemet är ju att man inte kan förvänta sig detta av alla dem som läser GDS som uppslagsbok. Här ett exempel som må visa textens retorik:

Der/her danner sammen med finitheden i verbalet et katatagme og udfylder dermed den obligatoriske subjektsfunktion i dansk; men når der indgår et nominal i konstruktionen, er der også katatakse mellem dette primære katatagme og så nominalet (...) Det sidstnævnte, sekundære katatagme udløses af verbalets aktivform. Står verbet i passiv, udløses den ikke. (1220)

Begripligt? Ja, men med ett rejält tuggmotstånd. Andra avsnitt som kan illustrera hur läsaren sätts på prov är de sinnrika sidorna om substantiv i naken form pluralis och dess betydelser (475-479) eller det därmed sammanhängande insiktsfulla avsnittet om nominala predikativ (884-896).

En svårighet är att centrala syntaktiska fenomen behandlas på många ställen och i många sammanhang där delvis men inte helt och hållet samma information eller ens samma analys ges. Man kan begrunda *der/her*-konstruktionen som avhandlas på många ställen från olika synvinklar:

304f	bildar katatagm med verbets finithet; verbkomplementets (sv. »det egentliga subjektets«) status i innehålls- och uttryckssyntax
759f	konstruktionens »subjektiva modus«
1222ff	som »sitativ« konstruktion
1289ff	med verb i passiv
1598f	ledens placering i satsschemat
1776f	anger ej topik + kommentar utan presenterar en situation

Endast en solidarisk och kvalificerad läsare har en rimlig chans att leta sig fram i denna komplexa framställning för att få reda på struktur och betydelse för den här typen av konstruktion i danskan.

Att ord- och sakregistret är oundgängligt säger sig självt. Men här drabbas ibland läsaren av moment 22. Man måste veta vilken term författarna använder om ett visst fenomen, men den termen känner man kanske inte till förrän man har läst den text som termen hänvisar till (se nedan om GDS' termer och termbruk).

Samtidigt bör det understrykas att de enskilda avsnitten och paragraferna ofta har en välfungerande organisation med inledande översikt, följd av ett antal paragrafer med huvudtexten och sist en sammanfattning samt en avslutande paragraf som presenterar den föregående textens språkvetenskapliga förutsättningar. Paragraferna och deras underparagrafer (med decimaler) har beskrivande rubriker. Kapitel (eller delkapitel) som inte presenterar en alltför resonerande och »ny« beskrivning har ofta en uppläggning som är lätt att följa och där det ofta är möjligt att hitta rätt med hjälp av paragrafernas rubriker. Ett bra exempel är texten om indirekt objekt kap. XIIB, här representerad av sina paragrafrubriker:

11. Alment om det indirekte objekt
12. Subjektet er kausativt
13. To typer konstruktioner med indirekte objekt
14. Det prototypiske indirekte objekt
15. Frit indirekte objekt
16. Det indirekte objekt er en objektstype
17. Passiv af verber med indirekte objekt
18. Det indirekte objekts semantik
19. *Få*-passiv
20. Ikke-prototypiske verber med indirekte objekt
21. Definition af det indirekte objekt
22. Prototypicitet i det indirekte objekt

Här får man en god vägledning till avsnittets innehåll. Möjligen undrar man över §19 om konstruktionen »de får sendt regningen« som hamnat här eftersom den betraktas som en passiv sats vars subjekt motsvarar det indirekta objektet i en aktiv sats. §21-22 är en sorts sammanfattningar av avsnittet.

I avsnitten där författarna framlägger mer originella beskrivningar (som t.ex. texterna om predikativ, subjekt, modus och modalitet) är det av naturliga skäl svårare att i förväg gissa sig till paragrafernas ämnen och den samlade textens innehållsflöde.

4.2 Terminologi

För många grammatikbrukare är de grammatiska termerna och deras definitioner grammatikens kärna. Grammatiken uppfattas av dem med en viss rätt som en apparat för etikettering och analys.

Det som slår en professionell läsare är GDS' termrikedom. Här samsas ofta traditionella termer med nya som ansetts bättre av ett eller annat skäl. GDS' etablering av parallella innehålls- och uttrycksstrukturer leder till behov av nya termer särskilt på den semantiska sidan. Grammatikens utbyggda topologiska schema genererar också nya termer för sina olika fält och platser. Vissa termer (t.ex. »innehållssubjekt») behövs för kopplingen mellan tecknets båda sidor. Termer med danskspråkig etymologi konkurrerar med latinsk-grekiskt språkmaterial. För att få en föreställning om de många mer eller mindre nya termerna i GDS kan man låta blicken svepa över följande lista:

- abundanskonstruktion (1246)
- accidentiel (914)
- adverbialknude (1764)
- aktualled (1690)
- delimitativ (1380)
- dialogiske partikler (1046)
- dubleant (1186)
- eksplikat (1465)
- essentiel (914)
- inkorporering (945)
- kohæsiv 1044)
- komitativ (1186)
- kongruenskonstruktion (979)
- konsubjekt (1234)
- koobjekt (12429)
- kvantor (142)
- meronymi (131)
- modalfaktor (1582)
- modalfelt (1582)
- neksualer (452)
- objektiv modus (1202)
- positivled (1183)

rammefunktion (1704)
 serialkonstruktion (284)
 situativ (816)
 specifikation (75, 240)
 subjektiv modus (1202)
 verbo-nominal prædikatsdannelse (945)

Ett normalt krav på terminologi är standardisering, dvs. att olika termer inte ska användas om samma sak och att definitionerna ska vara någorlunda entydiga. Det är då desto mera förvånande att GDS innehåller så många termer som dubblerar varandra. Ibland kan dubblingen ursäktas med att synonymerna ska hjälpa läsaren att förstå vad det handlar om när begreppet introduceras. (Ja, man kan någon gång sakna en sådan pedagogisk dubbling som när GDS nöjer sig med »nægtelse« utan att använda det mera internationella »negation« som utländska läsare nog kan tänkas vilja leta efter i registret.)

För läsaren vore det emellertid praktiskt om sedan endast den »egentliga« termen användes i den följande brödtexen. Här syndar GDS ibland: fælleskøn växlar med utrum, egennavn med proprium, nukleus med sætningskerne, skopus med udsyn, illokutionärt subjekt med aktualssubjekt, underordning med hypotax, inkausativ med ikke-årsag etc. och läsaren kan då bli osäker på om de olika termerna avser olika begrepp eller bara är synonymer. En serie av terminologiska närsynonymer som jag själv har haft vissa problem med vid läsningen är följande: meronymi, ha-relation, helhet-del, essentiell possession, specifikation.

Många företeelser har fått nya namn och ibland är dessa både fyndiga och praktiska. Ett exempel är »nexual« som sammanfattar adjektiv- och verbal-abstrakta och andra semantiskt liknande substantiv. (Tyvärr har dock grundordet »nexus« fått utgå). Andra exempel är »kentaurnominal« och »relieftryk«. Kanske var det också befogat att bryta upp namngemenskapen mellan »presens« och »presens particip« genom att ersätta det senare med »samtidsinfini« eller »samtidsparticip«. (Men om man å andra sidan med författarna accepterar att presensformen avser [-Afstand] så borde ju redan (temporalt) presens som grundbetydelse ha 'samtid' (dvs. icke-avstånd i tid) och då kunde participet kanske ha fått behålla sitt inarbetade namn.)

Intressant är författarnas terminologisering av följande logiska mönster som anmäler sig i olika sammanhang:

	Prefix	Exempel
+	Ø	agentiv, realis
0	non	non-agentiv, non-realis
-	in	in-agentiv, ir-realis

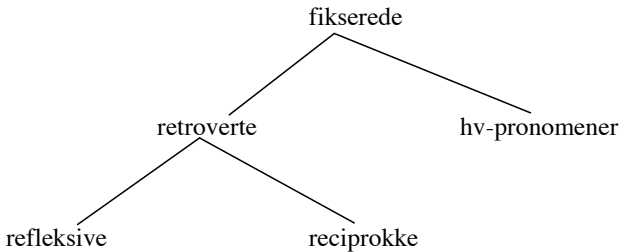
En tveksam nyskapelse är »mod-led« där *mod* inte har sin prototypiska betydelse utan är tänkt att ange motsvarighet, motstycke. GDS lanserar också termen »ind-

lejrning« med en egen betydelse, fastän utifrån kommande läsare lätt associerar till eng. »embedding« (sv. »inbäddning«) som betyder något helt annat.

En del termer dyker bara upp en enstaka gång, nämligen då de presenteras och definieras, vilket skulle kunna tyda på att termen är tämligen onödig. Ett exempel är »regent« (81). Vem har f.övr. hört talas om »paucala pronomen«? Behöves verkligen den ärevörddiga termen »epanastrof« i GDS? Vissa grammatiska fenomen har en självklar plats i en referensgrammatik men det är inte alltid givet att de behöver en terminologisk etikett. Var det t.ex. nödvändigt med termer för »veksler« (247), nomen instrumenti (254), »fordelingsental« (497), »verba noccendi« (1373), »mådesammenligningssætning« (1533)?

Termer kan ibland ses som en sorts övertalningsknep gentemot läsaren. Finns det en term så måste ju också själva företeelsen finnas, eller hur? GDS' författare utnyttjar nog oavsiktligt denna strategi ibland. Ett exempel bland andra är »teleskopering« som används om verb som *forbyde* och *love* där objektet antas liksom ha sutit till sig rollen också som subjekt till den underordnade infinitiven (1329).

Systematiker blir lätt förälskade i dikotymier. Ibland frambesvärjs nog i terminologin en större parallellitet än beskrivningsobjektet medger. Pluralia tantum är väletablerat men i GDS används också singularia tantum. Här finns inte bara deponens utan också omvendt deponens. En typisk terminologiburen dikotymi är följande där systematiken har lockat författarna att lansera både »fikserede pronomen« (som i motsats till fria pronomen är kontextberoende) och »retroverte pronomen«, framtvingade som överbegrepp (figur 8).

Figur 8.

För en programmatiskt nyskapande grammatik som GDS är det ofta svårt att avgöra om man ska behålla en gammal inarbetad term som fått ändrad betydelse eller hitta på en ny för att förhindra missförstånd. Det är inte förvånande att författarna än gör si och än så. Ovan har getts många exempel på nya termer med ny eller nygammal betydelse. Ett par fall där man behållit gamla termer men gett dem delvis ny innebörd är »kopula« och »predikativ«. Kopula är nu inte bara *är*, *blir* utan också *kommer* i exempel som de följande. Där är också inte bara *duktig* och *ingenjör* utan också *ut* och *cyklande* predikativ:

Han är/blir duktig. Hon är/blir ingenjör.
Han kommer ut. Hon kommer cyklande.

Terminologin (och den grammatiska analysen bakom den) ska väl här visa den grammatiskt kunnige läsaren att den gamla snävare innebörden var ett missförstånd: de nya fallen av kopula och predikativ är »egentligen« också kopula respektive predikativ.

Gränsen mellan termer och vanliga beskrivande ord är ibland svävande, särskilt som författarna ger sig själva stor teoretisk frihet. Man använder gärna exempelvis processverb som luktar transformationell grammatik, fastän man nog inte avser vare sig transformationer eller produktionspsykologiska processer:

passivvendes (1417)
koefficientvendere (1331)
opskrivning (123)
nedskrivning (123)
inkorporering (945)
forsegling (828)
forankring (112)
udløses (1220)
etc.

»Indlejre« är ett metaforiskt processverb som väl införts för att rädda GDS' standardanalys av predikativet som komplement till kopulan. Ett »indlejret« verb förutsätts kunna ta predikativ, fastän det inte är ett hjälpverb, dvs. fastän det ger subjektet en semantisk roll (883f, 908):

motorerne *gik* varm
de *lå* vågen
de *rejste* væk
hun *smed* kæresten ud

På samma sätt räddar en indlejnings-analys standardbeskrivningen av konsubjekt (dvs. subjektets med-led) i de fall där detta egentligen inte är kvalificerat som innehållssubjekt (1248) vid predikatet:

hun kom ud af Shellhuset *med tegningerne*

GDS är skriven på en klar och nykter prosa som bara sällan förfaller till klichéuttryck. Ett enstaka olycksfall i arbetet är det väl att kalla det redaktionella exemplet *Ole slog Lise* för »uopslideligt«. Någon läsare kanske också rynkar pannan åt lätt jargongartade uttryck som »født« och »knække« eller det något modebetonade postmodernistiska »polyfon«:

Bemærk at præteritum (...) ikke er *født* som irrealis (198)
Som regel er substantivstammer *født* med et bestemt genus (452)
Dette krav opfyldes af *fødte* agentive verber (1290)
analysen af »ville« som ’*knækket* modalverbum’ (819)
paradigmeknækkeren (224, 235)
Ordet »bare« kan være *polyfont* og forudsætte et muligt modsynspunkt
... (1080)

4.3 Typografi och diagram

GDS är ett vackert bokverk med tilltalande spatiöst tryck och ett på det hela taget lyckat system av olika teckensnitt. Textytan är rimligt väl sammanhållen, och den innehållsliga strukturen i kapitel, avsnitt, paragrafer etc. bärs väl upp av typografiska distinktioner utan att bli alltför orolig. Den kreativa användningen av rött är klagörande och uppiggande, och bruket av rött i rubrikerna ser man gärna som en blinkning åt etymologi och texthistoria (lat. *ruber* ’röd’).

I en grammatik av GDS’ typ är diagrammen ett viktigt inslag. Här rör det sig framför allt om de dependensgrammatiska trädstrukturerna och om de topologiska schemana för satser och andra lineära strukturer.

Det är svårt att bedöma de dependensgrammatiska diagrammens korrekthet och effektivitet, eftersom deras teoretiska status är oklar var för sig och i relation till varandra. Jag har ovan påpekat hur diagrammen i smyg inför linearitet. Det är vidare osäkert vilka inskränkningar som gäller för konstruktionen av dependenser, t.ex. vad som kan vara kärnan i en dependensrelation. Huvudfrågan som man egentligen inte får besvarad är om diagrammen är pedagogiska hjälpmedel eller om de är teoretiska påståenden.

Läsaren kan också undra vad topologiska scheman egentligen är för något. Vad krävs för att få en plats? Kan en plats besättas med flera led (av samma typ)? I valfri ordning? Eller måste de faktiska strukturerna AB, BA enligt maximalutfyllnadsprincipen alltid leda till uppställandet av tre platser (A^1BA^2)? Måste vissa platser obligatoriskt besättas eller avgör här bara input från dependensstrukturerna? Svaret på denna fråga hänger kanske ihop med frågan om det topologiska schemats ordning också ska uppfattas som ett (system av) tecken med egen innehållssida eller om den kanske bara är en översättning av dependensstrukturen för att denna ska bli lineär och därmed kommunicerbar i tal?

Diderichsens satsschema hade en enkel och delvis symmetrisk skönhet, som förklarar dess genomslagskraft. Också de topologiska schemana för tyskan som diskuterades för ett halvsekel sedan var förenklade och därför översiktliga (se t.ex. Eisenberg 1989). GDS’ version är av olika skäl mera komplicerad och därför svårare att minnas och tillämpa. När GDS’ schema för den deklarativa huvudsatsens ledföljd skrivs ut har det 14 platser. Det återges (1587) på två isomorfa nivåer, dels som en sekvens av ledtyper (med sina förkortade beteckningar) och

dels som en sekvens av platser (med sina förkortade beteckningar). Det är lätt att bli förvillad av nivåernas många förkortningar som delvis är desamma och delvis är olika. Uppställningarna följs av den något kryptiska upplysningen: »Analyser og skemaer gennemføres på det topologiske niveau, med mindre andet er velbegrundet.«

Kapitel XV som är huvudstället för presentationen av satsschemat misspryds av en alltför frikostig användning av vågrätta streck för olika uppställningar och exemplifikationer av lineära strukturer och en lika frikostig användning av förkortningar. Man kan beklaga att de egentliga formlerna inte fått en mera karakteristisk grafisk form samtidigt som exempelsamlingarnas ledtyper och/eller schemaplatser försetts med mera lättavlästa etiketter. Ibland är förkortningarna inte ens tolkade i den omedelbart omgivande brödtexten (t.ex. »E«, 1591). Hela den imponerande förkortningslistan för GDS redovisas i slutet av band 1 och där förekommer faktiskt »E« två gånger (373, 375), om olika företeelser.

5. Slutord

Erik Hansens och Lars Heltofts Grammatik over det danske sprog är ett betydelsefullt verk.

GDS' styrka är trots sitt omfång inte som uppslagsbok eller handbok. Den är tvivelsutan en grundlig beskrivning och analys av modern danska, sådant språket brukas i tal och skrift, men vissa omständigheter gör den mindre lyckad som referensverk. Somliga avsnitt är helt enkelt för originella och dess analyser är alltför lite prövade i grammatikersamfundet. Grammatiken är också rätt svår att använda för den som vill ta reda på danskans grammatik i ett eller annat avseende, t.ex. för att jämföra den med andra språk. Ibland hittar man inte det man söker därför att det inte råkar ha hamnat i författarnas sökarljus. När kan en dansk relativsats sakna både *som* och *der*? När kan man använda *så* som i följande exempel: *næste måned, så skal vi på ferie*? Anmälaren inbjuder läsaren att försöka finna de ställen där dessa rätt frekventa konstruktioner redovisas.

Normalt måste man läsa längre avsnitt i GDS för att kunna ta till sig beskrivningar och analyser. Författarna har förnyat mycket av den traditionella grammatiska terminologin vilket för den oinvigde användaren har minskat värdet av det utmärkta registret som annars fungerar väl om man redan är hemmastadd i boken som helhet. De läsare som inte själva är grammatiker men vill använda grammatiken som ett redskap vid text- och samtalsanalys skulle ha åtskilligt att hämta i GDS, men det kommer att bli svårt för dem att hitta veta vad de är ute efter. Det måste medges att texten kunde ha varit mera läsarvänlig. Ibland har man intrycket att författarna inte i första hand vill berätta något om danska utan i stället redogöra för sitt eget tänkande om danska.

Den läsare som verkligen har glädje av GDS är den som själv sysslar professionellt med grammatisk forskning. Här finns mängder av stimulerande idéer,

kloka analyser och intrikata problem. Också som en ordnad materialsamling rörande danskans grammatik kommer den att vara oundgänglig för forskare i de nordiska språkens struktur. Enligt min mening blir den en ovärderlig inspirationskälla och problemkatalog för grammatikvetare, oberoende av vilken grammatisk tradition eller vilket språk deras forskning gäller. Den ansträngning som GDS begär av dessa läsare kommer att löna sig. Författarna själva skriver i samband med beskrivningen av de dialogiska partiklarna (1109):

[v]i opfatter vores analyse [av de dialogiska partiklarna] som et rimeligt gennemtænkt, men næppe langtidsholdbart forslag. Vi håber GDS på dette punkt vil føre til mange nye analyser og fremskridt.

Denna anmälan har inte kunnat ta upp alla de detaljanalyser där det hade varit lockande att framlägga och diskutera andra lösningar än dem som GDS proklamerar. Men även om framtida läsare liksom anmälaren kommer att vilja se andra sammanhang än GDS' författare har gjort, måste vi medge att det är GDS som har satt oss på spåret.

GDS bygger som rimligt är på åtskillig tidigare dansk och annan forskning. Arbetets förutsättningar redovisas lagom fylligt och klokt i ett särskilt avsnitt i slutet av varje kapitel. Då och då hänvisas också till s.k. »traditionell grammatik«, tyvärr utan källangivelse. Man kan beklaga att författarnas egna förslag och analyser endast tillfälligtvis sätts i relation till annan samtida internationell forskning, trots att det där ofta kan finnas tydliga paralleller och intressanta skillnader och trots att de olika traditionerna inte sällan lätt kan översättas till varandras retorik. Inte minst eftersom GDS-författarna tar ut de teoretiska svängarna så långt i sitt stora arbete, hade sådana utblickar och jämförelser försvarat sin plats i deras presentation av den egna analysen.

Men det som sagts tidigare i denna anmälan förtjänar att upprepas: GDS är ett utomordentligt arbete. Verket lägger ribban högt för framtida dansk grammatisk forskning och naturligtvis också för kommande mera hanterliga handböcker i dansk grammatik för olika brukargrupper.

Litteratur

Bech, Gunnar: *Das semantische System der deutschen Modalverba*. København 1949.

Bech, Gunnar: *Studien über das deutsche Verbum infinitum*. København 1955-1957.

Diderichsen, Paul: *Elementær dansk Grammatik*. 2. udg. København 1957.

Eisenberg, Peter: *Grundriss der deutschen Grammatik*. Stuttgart 1989.

Høysgaard, Jens Pedersen: *Accentuered og raisonnered Grammatica*. 1747 [= Henrik Bertelsen (udg.), *Danske Grammatikere IV*. København 1920.]

- Høysgaard, Jens Pedersen: *Methodisk Forsøg til en Fuldstændig Dansk Syntax*. 1752 [= Henrik Bertelsen (udg.), Danske Grammatikere V. København 1923.]
- Mikkelsen, Kristian: *Dansk Ordføjningslære med sproghistoriske Tillæg*. 1911. Ny udg. med tillæg 1975.
- NRG = Faarlund, Jan T., Svein Lie och Kjell Ivar Vannebo: *Norsk referansegrammatikk*. Oslo 1997.
- SAG = Teleman, Ulf, Staffan Hellberg och Erik Andersson: *Svenska Akademiens grammatik*. Stockholm 1999.
- Wiwel, H.G.: *Synspunkter for dansk Sproglære*. København 1901.

Se også litteraturförteckningen i GDS (355-371).

Ulf Teleman

Eva Skaftte Jensen: Nominativ i gammelskånsk – afvikling og udviklinger med udgangspunkt i Skånske Lov i Stockholm B 69. Universitets-Jubilæets danske Samfund, København 2011. I kommission hos Syddansk Universitetsforlag. 371 sider, 300 kr. ISBN 978-87-7674-605-6.

Innledning: tekstgrunnlag, metode og hypoteser

Gjennom den foreliggende avhandlings tittel *Nominativ i gammelskånsk – afvikling og utviklinger* antyder forfatteren Eva Skaftte Jensen (ESJ) et dobbelt utviklingsperspektiv: For det første nedbygges kasus nominativ morfologisk, riktignok i forskjellig utstrekning og tempo ved forskjellige ordklasser (s. 15-17). For det annet kan det i forbindelse med nedbyggingen iakttas en bruk av nominativmorfologi som bryter med de tradisjonelle distribusjonsregler for kasus nominativ (s. 16). Tilsvarende »regelbrudd« kan observeres ved bruken av akkusativ, som undertiden inntreer i tradisjonell nominativposisjon. Disse regelavvikelsene i forhold til oldnordisk kasussyntaks er omtalt og forsøkt forklart i tidligere beskrivelser av gammeldansk (s. 17-19, 298-309). Men ESJ tar et nytt filologisk og lingvistisk grep om materialet, idet hun foretar en systematisk grammatisk nærløsning av en bestemt tekst – den versjon av Skånske Lov som er overlevert i manuskriptet Stockholm B 69. Valget av B 69 som etter alt å dømme sproglig enhetlig hovedkilde er velbegrunnet (s. 99 f.). Hovedkilden suppleres med materiale fra andre samtidige skånske og senere danske kilder: Runekrøniken, tryllemormelen i Dalbybogen, fragment av Sjælens og kroppens trætte, et gammeldansk dikt om Christi Opstandelse, Mariaklagen, Skånske Kirkelov, Skånske Lov etter B 72 og Arvebog & Orbodemål (s. 233 ff.). Dessuten trekkes eldre og

nyere svensk inn: den svenske versjon av Sjælens Trøst og Rakel Johnsons brevundersøkelse fra 2003 (s. 271 ff.; jf. også den omfattende kommenterte kildefortegnelsen s. 343-351). I den grad materialets begrensede omfang tillater konklusjoner, gjenfinnes B 69-systemet ikke direkte i disse andre kilder, men det kan observeres (videre)utviklinger som ser ut til å ha B 69-systemet som grunnlag eller forutsetning (s. 283 ff.).

ESJ etterstreber en konsistent funksjonsanalyse som styrer fri av den åpenbare metodologiske selvmotsigelse det ligger i å anta at skriveren eller skriverne var hypersensitive i sin gjengivelse av innholdsmessig irrelevante uttalenyanser ved vokaler i ubetonte stavelser (vokalharmoni, jf. s. 114), men derimot ikke maktet å holde styr på fonemforskjeller i morfologien (jf. s. 21, 79-81). En slik antagelse synes urimelig fordi morfologien i B 69 i hovedsak, når det bortses fra de antydde eiendommeligheter ved nominativ og akkusativ, er konservativ og ellers opprettholder de oldnordiske kasusopposisjoner innenfor klassiske syntaktiske bruksrammer (s. 23, 158). Det viser den detaljerte gjennomgåelse av bøyingsklassene ved substantiver og adjektiver i bokens tredje del (s. 101 ff.). Fremfor alt opprettholdes det tradisjonelle skille mellom dativ og genitiv i sterke bøyingsmønstre (s. 145, 147-150). Ved sterktbøyde substantiver er det opposisjonen mellom nominativ og akkusativ som preges av synkretisme, og i vikarieringsfunksjoner finner man akkusativ- heller enn morfologisk distinktive nominativformer (jf. s. 67, 129, 147-150, 214 ff.).

Siden kasusmorfologi og -bruk i B 69, med de nevnte unntagelser, »overordnet set« er tradisjonell, stabil og konsistent (s. 158, 182 f., 283), og det samme i hovedsak er tilfellet i de supplerende gammelskånske og andre gammeldanske kilder, er det desto større grunn til å problematisere eiendommeligheter ved bruken av nominativ og akkusativ. Mer spesielt fortøner det seg som bemerkelsesverdig at det »på trods af den generelle tendens til at have akkusativ som fællesform [ved sterktbøyde substantiver] alligevel [er] en del forekomster der står i nominativ« (s. 201). Man kan da enten anta at dette beror på tilfældigheter i overleveringen eller vilkårligheter i kasusnøytraliseringen, eller begge deler, eller man kan forsøke å finne et system i det som fra et tradisjonelt kasussyntaktisk synspunkt ser ut som vilkårlige uregelmessigheter. ESJ velger sistnevnte strategi, og hun orienterer seg i retning av tekstpragmatiske forklaringsmuligheter (s. 185 ff.), basert på en heuristisk vel tilpasset gjennomgåelse av grunnbegreper i tekstpragmatikken.

Gjennom tekstlig nærlæsning med utgangspunkt i dikotomien bakgrunns- vs. forgrunnsinformasjon søker ESJ å bekrefte gyldigheten av to hovedhypoteser. Den ene hypotesen går ut på at distinktive nominativformers primærfunksjon ved substantiver, adjektiver og adjektiviske pronomener i B 69 er å angi det nominativmarkerte ledds status som forgrunnsinformasjon. Den andre er at akkusativ ved de samme ord- og bøyingsklasser er umarkert syntaktisk default-kasus i forhold til nominativens markert forgrunnsindikerende funksjon. (Jf. i denne sammenheng om akkusativ som »nøytral kasus« i gammeldansk, s. 67; dessuten s. 202, 232.) Hvis vi legger til grunn at nominativ i oldnordisk generelt

var umarkert i forhold til de øvrige kasus, må man da anta et markerthetsskifte mellom de to kasus nominativ og akkusativ i gammelskånsk substantivbøyning. Det er nærliggende å trekke den videre konklusjon at markerhetsparameteren har skiftet karakter fra å være mer abstrakt grammatisk-funksjonell til å være i en viss forstand mer konkret tekstlig-funksjonell på dette stadium.

Personlige pronomener deltar ikke i markerthetsskiftet (s. 138 ff., 201 ff., 234 f., et passim). Det kan også ha sammenheng med at slike pronomener vanligvis henviser til kjent eller forutsatt bakgrunnsinformasjon (som antydnet på s. 311), og derfor generelt er lite aktuelle som forgrunnsindikatorer. Nominativ ser i det store og hele ut til å forbli den umarkerte kasus i pronominalbøyningen (s. 285). Dermed »deler« substantiv- og adjektivbøyning på den ene side, og pronominalbøyning på den annen side, seg med henblikk på om det er akkusativ- eller nominativformer som fremstår som umarkerte former (s. 307).

Tekstpragmatisk anvendelse av nominativformer

Med det ovenfor skisserte utgangspunkt formulerer ESJ følgende generelle »prinsipp«, som både er hypotese og konklusjon (s. 201):

Princip for den tekstpragmatiske anvendelse af nominativ i Skånske Lov i B 69

Når substantiver og adjektiver i funktion som subjekt eller subjektsprædikativ står i nominativ, er det udtryk for forgrundsinformation.

(I øvrigt står substantiver og adjektiver i funktion som subjekt og subjektsprædikativ i akkusativ per default, blandt andet når der ikke er tale om forgrundsinformation.)

For nominativens vedkommende legges det til grunn en streng forståelse av dette prinsippet som ikke levner rom for variasjon i tekstpragmatisk funksjon. Ved akkusativmarkering av ledd i subjekt- og subjektspredikativposisjon antas mulighet for hele spektret av tolkninger som forgrunns-, bakgrunns- eller uspesifisert bakgrunns- eller forgrunnsinformasjon (s. 202).

Bare bøyingsparadigmer som viser et morfologisk skille mellom nominativ og akkusativ, er relevante for undersøkelsen (s. 202 f.). De anførte forgrunnsnominativer i materialet i B 69 er, som det fremgår av beleggregistranten (s. 325-331), nominativformer av svake maskulina og feminina, adjektiver i mask. sg. og – marginalt – tallordene for 'to' og 'tre' (s. 286). En type som ikke er representert – og det fremgår også av beleggregistranten – er sterktbøyde maskulina i singular med bibeholdt nominativendelse *-ær*. (De finnes dog som morfologiske særtilfeller i de »tre maskuline musketerer«, se nedenfor.) Denne typen er imidlertid godt belagt i den yngre, svenske versjon av *Sjælens Trøst*. Her kan man iaktta en vekslig mellom former som *een konunger* med, og *konungen* uten tradisjonell

nominativendelse ved substantivet, hvor formen med nominativendelse kan antas å ha en tekstpragmatisk presenteringsfunksjon (s. 272 f.).

I de eksempler som anføres for forgrunnsnominativ (s. 205 ff., 225 ff.), er nominativ generelt brukt i samsvar med tradisjonell kasussyntaks. I registranten over forgrunnsnominativer i B 69 (s. 325 ff.) anføres ingen andre syntaktiske funksjoner enn subjekt og subjektspredikativ. Det er et ventet resultat, siden det jo fremheves både at morfologien generelt er i god stand, og at nominativ – i uttrykkelig motsetning til akkusativ – generelt ikke fungerer som vikarierende kasus. I betraktning av nominativformenes »korrekte« bruk er det da et spørsmål om ikke de distinktive nominativformer som finnes, rett og slett kan anses som eksempler på at nominativformer erstattes av akkusativformer i et mer langsomt tempo i visse bøyningsparadigmer enn i andre (jf. opplysningene fra Johnson og Wessén på s. 276-278), og ikke nødvendigvis må være tekstpragmatisk motivert? Disse nominativformene er vel å merke i syntaktisk henseende ikke eksempler på »exaptation« (jf. Lass) av morfologisk »junk« som har mistet sin opprinnelige funksjon og brukes til et ikke-opprinnelig formål. Det er heller mulig å betrakte vedkommende korrekt anvendte nominativformer som forekommende i »kritiske kontekster« (Szczepaniak, s. 161 f.) hvor de også er pragmatisk forgrunnsinformasjonsindikator. Innenfor rammen av et kasussystem hvor nominativ-akkusativ-opposisjonen ellers er nøytraliseringsstruet, kan denne pragmatiske funksjonen komme til å tolkes som nominativformens dominerende, »egentlige« funksjon. Presenteringsfunksjonen ved nominativformen med endelsen *-er* i den svenske *Sjælens Trøst* kan videre antas å representere en fortsettelse av systemet i B 69 som beror på en generalisert pragmatisk forståelse av morfologisk distinktive nominativformer.

Mer eklatante indisier på funksjonsendring enn tilfellene med korrekt tradisjonell kasusbruk er syntaktisk avvikende eksempler. Dem finnes det tre typer av. Den ene typen fremstår i henhold til tradisjonelle kasusregler som spaltet, idet den i en bestemt syntaktisk konstruksjon kombinerer tradisjonelt ventet, entydig nominativ av adjektiv med ikke ventet oblik form av substantivet i konstruksjonen. Adjektivet i nominativ er enten subjektspredikativ (1a) eller attributivt adjektiv i en NP (1b), dvs. nominativen er i begge tilfelle semantisk predikat og gir tekstpragmatisk forgrunnsinformasjon. NPen med oblikt substantivisk kjerneledd står i en tradisjonell subjektposisjon. Jf. (med min nummerering):

- (1a)   Ær kunu **san** fore hordoms sac (eks. (237), s. 204)
- (1b)   Sithæn lægs **annur lagh stæfnu** ... (eks. (7), s. 25; også sitert som (166), s. 164, (236), s. 204)

I begge tilfelle er det som sagt naturlig å se på nominativen som forgrunnsindikator. Den oblike formen kan betraktes som kasusnøytraliseringsform som kan angi bakgrunn, men ikke behøver å gjøre det. Til (1b) kan det muligens knyttes videre overlegninger av syntaktisk art (se nedenfor).

I følgende eksempel med en av de »tre maskuline musketerer« (s. 221 ff.) er fordelingen omvendt: oblikt adjektiv står her foran distinktiv nominativ:

- (2) ath han ær næsta **nithær** (eks. (274), s. 225)

Den andre hovedtypen består av paratagmer hvor førsteleddet er en entydig nominativ og andreleddet en oblik form. Jf. for eksempel:

- (3) Sitær **bonde** oc **kunu** samman barn løs (eks. (259), s. 218)

(Jf. også to tilsvarende eksempler fra to kilder til Skånske Kirkelov, (291b-c), s. 244.) En nærliggende karakteristikk er her »tekstpragmatisk monofleksjon« (om dette begrepet se nedenfor). Begge de to kasusmessig spaltede typene er sjeldne.

Den tredje typen, som foreligger i tallrike tilfelle (jf. s. 214-218), er den som bryter mest radikalt med tradisjonelle kasusforventninger. Den er, i motsetning til de to foregående typene, ikke spaltet med henblikk på kasus og viser entydige gamle akkusativformer. Jf. for eksempel:

- (4) Sithan stande **næsta arfwa** ofna twem lanzstthingum ... (eks. (251), s. 215)

Om denne typen sies det enkelt: »Akkusativen er simpelthen et signal om at der ikke er en tolkningsanvisning i tekstpragmatisk henseende« (s. 214). Det kan være nærliggende å spørre om man i eksempler som (4) (og, mutatis mutandis, i den lignende passivsetningen (1b) ovenfor) kan se morfologiske forløpere for moderne danske presenteringskonstruksjoner med innholdssubjekt i topologisk »objektposisjon« (jf. GDS, s. 1219, 1292).

Kasusbegrepet

På s. 15 heter det:

Ved substantiverne forsvinder nominativ fuldstændig i løbet af middelalderen. (...) i de paradigmer hvor man har haft en særskilt nominativform (udtrykt ved endelsen *-(æ)r*), viger nominativ pladsen for akkusativ (udtrykt ved *Ø*-endelse).

ESJ presiserer at resultatet av nøytraliseringen av opposisjonen mellom nominativ og akkusativ ikke uten videre kan identifiseres funksjonelt med den gamle akkusativ (eller nominativ), selv om det funksjonelle nøytraliseringsprodukt manifesterer seg materielt i den gamle kasus akkusativs form. Jf. (s. 291):

Man kan måske diskutere om det er berettiget at kalde andet trins former [forgrunnsnominativ og default-akkusativ] for *nominativ* og *akkusativ* eftersom formerne ikke har meget at gøre med traditionel kasusanvendelse, men af hensyn til overskueligheden bibeholder jeg termerne gennem skitsen. (ESJs kursiveringer)

Det begrepsmessige skillet mellem kasus som funksjonell kategori i et opposisjonssystem og kasusform som materiell manifestasjon forekommer meg å være spesielt viktig i forbindelse med en hypotese som går ut på at en gammel kasusform brukes til nye formål, som når nominativ brukes som markerthetsomtolket morfologisk kjennemerke for å angi forgrunnsinformasjon, også når det – først, i en »kritisk kontekst« – skjer under overholdelse av de tradisjonelle syntaktiske betingelser for bruk av nominativ. I det foreliggende tilfelle utvikler det seg en ny opposisjon mellom en gammel akkusativform som har beholdt akkusativens syntaks og i tillegg erobrer deler av og etter hvert alle nominativens funksjonsområder, slik vi ser det både i singular- og pluralformenes utvikling i senere dansk. Denne nye kasus som er i anmarsj, kan man i grunnen hverken kalle nominativ eller akkusativ, men heller – innenfor rammen av den overleverte morfologisk baserte terminologi – »nominativ-akkusativ«, som foreslått av Heltoft (se s. 307), og slik det i praksis ser ut til å gjøres i fig. 24 (s. 117) og fig. 28 (s. 128) med »NA«. Eksempler som for eksempel (251) osv. og (259) peker i retning av at denne systemforståelsen også er i ferd med å tvinge seg frem i (svake) bøyningmønstre hvor morfologien formelt fremdeles er intakt.

Generelt er det grunn til å understreke at syntaktiske strukturer kan være i forandring selv om deres morfologi er konservativ (»morfologisk persistens«) – eller som ESJ formulerer det i tilknytning til Heltoft: »grundlæggende grammatiske ændringer i systemerne foregår indefra og ud – ikke omvendt« (s. 307). (Et mye omtalt nordisk paradeeksempel er de moderne islandske såkalte oblike subjekter, som har objekters kasusform, men – i hvert fall delvis – subjekters syntaktiske egenskaper, jf. Faarlund 2001.) Ikke minst gir grammatikaliseringprosesser mange eksempler på det med deres gradvise utvikling av formale særtrykk som en følge av – ikke årsak til – funksjonsforandring.

I omtalen av parallellsteder til beleggene i B 69 omtaler ESJ muligheten for »en generel usikkerhet med hensyn til hvordan de to former skulle brukes i samtiden« (s. 220). Man kan altså forestille seg at nominativ-akkusativ-opposisjonen er under utvikling, at utviklingen brer seg til flere bøyningmønstre, med usikkerhet i usus som symptom og grobunn, og videre at dette muliggjør bruk av distinktive mask. sg.-former som en tekstpragmatisk spesialisert »forgrunnskasus«, i opposisjon til en tekstpragmatisk nøytral »nominativ-akkusativ« (en bedre betegnelse er kanskje »nøytral«), hvor akkusativformer etter hvert utgjør en vesentlig del av grunnlaget (jf. eks. (369) osv., s. 284).

I denne sammenheng er det nærliggende å gjøre bruk av det av Henning Andersen tematiserte begrep »regrammation« (eller »regrammatikalisering«), siden

både den gamle nominativ- og akkusativmorfologi i henhold til hovedhypotesene gjennomgår funksjonsforandringer. Jeg har ovenfor argumentert for at reanalyseprosessen ikke kan ha begynt med nominativer som var blitt »junk«.

Avvikelser fra tradisjonell kasussyntaks

Det fremheves at i de grunnleggende trekk samsvarer både kasusmorfologi og -syntaks i B 69 med tradisjonell oldnordisk. Men, som nevnt innledningsvis, finnes det interessante utradisjonelle unntagelser i form av økt bruk av distinktiv akkusativform eller sammenfallsform nominativ/akkusativ (s. 153 ff., 214 ff.). Slike former kan erstatte både dativ (eks. (131)-(135), s. 154) og genitiv (eks. (136)-(139), s. 155). Erstatningsrelasjonen er etter alt å dømme asymmetrisk; hverken genitiv eller dativ kan være erstatter for nominativ eller akkusativ (s. 157; jf. også s. 182).

Noen eksempler følger et mønster som typologisk samsvarer med moderne tysk »ordgruppefleksjon«, realisert som »mono-« eller »bifleksjon« (jf. Duden 4, s. 965). (ESJ nevner at den samme tendens kan ses i andre vesteuropeiske middelaldersprog (s. 181), men sier ikke hvilke. Et eksempel er det utdødde baltiske sprog gammelprøyssisk, jf. Mathiassen, s. 70 f.) Det er en form for morfologisk uttrykksøkonomisering i komplekse NPer som består i at kategorielt distinktive morfemer settes bare en gang (5a), eller at tilsvarende koderingsdistinktivitet oppnås gjennom et samspill mellom to morfemer som i isolasjon ikke ville være distinktive (5b). Jf.:

- (5) a. die Wünsche [_{gen.sg}des alten Kunden]_{gen.sg}
 b. die Wünsche [_{mask.sg.nom/gen.sg.fem/dat.sg.fem/gen.pl}der alten Kunden
_{mask≠nom.sg}]_{gen.pl}

Et eksempel på noe lignende i B 69 er (6) med markering av dativ singular bare ved possessivpronomenet:

- (6) ofna **brofial sinni** (eks. (140), s. 155; også sitert som (159), s. 162, (212), s. 180)

(Jf. også eks. (160)-(163), s. 162.)

Andre tilfelle som kan ses i sammenheng med tendensen til monofleksjon, er slike hvor genitivform bare settes en gang (eks. (154)-(156), s. 160 f.; jf. det tyske typeeksemplet (5a) ovenfor). Disse kan kanskje betraktes som tidlige eksempler på den moderne »gruppegenitiv« (s. 161). Følgende eksempel (tidligere diskutert av Haberland og Heltoft), er kanskje noe mindre sikkert:

- (7) til **bol sins** (eks. (137), s. 155; også sitert som eks. (209), s. 179, (211), s. 180)

Genitiv singular er bare markert ved det etterstilte possessivpronomen, og ikke ved den substantiviske kjerne (som presumptivt skulle være det styrende ledd i kongruensrelasjonen). Det er imidlertid et spørsmål om uteblivelsen av *-s* ved substantivet kan skyldes noe så trivielt som et hiatusmøte mellom utlydende og fremlydende *s*.

Det er også nærliggende her å trekke inn parataktiske konstruksjoner hvor det første leddet er en subjektsnominativ og det andre en oblik form eller akkusativform som default-kasus (i henhold til ESJs analyse), som eks. (148)-(149) (s. 159).

Slike presumptive eller mulige monofleksjonstilfeller ser ut til å være av episodisk karakter. Med unntagelse av de mulige tidlige gruppegenitiveksemlene etterlater de seg ikke spor i den senere morfologiske utvikling – naturlig nok, siden kasussystemet ved substantiver, med unntagelse av den syntaktisk spesialiserte *s*-genitiv, avvikles.

Kasussystem og typologisk utvikling

På s. 136 omtales et substantivisk subjektspredikativ i akkusativ (*thæt æra thre halma*). Man kan spørre seg om det er en forløper for moderne oblike pronominalpredikativer (*det er mig*). Det spørsmålet berører forholdet mellom topologi, kasus og argumentkoding.

Også når man anerkjenner muligheten av en periode med tekstpragmatisk motivert anvendelse av tradisjonelle nominativformer, må det erkjennes at hovedutviklingen går fra et kasussystem med noe friere leddstilling i retning av en topologisk, »konfigurasjonell« syntaks hvor posisjon (posisjonsrestriksjoner) i setningssyntagmet erstatter kasusmorfologi som koderingsmiddel (jf. Diderichsen, s. 150 f., 167 f., 170 f.; GDS, s. 1269, 1304). I den sammenheng er moderne såkalte »innholdssubjekter« i objektsposisjon i tilfelle som (8) særlig interessante, idet de viser både topologisk og morfologisk objektkoding:

(8) Der er dem der mener noget annet.

Det er et spørsmål om noe tilsvarende kan være tilfellet i forbindelse med den gammelskånske bruk av akkusativform for tradisjonell nominativ. Et mulig eksempel er aktivsetningen i (9):

(9) oc worthær **scatha** ofna akrum (eks. (6), s. 21)

Av interesse er også følgende allerede omtalte passivsetning:

(10) Sithæn lægs **annur lagh stæfnu** ... (eks. (7), s. 25; også sitert som (166), s. 164, og (236), s. 204)

NPen *annur lagh stæfnu* skulle etter tradisjonelle passiveringsregler vært subjekt i nominativ i en personlig passiv og i sin helhet ha hett *annur lagh stæfna*; men i *annur lagh stæfnu* viser bare attributtet *annur* den nominativform som forventes ved et subjekt, mens (*lagh*) *stæfnu* har den oblike form som forventes ved et akkusativobjekt. I formell henseende står man da overfor valget mellom enten å anse *stæfnu* i den kasusspaltede konstruksjonen som generell default-form med subjektfunksjon, eller som (bibeholdt) innholdsobjekt i (upersonlig) passiv. Sistnevnte oppfattelse ville vise fremover til moderne topologisk syntaks og den moderne danske konstruksjon (jf. GDS: 1292). Begge syntaktiske analyser er forenlige med å oppfatte *annur* som forgrunnsmarkerende nominativ (slik ESJ foreslår).

Leksikalske enkeltstudier

I forbindelse med den overordnede problemstilling presenterer ESJ tre verdifulle spesialstudier om hhv. de »tre maskuline musketerer« *thiufwær*, *nithær* og *costær* med bibeholdt nom. sg.-endelse *-ær* ved sterk bøyning (s. 221-227), ordet 'bonde' med (opprinnelig) svak bøyning (s. 227-230, jf. også den fyldige redegjørelsen for dette ords morfologi i Arvebog & Orbodemål, s. 248-254) og ordet 'selv' (s. 266-268). Innenfor rammen av ESJs innholdsanalyse synes *thiufwær*, *nithær* og *costær* å være morfologiske arkaismer som kan aktiveres for spesifikke tekst-pragmatiske formål. Men det gjenstår da å forklare hvorfor det er tilfellet ved nettopp disse tre ordene, og vel heller ikke generelt når det er pragmatisk grunnlag for å oppfatte dem som forgrunnsindikatorer.

I studien om 'bonde' påvises en genrebetinget pronomenn lignende bruk. De særlige morfologiske forhold med overgeneralisering av den historiske nominativform (ikke den oblike form!) tyder på tilløp til funksjonell spaltning av ordet i en leksikalsk og en pronominal variant, med grammatikalisering i retning av indefinitpronomen (i likhet med *man* fra 'mann').

Også identitetspronomenet 'selv' får særskilt omtale. Det er interessant at den samme overgeneralisering av nom. mask. sg. som vi kan iakttå i *sielffwær* osv., allerede i middelhøytysk tid (Duden 7, s. 760) gjør seg gjeldende ved det tilsvarende tyske *selber*. Er det tenkelig at det her kan ha gjort seg gjeldende en eventuelt forsterkende tysk innflytelse?

Syntaktiske enkeltproblemer

Styring (reksjon) og kongruens

Avsnittet om »styring« (reksjon) og kongruens (s. 53-55) er kort og går i retning av en oppmykning og modifisering av tradisjonelle synspunkter (som for eksempel representert av Blatt), som ikke alltid er særlig klart formulert. Både ved »styring« i ESJs forstand og kongruens dreier det seg om morfologiske fastleg-

gelsesmåter som for så vidt kan omtales som »styring« i vid forstand. For å unngå terminologisk forvirring kunne man innføre »determinasjon« som overbegrep både for »styring« i betydningen »reksjon« og for kongruens. Kongruens kan da spesifiseres som gjentakelse ved det determinerte ledd av en morfologisk kategori som også finnes ved det determinerende ledd, mens reksjon er markering ved det determinerte ledd av en morfologisk kategori som ikke finnes (ikke kan markeres morfologisk) ved det determinerende ledd. Jf. (med tyske eksempler):

- (11) Kongruens: die_{+nom/akk.pl} Leute_{+nom/akk.pl}
 Reksjon: er dankt_{-dat} ihm_{+dat*}

ESJ hevder at nominativ i subjektspredikativer delvis er styring og delvis kongruens. Denne ambivalente karakteristikken kan skyldes at det ikke skjernes mellom »styring« i vid forstand – determinasjon – og »styring« i snever forstand – reksjon. En mer adekvat oppfatning av kasusbruk ved predikativer er etter min oppfatning at de manifesterer kongruens med nominativsubjektet som det determinerende ledd i kongruensrelasjonen. Hensiktsmessigheten av en slik terminologi kan illustreres med de tyske eksemplene i (12). Her viser aktive objektspredikativkonstruksjoner kongruens mellom (akkusativ)objekt og objektspredikativ (12a), og objektspredikativkonstruksjoner i passiv (12b) kongruens mellom passivsubjekt og -predikativ, i direkte samsvar med aktive predikativkonstruksjoner (12c):

- (12a) Sie nannten ihn_{akk} einen Tölpel_{akk}.
 (12b) Er_{nom} wurde ein Tölpel_{nom} genannt.
 (12c) Er_{nom} war ein Tölpel_{nom}.

Diskusjonen av determinasjonsforholdene ved predikativers kasus er imidlertid ikke av sentral betydning for den problematikk ESJ behandler.

Bestemt og ubestemt artikkels syntaktiske status

I forbindelse med diskusjon av eksempler med såkalt »enklitisk« (bestemt) artikkel gjør ESJ seg til talsmann for den »nye syntagmeoppfattelse«, ifølge hvilken det ikke er substantivet som er nominalsyntagmets kjerneledd, men »bestemmeren« (s. 167-182). Siden både de syntaktiske og referensielle forhold ved gammel-danske NPer er av en annen art enn i det moderne sprog (s. 170 ff.), er etter min mening problemstillingen mindre sentral i forhold til ESJs hovedanliggender. Jeg vil derfor her bare kort kommentere den dependensanalytiske utelatelsetest som fremvises i eks. (181)-(183). Jf.:

- (13a) Jeg så en hund. ((181), s.169)
 (13b) Jeg så en ____ ((182), s. 169)
 (13c) Jeg så *_ hund ((183), s. 169)
 (13d) Jeg så Ø hunde.

- (14a) Jeg så den gamle hund(en).
 (14b) Jeg så (*) den ____.
 (14c) Jeg så (*)_ gamle hund / *gamle hunden).
- (15a) Jeg så hunden(e).
 (15b) Jeg så *__en(e).

Utelatelsestesten fungerer bare ved den historisk yngste, ubestemte artikkel, og ved denne bare i entall (13b), siden en manifest ubestemt artikkel i plural mangler (13d). Ved foranstilt leksikalsk artikkel er utelatelse mulig, men medfører der innholdsmessige forandringer: I (14b) er *den* ikke artikkel, men personlig pronomen med ikke-menneskelig referanse. I (14c) kan *gamle hund* eventuelt tolkes som proprium (jf. *Vi hilser deg, Gamle Ørn!*), og konstruksjonen forutsetter (i norsk) at etterstilt artikkel ikke settes. I norsk er den leksikalske artikkel i (14a) for øvrig et særtilfelle i artikkelsystemet siden den normalt forutsetter tilstedeværelse av et adjektiv i tillegg til enklitisk artikkel (og således er en »adjektivartikkel«, jf. s. 173). Normaltilfellet i både det danske og norske artikkelsystem er utvisomt den »enklitiske artikkel«, dvs. bestemthetsmorfemet, i (15), hvor utelatelsestesten rett og slett ikke lar seg anvende. Utelatelsestestens anvendelighet er med andre ord omvendt proporsjonal i forhold til de tre artikkelmanifestasjonenes status og alder i artikkelsystemet.

Predikativets kasus ved refleksive verb og i visse objektpredikativkonstruksjoner
 ESJ antyder tvil om berettigelsen av å anta nominativ ved adjektivet i forbindelse med refleksive og ikke-refleksive verbkonstruksjoner av følgende art (s. 257 f.):

- (16a) War herre giordhe sik **osynleker** fore *them* (eks. (309), s. 257)
 (16b) iak thede *them* diäwllen wara **fördömdher** (eks. (310), s. 258)

I slike tilfelle finnes også – og hyppigere – akkusativ. En lignende vakling mellom de to kasus kan observeres i tysk under tilsvarende strukturelle betingelser. Jf.:

- (17a) Er empfand sich als großer Verlierer / großen Verlierer.
 (17b) Sie lässt Gott ein guter Mann / einen guten Mann sein.

I begge sprog gjenspeiler vaklingen den omstendighet at adjektivet enten kan oppfattes som subjektpredikativ, som da står i nominativ, eller objektpredikativ, som står i akkusativ (jf. Duden 9, s. 563). (I moderne tysk synes tendensen å gå i retning av nominativ, dvs. syntaktisk forståelse som subjektpredikativ.) I lys av dette er det nærliggende å akseptere adjektivformene på *-er* som syntaktisk korrekte nominativer.

Tekstpragmatisk bruk av kasus i andre sprog?

ESJ søker å støtte opp under sine hypoteser om tekstpragmatisk betinget kasusbruk i gammalskånsk i B 69 ved å henvise til angivelige paralleller i det austral-

ske sprog jingulu, litauisk, russisk og moderne dansk (s. 57-63). Det australske eksemplet, med antagelse av både en syntaktisk og en diskurspragmatisk bruk av samme kasus, kan jeg vanskelig vurdere. I det russiske eksemplet forekommer det meg at kasus overinterpreteres i forhold til de syntaktiske funksjonskategorier som regulerer kasusbruken, og som er det man egentlig bør se på. Det er meg bekjent intet i russisk kasusbruk som tilsvarer det som postuleres for jingulu.

Den omtalte bruk av predikativ instrumental i litauisk er i det moderne sprog begrenset til substantiver; en tilsvarende bruk ved adjektiver nevner Senn (1966, s. 432) bare kort med henblikk på gammellitauisk. Det vanlige syn er at predikativer i nominativ betegner inherente, »faste«, og predikativer i instrumental akkusiensielle, »forbigående« egenskaper (ibid., s. 383, 430). Det synes naturlig å anse sistnevnte type predikativer som den som har størst affinitet til fokusering. For så vidt samsvarer det litauiske eksemplet med ESJs forståelse av de gammelskånske data. Det moderne danske eksemplet – utradisjonell bruk av oblike pronomener i tradisjonelle subjektposisjoner – er mest utførlig beskrevet, og kanskje derfor det mest overbevisende (jf. GDS, s. 438-442).

Gyldigheten av ESJs analyse det gammelskånske materiale er selvfølgelig ikke avhengig av eventuelle paralleller i andre sprog.

Sammenfatning og diakrone perspektiver

Den foreliggende avhandling er bygget opp, og dens teser begrunnet, med klar metodisk bevissthet både i de filologiske og lingvistiske aspekter. Den utmerker seg på en rekke punkter som en kilde til ny viten og til nye tematiseringsmuligheter.

For det første er ESJ i stand til å korrigere og supplere de gjengse standardbeskrivelser på en lang rekke områder. Hun leser tekstene – ikke bare B 69, men også andre gammeldanske og gammelsvenske tekster – med et nytt blikk som gir nye resultater. Det er for meg åpenbart at den foreliggende avhandling er et verdifullt bidrag til dansk historisk morfologi og representerer betydelige fremskritt i forhold til de tidligere fremstillinger og forklaringsforslag, som er innsiktsfullt referert og diskutert (s. 298-309).

Det knytter seg stor utviklingshistorisk og typologisk interesse til ESJs teser om morfologiske akkusativer som en slags umarkerte default-former og om bruken av nominativformer som tilsvarende tekstpragmatisk markerte forgrunnsnominativer. Når det gjelder kausalitetsforholdet mellom de to fenomener, forstår jeg ESJs fremstilling slik at en nøytralisering av nominativ-akkusativ-opposisjonen griper om seg i stadig flere ikke-pronominalne bøyingsklasser og derved muliggjør, med utgangspunkt i syntaktisk korrekte, »kritiske« kontekster, en spesialisert og markert tekstpragmatisk anvendelse av distinktive nominativformer. Den empiriske eksistens av fenomenet »forgrunnsnominativ« i det gammelskånske B 69 (og muligvis også i andre kilder) må anses som i rimelig grad

sannsynliggjort. Det som langt på vei overbeviser meg, er at ESJ lykkes i å innføre den mest markante nominativendelsen, nemlig mask. sg. *-(æ/e)r* ved sterktbøyde adjektiver, i et mer omfattende diakront semantisk utviklingsforløp hvor denne endelsen, etter hvert som avviklingen av kasussystemet går sin gang, får en stadig mer spesialisert anvendelse og et stadig sterkere reliktpreg, og i pakt med det sluttelig går over til å fungere som en slags emotiv markør. I den sammenfattende fig. 57 (s. 293) fremstilles dette utviklingsforløpet som bestående av seks trinn; til disse kan det tilføyes et kompletterende syvende trinn (med min nummerering og mine formuleringer, JOA):

- (18) Den historiske utvikling av adjektivendelsen *-(æ/e)r*'s funksjoner
- I. (tekstpragmatisk nøytral) mask. nom. sg. (s. 294)
  - II. mask. nom. sg., forgrunnsinformasjonsindikator i subjektspredikativer (jf. s. 286-288)
  - III. mask. sg., forgrunnsinformasjonsindikator i subjektspredikativer og subjekter (s. 288, 290)
  - IV. forgrunnsinformasjonsindikator i subjekter og subjektspredikativer i mask. sg., med subjektspredikativer i nominativ og for øvrig akkusativ som default-kasus (s. 288 f.)
  - V. forgrunnsinformasjonsindikator som er nøytral med henblikk på genus, syntaktisk funksjon og numerus (jf. s. 269, 268, 290 f.; jf. særlig bruken som objektspredikativ i Uppsalapostillen, s. 257 f., 290)
  - VI. emotiv og affektiv stilistisk indikator (jf. s. 279, 304)
  - VII. reliktforn med diffus funksjonalitet, i svenske dialekter og folkelig dansk helt frem til 1900-tallet, s. 292-294; jf. også s. 269 om bornholmsk

Overgangen fra trinn II til III oppfattes av ESJ som sammenhengende med overgangen fra markert akkusativ hhv. oblik til default-kasus (s. 288). Resultatet er trinn IV, som kjennetegner B 69, og som er en naturlig »missing link« (s. 309 f.) i forhold til de senere anvendelser representert ved trinn V og VI (og eventuelt trinn VII, hvor endelsen er redusert til en slags morfologisk »pynt« med uklar funksjonalitet – »junk« som »embellishment«). Til sammen utgjør disse trinnene et plausibelt utviklingsforløp (sammenfattende beskrevet på s. 294) som tar hensyn til omstruktureringen og nedbyggingen av kasusmorfologien, tekstpragmatiske markeringshensyn, vanlige semantisk-pragmatiske avsvakkelsesmønstre og naturlige tekstinterpretasjonsmuligheter over et langt tidsrom.

Adjektivendelsen *-(æ/e)r* spiller for øvrig en betydelig rolle i beleggmaterialiet fra B 69. Den dukker oppe 52 ganger i de til sammen 152 beleggene som er listet opp i beleggregistranten. Adjektivene med denne endelsen er som ledd posisjonelt tydelige, enten som attributivt adjektiv foran NPens substantiviske kjerne eller som selvstendig setningsledd i predikativposisjon. Hvis *-(æ/e)r* er markert

forgrunnsindikator, synes denne endelsen ut fra ESJs teser å kontrastere på en gunstig måte med den *(æ/e)r*-løse og dermed også koderingsmessig umarkerte nominativ-akkusativ; *(æ/e)r*-endelsen synes å ha et særlig tydeliggjørende koderingspotensial, med konvergens mellom kategoriell og materiell markerhet.

Forgrunnsnominativen ble en morfologisk episode i dansk morfologitvilling, »et lokalt fænomen som er afgrænset i tid og rum« (s. 289). ESJ henviser, sannsynligvis med rette, til utviklingen av artikkelsystemet som en grunn til det (s. 294-298, særlig s. 297 om likheter og forskjeller mellom tekstpragmatisk anvendelse av nominativ i B 69 og det moderne danske artikkelsystem; men hun påpeker også ønskeligheten av videre undersøkelser omkring dette, s. 310). I denne sammenheng kan man også henviser til at det har utviklet seg et »innholds-felt« som normalt fokuseringsdomene i moderne dansk setningsstruktur (GDS, s. 323, 1731, 1744).

Formelle aspekter

Boken er godt og leservennlig redigert og produsert. En oversikt over parallellsteder, en informativt annotert kildefortegnelse og en omfangsrik bibliografi med 335 titler er gode bidrag til bokens bruksverdi som forskningspublikasjon. Antallet trykkfeil er ubetydelig, og deres karakter er uten betydning for forståelsen. Jeg har notert meg følgende: givtigt (s. 67, for: vigtigt), hvilket (s. 100, for: hvilken), (207) (s. 177, for: i (207)), middelskånsk (s. 181, for: middelskånsk), prototypiske (s. 194, for: prototypiske), betående (s. 274, for: bestående).

Anmeldelsen baserer seg på mitt opposisjonsinnlegg under disputasen i Roskilde den 29.11.2011.

Litteratur

Andersen, Henning: Grammmation, regrammmation, and degrammmation: Tense loss in Russian, i: *Diachronica* 2006, s. 231-358.

Blatt, Franz: *Latinsk syntaks i hovdtræk*. København 1946.

Diderichsen, Paul: *Elementær Dansk Grammatik*, 3. Udgave. København 1962.

Duden 4 = *Duden. Die Grammatik*, 7., völlig neu erarbeitete und erweiterte Auflage, red. Dudenredaktion. Mannheim etc. 2005.

Duden 7 = *Duden. Das Herkunftswörterbuch*. Etymologie der deutschen Sprache, 4., neu bearbeitete Auflage, red. Dudenredaktion. Mannheim etc. 2007.

Duden 9 = *Duden. Richtiges und gutes Deutsch*. Wörterbuch der sprachlichen Zweifelsfälle, 6., vollständig überarbeitete Auflage, red. Dudenredaktion, bearb. Peter Eisenberg. Mannheim etc. 2007.

- Faarlund, Jan Terje: The notion of oblique subject and its status in the history of Icelandic, i: Jan Terje Faarlund (red.): *Grammatical Relations in Change*, s. 99-135. Amsterdam/Philadelphia 2001.
- GDS = Hansen, Erik og Lars Heltoft: *Grammatik over det Danske Sprog I-III*. København 2011.
- Haberland, Hartmut og Lars Heltoft: Nominale bøjningskategorier i tysk og dansk, i: *Acta Linguistica Hafniensia* 2007, s. 23-43.
- Heltoft, Lars: Datives and comitatives as neighbouring spouses. The case of indirect objects and comitatives in Danish, i: Irène Baron, Michael Herslund og Finn Sørensen: *Dimensions of Possession* (red.), s. 115-146. Amsterdam/Philadelphia 2001.
- Johnson, Raket: *Skrivaren och språket. Skriftspråksbruk, kasus och vokaler i medeltidsbrev på svenska*. Göteborg 2003.
- Lass, Roger: How to do things with junk: Exaptation in language evolution, i: *Journal of Linguistics* 1990, s. 79-102.
- Terje Mathiassen: *Old Prussian*, red. John Ole Askedal. Oslo 2010.
- Senn, Alfred: *Handbuch der litauischen Sprache*, Band I: Grammatik. Heidelberg 1966.
- Szczepaniak, Renata: *Grammatikalisierung im Deutschen*. Eine Einführung. Tübingen 2009.
- Wessén, Elias: *Svensk språkhistoria*, Bind 1: Ljudlära och ordbøjningslära, åttonde upplagan. Stockholm 1968.

John Ole Askedal

Johnny Kondrup: Editionsfilologi. Museum Tusulanums Forlag, København 2011. 553 sider, 350 kr. ISBN 978-87-635-3743-8.

Bogen *Editionsfilologi* af Johnny Kondrup drejer sig om udgivelse af tekster og henvender sig som sådan først og fremmest til de, som beskæftiger sig med eller har erfaring med at udgive tekster, men den er også af interesse for de mange, der bruger udgaver, som andre har produceret. Som man kan læse på omslaget, behandler den editionsfilologiens fundamentale problemstillinger: valg af grundtekst, tekstfejl og tekstrettelser, varianter og variantapparater, bog- og manuskriptbeskrivelse samt kommentering. Den er forsynet med en »Kort indholdsfortegnelse« såvel som en »Detaljeret indholdsfortegnelse«; begge dele praktisk og brugervenligt. Den har over 40 illustrationer i farve, som alle tjener det formål at kaste lys over det, som drøftes i selve teksten.

Bogens »Indledning« er både oplysende og interessevækkende, ikke mindst fordi der her lægges vægt på forbindelsen »mellem litteraturforskning og editionsfilologi, mellem tekstetablering og fortolkning« (s. 24), et mellemværende,

som udgør en gennemgående tråd i bogen og efter min mening giver den en særlig værdi. Den er med andre ord et forsøg på at bygge bro over kløften mellem litteraturforskning og editionsfilologi. Her beskriver forfatteren også og argumenterer for sit eget udgangspunkt, som er det tekstsociologiske. Det betyder, at der er fokus på den historisk-faktiske tekst, »dvs. den tekst, der på et givet tidspunkt er trådt ind i offentligheden og har dannet udgangspunkt for reception af det pågældende værk« (s. 28). Dette synspunkt præsenteres dog ikke som det eneste rigtige, »men som ét blandt flere mulige« (s. 28). Denne dialog med læseren, som begynder her, fortsætter gennem hele bogen. Indledningen har desuden et meget nyttigt afsnit (1.5) som kaldes »Terminologi«, hvor forfatteren definerer og forklarer nogle af bogens vigtigste termer (f.eks. Værk, Version, Variant).

Bogen har en logisk opbygning ud fra de spørgsmål og de traditionelle opgaver, som en udgiver står over for, men behandlingen kendetegnes også af en historisk dimension som f.eks. i afsnittet »Den videnskabelige udgaves typer«, hvor diskussionen allerede på første side går tilbage til 1800-tallet. Dette historiske perspektiv er indvævet i behandlingen på en naturlig måde, som bestemt ikke er tyngende, men tværtimod oplysende. Bogen er opdelt i mange temmelig korte afsnit og kan på den måde nemt bruges som håndbog, hvad der også er forfatterens hensigt. Hvert kapitel begynder som regel med, at der stilles nogle grundlæggende og tankevækkende spørgsmål. Bogen har både personregister og emneregister, som gør det nemt at søge og finde oplysning om bestemte emner. »Anvendt litteratur« er opdelt i to dele: udgaver og sekundærlitteratur.

Det fremgår tydeligt af værket, at forfatteren har et godt kendskab til bøger og artikler om udgaver og udgivelsesprocessen som f.eks. Greethams allerede klassiske *Textual Scholarship. An Introduction* fra 1994, men ligeledes, at den er baseret på forfatterens egen erfaring. Det sidste er efter min mening ikke mindre vigtigt, fordi man først tilegner sig kunsten at udgive tekster ved selv at blive konfronteret med teksterne og deres virkelige overlevering og ved selv at træffe beslutninger om, hvordan teksten skal udgives – og fortolkes. Og dermed spørgsmålet om hvilke oplysninger læseren skal forsynes med. Forfatteren har medvirket som redaktør af *Søren Kierkegaards Skrifter* og været aktiv i Nordisk Netværk for Editionsfilologer, som beskrives i bogen (s. 31-32).

Denne erfaring som udgiver bruger han f.eks. på en ærlig og indlysende måde, når han i kapitlet »Udgifverens som tekstfordærver« drøfter det, som ikke er så sjældent: forkerte tekstrettelser, misforståede udgiverindgreb. Et eksempel er fra udgivelsen af *Søren Kierkegaards Skrifter*, hvor udgifverne var i tvivl om, hvordan et bestemt sted skulle forstås, overvejede at rette teksten, men fandt til sidst ud af, at teksten i virkeligheden ikke var fejlagtig. Et indgreb eller rettelse af udgifverne ville i dette tilfælde have fordærvet teksten.

Kapitlet »Tekstfejl og emendation« starter med det gode spørgsmål om, »hvorfor man overhovedet vil emendere« (s. 137). Spørgsmålet er ikke mindst påtrængende, da udgifverne har angivet tekstsociologien som sit ståsted. En sådan fremstillingsform virker medrivende, og forfatteren skuffer ikke med sine svar og

argumenter. Samme kapitel indeholder bl.a. et interessant afsnit, som drejer sig om prioritering af tekstkilder ved emendation; der anføres tre principper, som også gælder, når udgiveren skal tage beslutning om grundtekst, dvs. hvilken tekst skal udgives: Autorisationsprincippet, Det tilblivelseshistoriske princip og Det æstetiske princip (s. 174-185).

Varianternes betydning og rolle i fortolkningen af en tekst diskuteres indledningsvis i et kapitel om varianter, og fænomenet bliver straks både gribende og interessant, sandsynligvis også for en læser, som ikke er særlig bekendt med varianternes verden. Diskussionen bliver efterfulgt af et godt overblik, som er solidt forankret i andre publikationer om emnet (af Herbert Kraft, Paul Maas, Martin L. West, Odd Einar Haugen, Britta Olrik Frederiksen m.fl.). Traditionelt vurderes varianter som udgiverens vigtigste fingerpeg om de overleverede teksters indbyrdes slægtskab. Johnny Kondrup lægger mere vægt på varianternes mulighed for at fortolke og kaste lys over teksten. I dette kapitel drøftes generelt og historisk, hvordan varianter er blevet opfattet og vurderet, bl.a. den negative holdning som New Criticism eller nykritikken og litteraturteorier i USA i det 20. århundrede bragte med sig. Der indgår i kapitlet en diskussion med den tyske editionsfilolog Herbert Kraft, som i sin bog *Editionsphilologie* (1990) påstår, at den etablerede tekst er udgavens tyngdepunkt, og at variantapparatet skal fungere som et bevis for, hvad teksten ikke betyder: »Gennem varianterne får man viden om, hvad teksten *ikke* betyder, og i dét er der indeholdt en henvisning til, hvad den betyder« (s. 194). Johnny Kondrup argumenterer for og bruger en række eksempler til at forklare, hvordan varianterne både på en negativ og positiv måde kan etablere forståelse af en tekst: »Sammenfattende kan man sige, at mens varianterne positivt kan bidrage til forståelsen af *værket* i dets betydningsmæssige mangfoldighed, kan de i forhold til den etablerede tekst (eller til andre lag af værket) bidrage både positivt og negativt ved at præcisere dennes betydning« (s. 196).

Editionsfilologi koncentrerer sig i alt væsentligt om nyfilologisk materiale, dvs. værker opstået efter bogtrykkerkunstens opfindelse. Denne afgrænsning fremkalder spørgsmålet om forholdet mellem trykt materiale og håndskrifter foruden det faktum, som mange forskere i de seneste årtier har gjort opmærksom på, at trykkunstens opfindelse i virkeligheden ikke havde de store konsekvenser, som mange har påstået. Håndskrifter blev ved med at have en vigtig og livlig funktion uafhængigt af printværket og produktionen af trykte bøger. Forfatterens svar på dette spørgsmål mangler dog ikke. Når det materiale, som bogen omfatter, defineres og afgrænses (s. 26-27) hedder det: »Begrænsningen er dikteret både af hensyn til fremstillingens omfang og af forfatterens horisont. Den må ikke opfattes som indiskutabel, og hvis man ser nærmere til, er grænsen mellem det manuskriptbårne materiale og det trykbårne temmelig flydende« (s. 27).

Bogen berører også spørgsmålet om den (såkaldte) nye filologi, som får en mildest talt sparsom behandling. Når Lachmanns metoder i ét tilfælde af mange diskuteres i relation til best manuscript-metoden påstår forfatteren, at »[f]or-trængningen af Lachmann-traditionen er yderligere blevet forstærket, efter at

materialfilologien opstod, dels i Europa, dels i USA, omkring 1990« (s. 216). Materialfilologien behandles derpå overraskende hurtigt i en fodnote på samme side. Denne behandling kan undre, især fordi mange hævder, at den nye retning inden for håndskriftstudier har haft og vil få radikale konsekvenser. Forklaringen er måske den, at den nye filologi i virkeligheden ikke har påvirket udgaver særlig meget, og de som råber højt om materialfilologi ikke har været særlig dygtige at udgive tekster. En anden forklaring er måske Johnny Kondrups egen artikel i *Danske Studier* 2005 (s. 93-116): »Al magt til varianterne? Nogle overvejelser om critique génétique og New Philology« hvor både New philology og Material philology behandles meget grundigt.

Bogen har ikke et særligt afsnit om kunsten at lave et stemma, sandsynligvis fordi det ikke anses for relevant eller egnet til det nyfilologiske materiale, bogen handler om. Det betyder dog ikke at fænomenet »stemma« forties; det findes som emneord og behandles i kapitlet »Den stemmatiske metode«, som drøfter metodens historie, dens fordele og ulemper. Trods forfatterens temmelig negative holdning indrømmer han: »I mange tilfælde er den genealogiske metode også velegnet til et nyfilologisk materiale, dvs. til værker, som er opstået efter bogtrykkerkunstens opfindelse. Det gælder mest oplagt, hvor der ikke findes bevaret hverken originalmanuskripter eller autoriserede tryk fra forfatterens levetid, men kun afskrifter og måske uautoriserede eller senere tryk« (s. 205). Her drøftes også den nordiske middelalderfilologi, som har meget til fælles med den klassiske filologi, men som alligevel er anderledes (som forfatteren påpeger). Materialsituationen er stort set den samme, dvs. man arbejder hovedsagelig med håndskrifter, som er afskrifters afskrifter af forsvundne originaler. Udgivelsesprincipperne er dog anderledes, og især i Norden er der tradition for at bruge best manuscript-metoden, som drøftes side 214-217.

Afsnittet »Elektronisk udgivelse« er omhyggeligt og pædagogisk anlagt med udførlige beskrivelser, som bestemt er nyttige, men som sandsynligvis vil forekomme langtrukne og kedelige for dem, som allerede har styr på de tekniske færdigheder. Beskrivelsen får støtte af konkrete eksempler og billeder (ill. 37-41). Dette afsnit er meget praktisk anlagt, men som forfatteren selv gør opmærksom på, også det som hurtigst bliver forældet på grund af den hastige udvikling på det tekniske område. Ikke desto mindre findes der her et godt indblik i de mange nye muligheder, som den digitale revolution har åbnet for, men der er også blik for de forskellige begrænsninger, man stadigvæk udfordres af.

Et naturligt spørgsmål at stille er selvfølgelig, om der er behov for en bog som denne på dansk. Der er masser af bøger, f.eks. på engelsk og tysk, som drejer sig om editionsfilologi, og mange af de ting, som her drøftes, kan man også læse om andre steder. Svaret for mit vedkommende er, at Johnny Kondrups *Editionsfilologi* er en stor gevinst for alle, som læser de skandinaviske sprog. Fordelene ved denne bog er mange. Den har et bredt spektrum, men ligeledes grundige beskrivelser af alt, stort og småt, som angår udgivelsen af tekster. På en systematisk måde drøftes alle de mange spørgsmål, som opstår i editionsprocessen på en klar

og forståelig måde. Fremstillingen er meget overskuelig, pædagogisk sammenfattende og detaljeret. De mange eksempler, som der henvises til i forskellige udgaver, gamle og nye, er bestemt også en fordel. Det, som især er nyt i forhold til mange ældre bøger om editionsfilologi, er bogens sidste kapitel om elektronisk udgivelse. Desuden synes jeg som nævnt, at den vægt, som forfatteren lægger på relationen mellem tekstudgivelse og fortolkning, er vigtig og værdifuld. Jeg finder bogen meget brugervenlig, og enhver, som beskæftiger sig med udgivelsen af tekster, som jo kan være vidt forskellige, vil i denne bog finde både nyttige anvisninger og oplysende drøftelser af de mange problemer, som altid opstår, og ikke mindst en inspirerende diskussion om fortolkning af tekster og om udgiverens ansvar for at formidle, gengive og præsentere en tekst. Værket kan ligeledes ses som et vigtigt produkt og dokumentation af den erfaring, som ligger bag udgaven af Søren Kierkegaards værker og af det livlige og udbytterige samarbejde, som er opstået i Nordisk netværk for editionsfilologer. På den måde har mange forskere i Norden bidraget direkte og indirekte til værket. Bogen er udført med omhu, skrevet af passion for emnet og har styrke til at åbne det tekstkritiske område også for skeptikerne eller de interesseløse. Den er bestemt et godt redskab for alle, der interesserer sig for at udgive, læse og fortolke tekster.

Margrét Eggertsdóttir

Henning Kure: I begyndelsen var skriget. Gyldendal, København 2010. 351 sider, 349 kr. ISBN 978-87-02-08104-6.

Henning Kure har begået en velskrevet, tankevækkende, men også problematisk bog om den nordiske mytologi. Bogen afspejler grundlæggende to bestræbelser. Dels ønsker Kure at frigøre den nordiske mytologi fra Snorri Sturlusons kristent farvede fremstilling af den i *Snorris Edda*, dels at foreslå nye måder at forstå de angiveligt førkristne mytekomplekser på, der tænkes at ligge til grund for Snorris fremstilling.

Bogen står stærkt i sin evne til at formidle komplekse indsigter, som Kure for en stor del har hentet i forskningslitteraturen. Hans trinvise indføring i hvordan Snorris fremstilling af den førkristne mytologi er tæt vævet ind i et kristent verdenssyn, er instruktiv og giver læseren appetit på selv at søge efter skjulte betydninger i *Edda*'en. Omvendt er Kures nytolkninger af det førkristne materiale præget af mange måske'er og muligvis'er, og den del af hans indsats står efter min mening stærkest ved at demonstrere, hvor langt det er muligt at bevæge sig væk fra den gængse opfattelse af den nordiske mytologi, hvis man kan løsrive sig fra Snorris forståelse. Om de mange til tider spekulative ideer vil kunne udgøre et reelt alternativ til den gængse opfattelse af nordisk mytologi, er mere tvivlsomt. Dertil er grundlaget for spinkelt og fremgangsmåden for løs.

Bogens styrke er på mange måder også dens svaghed. Den er forbilledlig som formidling, og selv om teksten er helt uden fodnoter og litteraturhenvi- sninger, mærker man, at Kure er læst godt ind i stoffet. Imidlertid vil Kure mere end bare at formidle. Han skriver artikler til tidsskrifter og holder foredrag på konferen- cer, og det er blandt andet det materiale, han trækker på i bogen. Det er netop i forskningens brændpunkter, at Kures omgang med materialet har en tendens til at blive alt for ubekymret, og det fører både til små unøjagtigheder og graverende fejl i en grad, der indimellem river tæppet væk under hans konklusioner.

Kures grundlæggende præmis er, at Snorri har formet traditionsmaterialet så det passer med hans egen kristne dagsorden, og det synspunkt er der for så vidt ikke noget opsigtsvækkende ved. Snorri støtter sin fremstilling af den nordiske mytologi med citater fra eddadigte. Til tider synes Snorri at ignorere oplysninger i eddadigtene, og hans indimellem kreative omgang med traditionsmaterialet er blevet grundigt diskuteret i forskningen. For at tage et kendt eksempel. Fremstil- lingen af verdens skabelse ledsages af en strofe fra *Vølvens spådom*, der beskri- ver Ginnungagap, det tomme rum inden skabelsen. I de to versioner der findes uafhængigt af *Snorris Edda*, beskrives Ginnungagap med linjen »der hvor Ymir boede«; kvadets tilsvarende linje i *Snorris Edda* lyder imidlertid »der hvor in- genting var«. Dermed passer linjen bedre med det kristne dogme om, at Gud skabte verden ud af ingenting, mens de nordiske guder skaber verden af noget allerede eksisterende, nemlig Ymir. Ændringen er blevet tolket som Snorris for- søg på at gøre *Vølvens spådom* mere forenelig med et kristent verdenssyn. Kure diskuterer dette eksempel og finder andre eksempler på en kreativ omgang med traditionsmaterialet, der imidlertid er langt mere diskutabel end tilfældet er med Ymir. Eksempelvis tager han fat på det uhyggelige væsen Nidhug, af Snorri op- fattet som et væsen, der udsuger (piner i en anden version) forbrydere i dødsriget, og der er oplagte paralleller til kristne visioner af dommedag. Kure mener imid- lertid, at Nidhug skal opfattes anderledes:

Nidhug er en mytisk drage – dens navn betyder ’foragt-hug’. Ifølge kva- det bliver de afdøde forbrydere altså udsuget af det hug foragten tildeler dem. Som en tyv eller en dræber (vargr) tilintetgør det dem. Læser man kvadet i lyset af den vigtighed nordboerne tillagde et godt eftermæle, kan verset forstås som et billede på hvordan foragten for forbryderisk adfærd udhuler eftermælet og stjæler eller dræber det efterliv, man ellers ville have haft i de levendes minde. (s. 49)

Kure undlader her at nævne, at navnet Nidhug i en lang række anerkendte leksi- kaer eller kommentarer fortolkes anderledes, f.eks. ’evil-blow’ (J. Lindow: *Hand- book of Norse Mythology*), ’the one striking full of hatred’ (R. Simek: *Dictionary of Northern Mythology*), ’bittert huggende’ (F. Jónsson: *Lexicon Poeticum*) mens Sigurður Nordal (*Völuspá*, København 1927, s. 80) mener, at ordets første led *Nið* skal være med kort i og betyder ’mørke’. Derved kommer Kures oversættelse og

efterfølgende tolkning til at stå som et fantasifuldt indfald uden støtte i forskningen. Læseren kan få det indtryk at Kures temmelig frie oversættelse er ukontroversiel, men Kures udlægning af nordboernes oprindelige dødsopfattelse med afsæt i navnet Nidhug viser sig at være et facit uden mellemregninger.

Et andet sted i bogen diskuterer Kure beretningen om skabelsen af de første mennesker, Ask og Embla. Kure forholder sig med rette skeptisk til Snorris beretning, der har en del paralleller med den bibelske skabelsesberetning, ikke mindst i kraft af navneligheden med Adam og Eva. Kure mener at kunne udlede en førkristen forståelse af navnet eller ordet *embla* ved at analysere kenningen 'emblas ask', det eneste norrøne belæg for *embla* uden for *Snorris Edda*. Kenningen findes i en skjaldestrofe af Egill Skallagrímsson, der angiveligt skulle have levet på Island i 900-tallet, og strofen er bevaret i *Egils saga*. Strofen er udførligt diskuteret bl.a. i standardudgaver af *Egils saga*, og det er tilstrækkeligt at se på strofens to sidste linjer for at belyse sagen. Dem oversætter Kure således: Fra »emblas ask' lod jeg/ 'sværdets ild' falde«. Versets to kenninger har Kure sat i anførelsestegn. Der er imidlertid ikke grundlag for at oversætte til 'sværdets ild', som Kure gør. Kenningen bør oversættes med 'sværdedelens ild' (*elldr valbasta*). Udgifverne har været uenige om den præcise betydning af ordet *valbøst* (genitiv: *valbasta*), men er enige om at ordet må betegne en sværdedel, hvad de kan have en kvalificeret formodning om, da kenninger dannes ud fra stereotype mønstre – 'sværdedelens ild' er simpelthen en typisk kenning for sværd. Kure skriver imidlertid: »Kenningen 'sværdets ild' betyder formentlig 'hug'« (s. 291). Kure slår altså kenningens betydning fast som om videre diskussion er overflødig, men sagen er, at det er højst utænkeligt, at kenningen betyder hug, for det går imod praksis for dannelsen af kenninger, hvad man kan konstatere i R. Meissners standardværk *Die Kenningar der Skalden* fra 1921, hvor der ikke nævnes nogen kenninger med betydningen hug eller noget tilsvarende. Med enkelte undtagelser refererer kenninger ikke til abstrakte fænomener. På baggrund af sin fejlagtige tolkning af kenningen 'sværdets ild', ræsonnerer han, at »så kan kenningen 'emblas ask' næsten ikke betyde andet end 'sværd'« (s. 291), og det fører videre til et forslag om, at ordet *embla* på den baggrund kan betyde skede. Det er svært at se værdien af det forslag med tanke på hvor mange fejlslutninger det bygger på. Muligvis havde Kure været mindre dristig, hvis han havde konsulteret sagaens standardudgaver. Der kan man konstatere, at udgifvere har gættet på at 'emblas ask' betyder 'hånd'. Det giver i konteksten udsagnet 'fra hånden lod jeg sværdet falde' dvs. sværdet svinges i nedadgående retning. Betydningen af *embla* er ifølge forskerne uvis, og det rokker Kures tolkning ikke ved for hele hans præmis for forslaget er mildt sagt tvivlsomt.

Der toner et ganske markant billede frem af Snorri i Kures bog. Eksempelvis giver han det indtryk, at Snorri bevidst tilpasser det poetiske materiale sin egen dagsorden: Snorri har »valgt« én mulig læsning frem for en anden (s. 49), han »udelader linjer« (s. 49), han undlader at citere (s. 51) og »Snorri har sprunget [linjer] over« (s. 89). Kure sandsynliggør ikke, at Snorri har redigeret så bevidst

i materialet, som formuleringerne lægger op til, og det er der mig bekendt heller ingen forskning, der hidtil har formået. Tværtimod undviger de fleste, der studerer *Snorris Edda*, at fokusere alt for meget på den historiske person og forfatter Snorri Sturluson, og det skyldes blandt andet tekstens overlevering. *Snorris Edda* er bevaret i fire ganske forskellige versioner, der alle er afskrifter, og hvor langt de hver især ligger fra Snorris originale tekst er vanskeligt at sige. Imidlertid kan man ved at se på forskellene de eksisterende versioner imellem konstatere, at der har fundet en del redigering sted. Når det ikke er muligt at vide i hvor høj grad de bevarede versioner er blevet redigeret og ændret i forhold til Snorris oprindelige tekst, må man være varsom med at drage slutninger om Snorris intentioner.

Desuden skal man huske på, at *Snorris Edda* har en ganske avanceret fortællelemåde, der blot gør det endnu vanskeligere at fastlægge forfatteren Snorris intention. Som bekendt fremstilles hele den nordiske mytologi i kraft af en dialog mellem en naiv hedensk svensk konge og tre Odin-dyrkende troldmænd fra Troja. Dialogen er en videnskabskonkurrence, hvor de to parter prøver at snyde hinanden, og der er al mulig grund til at forholde sig skeptisk til det, der siges i denne dialog. Et sted nævner Jævnhøj, at rimturserne er onde, og det synspunkt gør Kure uden videre til Snorris eget (f.eks. s. 71), og Kure bruger det i fortsættelsen som et vigtigt led i argumentationen om, at *Snorris Edda* skildrer kampen mellem godt og ondt i en kristen forstand. Det er imidlertid problematisk at sætte lighedstegn mellem en fiktiv persons udsagn og forfatterens holdning og gøre den til en grundpille i udlægningen af værkets dybere betydning.

Det sidste eksempel, jeg vil trække frem her, er Kures påstand om, at Snorri havde en særlig sprogopfattelse, der indebærer, at »hvert ord i en given sammenhæng kun kunne have én passende eller sand mening, og det var altid den konkrete, bogstavelige mening« (s. 22). Denne påståede sprogopfattelse bruger Kure flere steder i bogen som et vigtigt argument for at påvise Snorris tendentiøse eller misforståede tolkninger af eddadigte. Kure redegør ikke nærmere for denne sprogopfattelse, men henviser blot til en tekst af den anerkendte forsker Margaret Clunies Ross med titlen »Snorri's view of figurative language«, der findes som appendiks i hendes *A History of Old Norse Poetics* fra 2005 (Brewer, Cambridge 2005, p. 234-245). Dermed overlader han det til læseren selv at hitte rede i, hvordan tingene hænger sammen. Efter at have læst den nævnte tekst vil jeg imidlertid hævde, at Kures gengivelse af Clunies Ross' hypotese om Snorris syn på metaforisk sprog på flere måder er problematisk. I sit appendiks beskriver Clunies Ross to synspunkter på metaforisk sprog, der begge fandtes blandt førende lærde i middelalderen. Ifølge det ene opfattes metaforisk sprog som et overført udtryk, der erstatter det egentlige udtryk. Dermed opfattes metaforen som ren udsmykning, der ikke forrykker betydningen af det egentlige udtryk eller af konteksten, hvori udtrykket forekommer. Heroverfor står det synspunkt, at det metaforiske udtryk interagerer med sin kontekst og med nødvendighed må forrykke betydningen. Det betyder også, at det metaforiske udtryk blot kan erstattes med

et egentligt udtryk, uden at betydningen ændres. Ifølge Clunies Ross mente Snorri, at skjaldedigtningens kenninger afspejlede et førkristent verdenssyn, og at de dermed ikke skal opfattes som erstatninger for egentlige udtryk. Snorri skulle altså have ment, ifølge Clunies Ross, at de gamle skjaldes brug af en kenning som Ymirs blod (> hav) ikke var udtryk for et ønske om at variere eller udsmykke sproget, men skyldtes skjaldenes opfattelse af, at kenningen udtrykte en sandhed om verdens skabelse – at verden blev skabt af Ymirs krop. Clunies Ross fremfører bl.a. det argument, at Snorris stort anlagte beskrivelse af den nordiske mytologi, der i høj grad tjener til at forklare, hvorfor kenninger konstrueres som de gør, ville være overflødig, hvis han mente, at kenningerne blot blev opfattet som ren udsmykning. Det mener hun kan forklare, hvorfor Snorri synes at have en tendens til at udlægge kenningerne som bogstavelige udsagn om verden og ikke, hvad der i visse tilfælde havde været mere oplagt, som metaforer. Et eksempel på det er mandskenninger, der ofte omskrives med betegnelser for træ, f.eks. sværdets rønnetræ > mand. Man kunne vente, at baggrunden for sådan en kenning er ligheden mellem træ og mand, jf. beretningen om de første mennesker, Ask og Embla, der i udgangspunktet var træer. I stedet for at gribe til den forklaring, hævdes det i *Snorris Edda*, at ideen bag sådanne kenninger er et subtilt ordspil, der tager afsæt i ordet *reynir*, på norrønt et homonym, dvs. et ord med flere betydninger. *Reynir* er dels et verbalsubstantiv, dannet af verbet *reyna* [prøve], dvs. en der prøver; dels betyder *reynir* også rønnetræ. Dermed impliceres det, at den ene kenning er en afledning af den anden, mens ligheden mellem træ og mand slet ikke tages i betragtning i *Snorris Edda*.

Der må siges at være et stykke vej fra den af Clunies Ross opstillede hypotese om, hvorfor Snorri viger udenom at forklare visse typer af kenninger som metaforer, til det, som Kure hævder (med henvisning til hendes arbejde), at Snorri afviser metaforiske og symbolske forklaringer af digterisk sprog og kun accepterer, at ord har én, bogstavelig betydning. Clunies Ross bygger sin undersøgelse på kenninger, der først og fremmest forekommer i skjaldedigtningen. Hun behandler kun visse typer af kenninger, og hendes hypotese omfatter ikke det digteriske sprog som sådan i eddadigtene, der er Kures primære materiale. Hun ved bedre end de fleste, at Snorris indledende definition af kenninger bygger på en ide om, at ords betydning er kontekstafhængig. I Snorris ofte citerede definition på kenningen eksemplificeres det, hvordan kenninger for Odin dannes ved at benævne en anden gud og tillægge denne gud en af Odins attributter, jf. kenningen 'de hængtes Tyr'. Pointen er, at navnet Tyr betegner noget andet end guden Tyr i kraft af Odin-attributtet 'de hængtes'. Man kan også nævne, at flere steder i *Snorris Edda* forklares de såkaldte nydannelser (*nygervingar*) netop som en stilfigur, der er karakteristisk ved at have en betydning på udtryksiden, der interagerer med konteksten, og som er forskellig fra indholdssiden.

Kure fremlægger altså en stærkt forenklet, og vil jeg hævde til dels misforstået, sammenfatning af hvad Clunies Ross mener, at Snorris sprogopfattelse består i, og den sammenfatning lægger han til grund for en række af sine analyser.

Ligesom i de øvrige eksempler, jeg har peget på, synes Kure omgås forskningen temmelig lemfældigt eller simpelthen at se bort fra dens resultater, samtidig med at han giver indtryk af netop at støtte sig til eksisterende forskning. Kures velskrevne og stærkt personlige bog vil utvivlsomt blive læst af mange, og som sådan er den et velkomment bidrag til at stimulere interessen for nordisk mytologi. Desværre fortegner eller ignorerer Kure adskillige steder eksisterende forskning, håndbøger og kritiske udgaver i sin fremstilling, og det svækker bogens værdi både som pålidelig guide til nordisk mytologi og som selvstændigt bidrag til udforskningen af den.

Rolf Stavnem

Simone Ochsner Goldschmidt: Wissensspuren. Generierung, Ordnung und Inszenierung von Wissen in Erik Pontoppidans Norges naturlige Historie 1752/53. Beiträge zur Nordischen Philologie bd. 48. A. Francke Verlag, Tübingen und Basel 2011. 296 sider, 39 €. ISBN 978-3-7720-8439-3.

Siden 1973 har den schweiziske serie *Beiträge zur Nordischen Philologie* bidraget til belysning af skandinavisk litteratur, kultur og sprog. På det seneste er der udkommet værker om nordgermansk sprogudvikling, sagalitteratur, C.J.L. Almqvist, H.C. Andersen foruden en række bind med transmissionshistorisk sigte, dvs. den form for receptionsorienteret litteraturhistorie, som Jürg Glauser fra universitetet i Basel har været med til at præge.

Det foreliggende bind skal hilses velkomment som bidrag. Det drejer sig om noget forholdsvis specielt, nemlig en monografi om den danske biskop Erik Pontoppidans naturhistorie fra midten af 1700-tallet. Pontoppidan indtager en ikke meget fremtrædende plads i litteraturhistorien med sin tungt didaktiske rejseroman om den indiske prins Menozas vej til sand kristendom, men mere gennemslag var der i hans statsautoriserede *Sandhed til Gudfrygtighed*, en forklaring til Luthers lille Katekismus i form af 759 spørgsmål og et tilsvarende antal pietistiske svar. Simone Ochsner Goldschmidt har med sin ph.d.-afhandling fra 2010 gjort Pontoppidans tredje betydelige værk *Norges naturlige Historie* til genstand for en omfattende undersøgelse.

Værket udkom i dobbeltmonarkiets hovedstad, mens Pontoppidan var biskop i Bergen, og består af over 800 sider fordelt på to bind. Til den norske natur hører landets klimatiske og geografiske forhold, landets flora og fauna, metaller og mineraler, men også den norske befolkning. Disponeringen af de to bind følger i store træk skabelsesberetningen med et indledende kapitel om »Norges Luft og det som deri ytrer sig« og afsluttende kapitler om »Norges Indbygges Naturel, Levemaade og Sædvane« (her citeret fra en af monografiens talrige illustrationer in facsimile, s. 295).

Værket kan anskues som et bidrag til naturvidenskaben, men da moderne naturvidenskab er moderne ved at se sin væsentligste indsats i at korrigere tidligere tiders fejlagtige antagelser, tilfalder et historisk værk som Pontoppidans litteraturvidenskaben. Dette er Simone Ochsner Goldschmidts udgangspunkt for at se nærmere på, hvordan viden af denne art opstår, ordnes og fremstilles i sammenhængende form på samtidens betingelser. Altså naturhistorie i lærdomshistorisk belysning.

Men noget centralt værk for litteraturvidenskaben kan Pontoppidans norske naturhistorie aldrig blive. Naturvidenskaben er som regel kun indirekte til stede i nyere litteraturhistorier, hvor hovedinteressen tilfalder fiktionsværker. I Vilh. Andersens litteraturhistorie derimod er værket nævnt som bidrag til datidens blomstrende naturvidenskab, men med understregning af, hvorfor Pontoppidan »heller ikke i Naturhistorien blev en Holberg« (1934, bd. 2, s. 670): ved omtalen (skrevet på latin) af, hvordan sæterpigerne har held til at kyse bjørne ved at særke op og bede bamsen kysse sig bagi, kan Pontoppidan ikke få øje på andet end forsynets forunderlige magt.

Netop understregningen af forsynets rolle i naturhistorien er det, der om noget er med til at karakterisere Pontoppidans værk. Simone Ochsner Goldschmidt spidsformulerer denne pointe ved at kalde de to bind for en teologisk afhandling til understøttelse af en gennemgående »Physikotheologismus« (s. 271). Alle naturens herligheder bliver i denne optik gennemgået, ordnet og forklaret til Guds ære og tjener i al deres håndgribelighed som gudsbevis. Naturens store bog bekræfter Bibelen.

Et eksempel blandt mange anskuelige forekommer i afsnittet om Norges bjergarter og deres tilblivelse. Naturvidenskabelig viden fremstilles ofte i modsætning til eller uforenelig med en religiøs diskurs, hvad enten den som her er funderet i pietistisk tankestof fra dobbeltmonarkiets dage eller er af anden støbning. Men Pontoppidan er på højde med den fremmeste naturvidenskabelige forskning, når han med støtte fra franskmændene Pitton de Tournefort gør sig tanker om marmorstrukturen i visse bjergarter. Denne marmorering »seer ud som et lettere Væsen af Skum eller Fraade, og er her og der nedsiunken i smaa rundagtige Huler, ligesom det øverste af smeltet Vox eller deslige, naar det størkner« (citeret fra s. 65). Iagttagelsen leder frem til den antagelse, som de to videnskabsmænd deler, at »Steen-Fieldene engang har været smeltede og i Flod« (ibid.). Argumentationen forekommer naturvidenskabelig efter moderne begreber, men det påvises, hvordan en teologisk udlægning ikke kommer på tværs, idet en engelsk kollega »meener, at den ved Syndfloden opløste og paa nye sammensunkende Materie af heele Jordens Klode« efter syndfloden er tørret og blevet hård for så af en ukendt årsag at være blevet »sonderreven og sat i Uorden« (s. 66). Geologien støtter her uproblematisk den bibelske skabelsesberetning. Ved en anden lejlighed bidrager fortællingen om Noahs redningsaktion til at modificere en anden videnskabelig tese fra samtiden om en altomfattende ild og deraf følgende nedsmeltning (»Kaagning«) af alt organisk og uorganisk. Noah m.fl.

havde som bekendt netop held til at undgå nedsmeltningen ved at søge tilflugt på et bjerg.

Simone Ochsner Goldschmidts afhandling er et solidt og nuanceret bidrag til undersøgelsen af ideologi og fremstillingsform i Erik Pontoppidans naturhistorie. Primærværket citeres fornuftigvis på både dansk og tysk, men den danske tekst kunne have fortjent endnu en korrektur. Det kulturanalytiske greb er hentet fra Foucault og diskursanalysen, som kombineres med opmærksomme læsninger af udvalgte passager og et overordnet blik for bogen som medie og som lærdomsværk. Den omfattende bibliografi opsummerer de relevante forskningsfelter. Alt i alt en sober og velunderbygget karakteristik af Pontoppidans sjældent læste værk som mere end en naturhistorie. Værket er, som det allerede anes på titelbladet, en teologisk funderet fremstilling (»den viise og almægtige Skaber til Ære«) og et stykke oplysning (»hans fornuftige Creature til videre Eftertankes Anledning) og forfattet af en udsendt, loyal embedsmand på de gældende vilkår.

Henrik Blicher

Karen Jelved og Andrew D. Jackson: H.C. Ørsteds rejsebrev. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Scientia Danica. Series H, Humanistica, 8. vol. 2. Red. Marita Akhøj Nielsen. København 2011. 546 sider, 450 kr. ISBN 978-87-7304-359-2.

Bertel Thorvaldsen, H.C. Ørsted og H.C. Andersen er formentlig de tre danskere, der i første halvdel af 1800-tallet opnåede størst europæisk berømmelse; deres værk er stadig genstand for udforskning og interesse, og alle har de efterladt sig en omfattende korrespondance.

For få år siden åbnede Thorvaldsens Museum en brevbaseret med den store billedhuggers korrespondance, www.thorvaldsensmuseum.dk/brevarkivet; en vigtig forudsætning for etableringen af basen var en planlagt DSL-udgivelse ved Jens Keld. H.C. Andersens omfattende og righoldige korrespondance er offentliggjort i talrige udgivelser, og nu er der også udsendt et autoritativt værk med H.C. Ørsteds rejsebrev i Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskabs regi.

Brevene er udgivet på dansk og engelsk af Karen Jelved og Andrew D. Jackson og tegner et fint billede af fagmanden og mennesket H.C. Ørsted (1777-1851) og af de videnskabelige miljøer i Europa i første del af 1800-tallet. Udgiverne har forsynet bogen med et indsigtfuldt indledningskapitel, som giver et fint overblik over de mange breve, ligesom de har forsynet værket med et uhyre nyttigt personregister og ni sider med tekstnoter. Den løbende tekst er udstyret med ret få, men nyttige fodnoter.

Genremæssigt er der tale om såvel private breve, ofte til cirkulation i familien, som om almanakagtige notater om, hvad han har set, og hvem han har været sam-

men med. Endvidere er der faglige observationer, nedfældet i det genre-mæssige spændingsfelt mellem brevet og dagbogen; brevet skriver man til andre, dagbogen normalt til sig selv. I et brev fra Berlin, dateret 26. september 1828, skriver han til sin kone Gitte (Birgitte): »Jeg maa ile for at føre nogle af de mange Ting, jeg seer og hörer, til Bogs, paa det at jeg ikke skal glemme for meget deraf. Du faaer derved et Slags Dagbog, der vil indeholde adskilligt, der ikke har megen Interesse for Dig; men jeg kan ikke faae Tid til at holde to Dagböger«.

Ørsted er på sin første, mere end toårige rejse til Tyskland, Frankrig, Belgien og Holland, en ung mand, der som rådgiver og mentor har professor Johan Georg Ludvig Manthey (1769-1842), som løbende orienteres om rejseudbytte, pengeforbrug m.m. Rejsebudgettet er på de tidlige rejser nøjsomt, men senere bliver vilkårene mere bekvemme, og efter 1820, da han har offentliggjort sin banebrydende artikel om elektromagnetismen, åbner dørene sig for ham overalt i Europa. De sidste rejser er rene triumftog med modtagelser hos tidens betydningsfulde videnskabsmænd, kunstnere og regenter.

Ørsted økonomiserer på sine rejser med sin tid og bruger enhver lejlighed til faglige udvekslinger og til kunstneriske oplevelser i de byer, han tager ophold i. Han besøger fabrikker, bryggerier, pottemagerier, bogtrykkerier osv., ikke mindst for at hente inspiration til aktiviteter i hjemlandet. Han besøger hospitaler og institutter for døvstumme og tager sig tid til galvaniske forsøg med mus og andre eksperimenter. Navnlig som ung er han stærkt optaget af at nyttiggøre sine rejser og indhøste værdifulde erfaringer, og han kommenterer løbende, hvad man i dag kalder infrastrukturelle forhold. Indsejlingen til Nyborg tog sin tid, men »Ved at gjenne-skjære den Landtunge, der afgrenser Havnen, med en Kanal vilde man aarlige spare megen Tid for mangfoldige Mennesker« (1. november 1822). Omvendt begejstres han, når samfærdselen har gode vilkår. Specielt London er en stor oplevelse i så henseende med renholdte veje, fortove og gasbelysning – en stor kontrast til forholdene i Frankrig; dér overraskes han over den hygiejniske standard, ja han taler ligefrem om »den franske Nations Ureenlighed« (6. august 1803).

Særlig begejstring kommer til udtryk i beskrivelserne af hans møde med store kunstnere og åndspersoner som Goethe, Walter Scott, Victor Hugo og Alexander von Humboldt; han møder også Malthe Bruun, Henrik Steffens, Ludwig Tieck, Jacob Grimm og den norske maler J.C. Dahl, men naturligvis flest naturvidenskabsfolk, heraf i stigende omfang de mest indflydelsesrige europæiske naturforskere, blandt mange andre Michael Faraday, André Marie Ampère, Pierre-Simon Laplace og Friedrich Gauss. Om denne sidste hedder det: »Denne store Matematiker er tillige meget efter mit Sind i Omgang« (29. maj 1827). George Cuvier bliver han en stor beundrer af. »Det er Videnskabens Aand, han fremstillere«, hedder det i rejsebogen (17. april 1803), og han fortsætter: »Naturhistorien er ham heller ikke et blot Register over Gjenstande, men et i hinandengribende Hele«. Også Cuviers pædagogiske fremstillingsform gør indtryk: »Hvad hans Foredrag angaaer saa er det flydende og skjönt, uden at være pyntet med de franskes intetsigende rhetoriske Phraser«. I det hele taget gør Ørsted overalt skarpe retoriske

og pædagogiske iagttagelser; han kan begejstres og forfærdes, undertiden kæmpe for at holde sig vågen, når forelæseren er uinspirerende.

Den franske kemiker Louis Nicolas Vaquelin får denne omtale (december 1802): »Forresten er hans Foredrag ikke alene uforstaaeligt formedelst hans svage Stemme og store Hastighed i at tale, men det er tillige saa uordentligt og uvidenskabeligt som det kan tænkes. Jeg kan ingen anden Orden finde deri end Ideasociationens«. Omvendt hedder det om filosofen Johann Gottlieb Fichte: »Det sjeldne Talent, han besidder til at foredrage sine Tanker gjør hans Forelesninger dobbelt interessante«.

Ørsted satte sig i stand til at kunne forstå og bidrage til forelæsninger og faglige møder, hvor der taltes tysk, fransk og engelsk. Hans skolegang i Rudkøbing havde været alt andet end systematisk, men tysk fik han da lært. Da den unge Ørsted i 1802 kommer til Paris, arbejder han systematisk med at lære fransk og sætter ofte om morgenen et par timer af til det. Det må hurtigt være gået fremad, for han går en del i teatret, sikkert både for sprogets skyld, og fordi han generelt var meget kunstinteresset. Egentlig havde han ikke sans for de store franske klassicister som Corneille og Racine, han blev træt af deres monotoni, men han læste, hvad han kom i nærheden af, for han ville gerne kunne tale med og have del i den europæiske dannelse: »I övrigt har jeg i denne Tid læst adskillige franske Skrifter, som ansees for klassiske, deels for ikke at være forlegen, naar der tales om disse Skribentere i Selskaber, da det ansees for en Skam ei at kjende dem« (4. april 1803).

Den franske grammatik opfatter han ikke som systematisk regelstyret, men snarere som en samling vedtægter; »hvad Akademiet har sagt, hvad Racine, Bossuet, Fenelon &c have brugt, det er vigtigere end Resultaterne af en sund Sprogkritik«. Brevudgiverne oplyser i en note, at Ørsted senere i livet ændrede syn på fransk og værdsatte idealet om størst mulig klarhed og entydighed i ordvalget. Derimod havde han som nævnt svært ved at forson sig med den franske retorik, med »Vidtløftigheder af Foredraget«. Medens han som ung kunne tage afstand fra det franske, præget som han var af det tyske, indser han som ældre værdien af forskellighed, også i tilgangen til videnskaben. »Jeg ved nu bedre at skjønne paa deres [dvs. franskmændenes] Fortjenester end för, og staaer mig derfor desto bedre med dem. Det er godt, at Europas Nationer have Characterforskjelligheder ligesom Personer, derved hæves Ensidigheden, som ellers sikkert vilde tage Overhaand« (23. februar 1823).

Engelsk hørte heller ikke til det almindelige repertoire af sprog, som veludannede danskere måtte beherske. Ørsted kæmper lidt med det, da han i 1823 er i London, men det går hurtigt fremad. »Jeg begynder nu at blive temmelig hjemme, og at komme lidt i Vane med Sproget, hvilket unægteligen er vanskeligt formedelst Udtalens umaadelige Regelløshed«. Ørsted begår her den sædvanlige fejl at opfatte afvigelser fra skriftbilledet som særheder i talesproget. For at give sin kone et indtryk af udtalen prøver han at gengive ordet *stagecoach* (postvogn, diligence): »Stædjekotsch«; lydskriften var ikke opfundet.

Han er opmuntret af, at englænderne er meget tolerante og hjælpsomme over for folk, der ikke behersker deres sprog, og snart deltager han i lærde diskussioner på engelsk, uden dog at kunne det så godt som de andre. Han kan måske nok tale om sit fag, men ikke om mere emotionelle emner: »Jeg beklager at jeg ikke kan tale dette lykkelige Lands Sprog med den Lethed jeg vilde for at udtrykke mine Følelser«. Latin var han som andre lærde naturligvis også fortrolig med, og som den patriot, han var, glæder han sig hver gang, han i udlandet møder personer med kendskab til dansk og svensk.

Brevudgivelsen er et centralt kildeskrift til belysning af det videnskabelige og åndelige klima i Europa gennem næsten et halvt århundrede. At mødes til faglige arrangementer og konferencer på tværs af lande- og sproggrænser er ikke noget nyt. Ørsted er imponeret over den preussiske koreografi ved en conference i 1828 for 400 forskere i Berlin; alt er planlagt til mindste detalje, og hierarkierne tydelige. Humboldt placerer Ørsted fornemt, han er, hvad der senere er kaldt key note speaker, og han kommer til middag med kongen af Preussen, hvad der i øvrigt ikke interesserer ham. Kongelig fornemhed giver han ikke meget for, men fagligt engagerede medlemmer af kongehuset som prins Christian Frederik korresponderer han gerne med.

Til sin kone skriver han fra den store conference i 1828, at han passer godt på sig selv og modstår alle middags- og aftenselskaber, han drikker vand til maden »uden reent at tilsidesætte Viinen«. Og han tilføjer »I denne Hvirvel af Selskaber maa Du dog ikke troe at Tiden gaaar ganske unyttet hen. Man møder overalt Videnskabsmænd af sit Fag«.

Det er svært at undgå at blive fascineret af Ørsteds videnskabelige og åndelige spændvidde, og han fremstår tillige som et sympatisk menneske, forankret i et stærkt familieliv og en kærlighed til det land, der har givet ham så gode udviklingsmuligheder. Da han på sine ældre dage møder antidanske holdninger i Kiel, siger han klart fra. Han er optaget af de sociale forhold i de lande, han gæster; eksempelvis mener han, at den bedste måde at imødegå social uro på, er at uddanne befolkningen. I det industrialiserede England møder han (25. juli 1823) »en meget talrig Classe af Arbeidere, der for største Delen ere meget raa, og meget fattige (...) Et vigtigt Bidrag til Arbeidernes Forædling, har Skolevæsenets Forbedring været«. At han selv er en del af den uddannelsesmæssige elite fører ham som nævnt sammen med »Europas største Mænd«, som han skriver (7. februar 1823), men han tager afstand fra tom etikette, idet han dog behersker alle grundtrin på de bonede gulve.

Hans stil er snart munter og mundret, snart fagpræget og mere akademisk. Ørsted skriver godt, undertiden morsomt, og hans karakteriseringssevne er træffende, fx af fire officerer, der bliver hans rejsekammerater på vej til Berlin i 1801. Den ene var en »sat og fornuftig, skjönt ikke dannet Mand«. Den anden var »Mamas egen Sön, kunde ikke taale, at Vognen rystede ham lidt«, en tredje var en ren komediefigur: »Alle Fruentimmer han stødte paa, insulterede han«. »Hovedøymedet af hans Ophold i Berlin, sagde han, var at besøge Liderlige Huuse

der (...)«. Den fjerde »gav Haab at han med Tiden kunde faae lidt Forstand« (11. september 1801).

Ørsteds datter Mathilde Ørsted udgav i 1870, »Breve fra og til Hans Christian Ørsted« i to bind. Udgivelsen kom tyve år efter faderens død, og datteren var optaget af, at der ikke skulle findes nogen mislyde; som sådanne har hun opfattet omtalerne af den pige, Ørsted var forlovet med, da han tog af sted på sin første rejse, men som hævdede forlovelsen, før han nåede hjem. Desuden er datterens udgivelse ukomplet, og mange af brevene er forkortet. Derfor er det godt, at de to udgivere har påtaget sig det store arbejde at få alle rejsebrevene offentliggjort i uforkortet og velkommenteret form.

Indledningen skæmmes en smule af ikke så få sprogføjl. Ud over et par stavefejl, (fx *financiere* for *finansiere*), er der nogle steder, hvor det går galt med pronominer, idet *hans* sættes ind i stedet for *sin(e)*, fx i »Ørsted var tvunget til at påtage sig at holde forelæsninger for SNU fem aftner om ugen udover hans normale forpligtelser på Universitetet« og »Schumacher, astronom på Rundetårn, som fik lov til at bo i Altona på grund af hans geodætiske målinger«. På den baggrund virker de mange med *sic!* forsynede parentetiske udbrud over for skødesløsheder i Ørsteds fremstillingsform ikke helt velanbragte.

Dette skal naturligvis ikke skygge for, at vi med den nye brevudgave har fået et væsentligt supplement til den biografi, som i 2009 blev skrevet af Dan Ch. Christensen, *Naturens tankelæser*. Biografien har allerede placeret sig som et standardværk, og brevene supplerer billedet af Ørsted og bringer os på en måde tættere på personen Ørsted, en af dansk videnskabs og åndslivs mest helstøbte personligheder, for hvem grundforskning, anvendt forskning og formidling hørte organisk sammen, og hvis virke med de to fortjenstfulde nyudgivelser er veldokumenteret og dermed stadig vil kunne inspirere videnskabshistorisk og kulturhistorisk interesserede læsere.

Jørn Lund

Thomas Bredsdorff: Ironiens pris. Fire store ironikere – og et begreb. Gyldendal, København 2011. 236 sider, 279 kr. ISBN 978-87-02-11416-4.

At lige Thomas Bredsdorff skulle komme på banen med en monografi om ironi, havde man måske ikke forventet. Ikke desto mindre er det tilfældet. Titlen er *Ironiens pris*. Det er en glimrende titel. Ironien prises for de kvaliteter, den har, mens det stadig ihukommes, at den kan have omkostninger, som når man ikke bliver forstået, eller på anden vis kommer på distance til sine medmennesker – eller sågar hele virkeligheden. Muligvis rummer titlen tillige et ekko fra den Kierkegaard, som i sin magisterafhandling om ironi, *Om Begrebet Ironi*, mod slutningen konstaterer, at trods den negativitet, han uafledigt har forbundet ironien med, så må man også »anprise den som en Vejleder« (s. 355).¹

Undertitlen er *Fire store ironikere – og et begreb*. Her sættes der til dels ord på den lidt rapsodiske opbygning af bogen, som indledes med en kortere begrebs-historie med en række punktnedslag. Derpå kommer der afsnit om hver af de udvalgte fire »store ironikere«: Ludvig Holberg, H.C. Andersen, Herman Bang og Villy Sørensen. Så følger et endnu kortere begrebshistorisk afsnit, som diskuterer henholdsvis modernismens og postmodernismens ironi. Og til slut kommer nogle kortprosastykker af både personlig og mere teoretiserende karakter.

Afsnittene om de fire store ironikere er gode og engagerede. Det om Holberg er det bedste, og her ligger jo nok også Bredsdorffs største sympati. Det kommer godt frem, hvordan Holberg i komedierne bruger den metode, at få den gale gjort galere (hvilket ironikeren i *Om Begrebet Ironi* også ynder, blot ikke i opdragende og opbyggeligt øjemed), enten for at vedkommende indser sin galskab, eller for at afværge galskabens negative effekter. Men det påpeges tillige, hvordan komedier som *Jeppe paa Bjerget* og *Erasmus Montanus*, der begge indeholder en snert af det tragiske, følger en anden og mere kompleks formel.

Derpå sættes fokus på ironiens former hos H.C. Andersen. Andersens teknik, når han via dækning og andre greb i et snuptag skal udstille standpunkter, han ikke selv deler, vises rigtig godt. Karakteristikken af det særlige ved en bestemt forfatters stil er en af Bredsdorffs spidskompetencer. Dog undrer det, at afsnittet om Andersen har titlen »Den altædende Ironi – H.C. Andersen«. Andersen er måske ikke den første, man ville forbinde med, hvad Kierkegaard i sin afhandling om ironien betegner som ironiens absolutte og uendelige negativitet.

I afsnittet om Bang skildres ironien både hos journalisten og hos den skønlitterære forfatter. Som skønlitterær forfatter bruger Bang dækning i langt højere grad end Andersen og forfiner teknikken yderligere. I en novelle som »Irene Holm« afstedkommer ironien, blandt andet via brugen af dækning, at læseren bliver medskyldig i mobningen af titelpersonen – og forhåbentlig bliver sig det bevidst, når der til slut indtræffer et synsvinkelskift.

Hos Villy Sørensen identificeres en anden vekselvirkning end den mellem ironi og sentimentalitet, nemlig vekselvirkningen mellem ironi og humor, herunder i skikkelse af grænsefænomenet selvironi. Sørensens ironi fremlæses navnlig i den skønlitterære del af forfatterskabet, ikke mindst i historier fra *Sære historier* og *Ufarlige historier*. Tænkeren Sørensen er blandt andet repræsenteret med tanker om ironi og humor og forholdet imellem dem. At Sørensens læremester i den boldgade er Kierkegaard, lægger Bredsdorff ikke skjul på. H.C. Andersens betydning for Sørensens fortællestil med de underfundige og tilsyneladende redundante tilføjelser, som blandt andet ytrer sig som, hvad Bredsdorff kalder »den overkomplette logik« (s. 155), kunne der til gengæld godt være gået lidt mere i detaljer med.

Som Bredsdorff konstaterer, ved man faktisk ikke rigtig, hvad ironien i en historie som »Blot en drengestreg« dækker over eller signalerer, hvorfor Sørensen er meget svær at sætte i bås som ironiker. Men ellers er det den pædagogiske eller satiriske ironi, hvormed nogle af oplysningens frontfigurer, herunder som nævnt Holberg, søgte at opdrage den læsende del af befolkningen, eller, som

eksempelvis Jonathan Swift, at kritisere magthaverne, Bredsdorff har størst sympati for. Bredsdorff vil i det hele taget gerne have klare linjer og solide definitioner, selv når det gælder et fænomen som ironi. Som han skriver: »I den intellektuelle hygiejnes navn forekommer det mig sundt at holde den reformerende ironi ude fra den ideologiske. Den første blomstrer under oplysning og naturalisme, den sidste under romantik og postmodernisme« (s. 213). Er en påstand om, at der findes en særlig ideologisk afart af ironi, ikke en påstand, som er betænkelig – ideologisk? Mit spørgsmål er til dels retorisk. Bredsdorff lægger ikke skjul på, hvordan han stiller sig til forskellige intellektuelle strømninger. Romantik og postmodernisme er han generelt ikke velvilligt indstillet overfor. Og romantisk ironi er, sammen med dekonstruktionen og dens ironiforståelse, endda i decideret *bad standing* – faktisk gøres det gældende, at de romantiske ironikere, når det kommer til stykket, slet ikke *var* ironikere.

Bredsdorff er, navnlig når det gælder hans ide- og kritikhistoriske fremstillinger, styret af disse holdninger, og de har stor betydning for den måde, han pædagogisk afgrænser og gennemgår stoffet på. Som jeg vender tilbage til, indrages dekonstruktionen eksempelvis kun for at blive bortdømt.

Ideologisk forudindtaget præger også behandlingen af Kierkegaard, som man jo i øvrigt kunne have forventet ville have fået sit eget afsnit i en fremstilling, der præsenterer store danske ironikere. Problemet med Kierkegaard er for Bredsdorff grundlæggende, at han på den ene side ikke kan underkende Kierkegaards mesterskab, men at han på den anden ikke kan kapere, at Kierkegaard er religiøs. Læg dertil, at Kierkegaard rummer flere affiniteter til romantikken og til dekonstruktionen og den negative dialektik, end til Oplysningens tankegange og projekter. Der er kort sagt sider af købstadens geni, som knytter an til fænomener, der, som omtalt, byder Bredsdorff imod. Og det kommer for en dag, når Bredsdorff skriver om Kierkegaards afhandling om ironien, *Om Begrebet Ironi*. Det er pokkers synd, for Bredsdorff har virkelig sans for det enorme skrive- og tankemæssige overskud, der præger denne afhandling om ironiens negativitet. Kierkegaards billede på ironien som et foryngende og fornyende bad bliver i den grad godkendt af Bredsdorff og – med rette – overført på værket selv.

Bredsdorff kæder tillige det foryngende og fornyende ved tematiseringen af ironien i værket sammen med Kierkegaards opfattelse af Sokrates som forløser, altså med hans rolle som jordemoder, maieutiker, på det intellektuelle og åndelige felt. Problemet er bare, at denne version af Sokrates slet ikke optræder i *Om Begrebet Ironi*. Her optræder en eksperimentator, som nyder at fratage andre mennesker alt, hvad de tankemæssigt anser for fast og solidt, uden at tilbyde dem noget at sætte i stedet. Her optræder en operatør med, hvad Kierkegaard betegner som en dialektisk luftpumpe, der efterlader sine ofre med åndenød, fordi de ikke er vant til at svæve i abstraktionens sfærer. Her optræder en negativitetens agent, der kapper sine ofres forbindelse til det substantielle og udhuler enhver begrebslig kerne. Helt at udradere denne figur og i stedet indsætte maieutikeren er en

operation, som er misvisende såvel i forhold til værket som i forhold til udviklingen i Kierkegaards forfatterskab.

Det er ikke misvisende i samme grad, når den Kierkegaard, der skriver i *Om Begrebet Ironi*, gøres til en arg fjende af romantikken. Der er megen kritik i værket af den person, som i det betegnes som »Romantikeren«. Og der er et stærkt kritisk afsnit deri om bannerføreren for det romantiske gennembrud i Tyskland, Friedrich Schlegel, som for Bredsdorff i øvrigt er indbegrebet af alt, hvad der er vederstyggeligt ved romantikken og den romantiske ironi. Ifølge Bredsdorff er der aldrig nogen, som den romantiske ironi, og da slet ikke Schlegel, har fået til at trække på smilebåndet.

Ironisk nok indeholder Schlegels manifest om sin egen og *Athenäums* ironi, »Om uforståelighed«, et stykke, som er et udtryk for, hvad Bredsdorff betegner som oplysningsironi, nemlig ironien brugt som en ligefrem talefigur, som her leverer en slet skjult latterliggørelse og revselse af sat og velbehagelig åndelig dovenskab: »Samtidig havde jeg med inderlig fornøjelse bemærket vor nations progresser, og hvad skal jeg først sige om tidsalderen? Den samme tidsalder, i hvilken vi også for at leve har ægteskabet; tidsalderen, som, for at sige alt med ét ord, fortjener det beskedne, men yderst sigende navn den kritiske tidsalder, sådan at alt nu bliver kritiseret, bortset fra tidsalderen selv« (s. 70-71).² En formulering som den sidste i det citerede kunne såmænd godt have løbet et vist geni fra en købstad i pennen. Tilbage til ham. For en del af kritikken af »Romantikeren« i *Om Begrebet Ironi* er ikke uden kærlige undertoner. Og et sted finder man næsten en sides *tour de force* af en beskrivelse af forstenet spidsborgerlighed. Netop denne forstenede tilstand, som opsummeres med paradokset: »Verden gik i Barndom, den maatte forynges«, leder til den konklusion, at: »[f]orsaavidt var Romantiken velgjørende« (s. 336). Den var altså *foryngende*, ligesom ironien som nævnt ifølge Kierkegaard kan være det.

I et besynderligt essay om ironi, konstaterer Paul de Man, en af dekonstruktionens bannerførere, at Kierkegaard har skrevet den bedste bog om ironi, dog uden at specificere hvorfor. Men samtidig kæder han *Om Begrebet Ironi* sammen med det forhold, at Kierkegaard »(...) bliver nødt til at opfinde (...) en hel historieteori for at retfærdiggøre det faktum, at man burde skaffe sig af med Friedrich Schlegel, at han ikke er en virkelig ironiker« (s. 18-19).³ Og det er jo lidt ironisk, al den stund det er, om ikke udelte Kierkegaards, så i høj grad Thomas Bredsdorffs standpunkt i *Ironiens pris*.

Afsnittet om »Modernistisk ironi« består, bortset fra en omtale af den upålidelige fortæller, som salig Freud får æren for at være indirekte ophav til, stort set kun af kritikhistoriske nedslag. Et om nykritikken og et om dekonstruktionen. Når der, som omtalt, er afsnit om både modernistisk og postmodernistisk ironi, så ville man umiddelbart forvente, at dekonstruktionen blev diskuteret som et postmoderne fænomen. Men det er altså ikke tilfældet.

Forklaringen herpå er, at Bredsdorff vil frem til den pointe, at dekonstruktionen, næsten udelukkende repræsenteret ved Paul de Man, ikke er andet end en

form for *new New criticism*, nykritik i nye gevandter, hvilket både er en forsimp-
ling og en *commonplace* blandt visse af dekonstruktionens modstandere, som
sjældent har gjort et ærligt forsøg på at forstå, hvad de kritiserer. Det er det, jeg
mener med, at dekonstruktionen stort set kun inddrages for at blive bortdømt. At
nykritikken i stor udstrækning udvider, udtynder og udvisker forskellen på be-
greber som ironi og paradoks, giver denne anmelder gerne Bredsdorff ret i. Til
gengæld er det værdt at bemærke, at jeg hermed har opsummeret indholdet af et
afsnit, der bærer titlen »Modernistisk ironi«. Man skulle tro, der var andet og
mere, som kunne inddrages og diskuteres under en sådan titel.

Afsnittet om »Postmoderne ironi« rummer en kritisk passage om Richard
Rorty, hvis afart af filosofisk pragmatisme nærværende anmelder heller ikke fin-
der særligt stimulerende, men dog ikke, som Bredsdorff, ville betegne som ari-
stokratisk. Man savner en grundigere diskussion af, hvorfor Rorty er interessant
i sammenhængen, og hvad han egentlig gøres repræsentativ i forhold til. Rorty
har efter min bedste overbevisning ikke inspireret væsentlige nyere forfattere
eller tænkere i nævneværdig grad. I afsnittet følger nedslag i romaner af Kjær-
stad og Rushdie, hvorfra Bredsdorff fremdrager eksempler på god gammeldags
oplysningsironi. Men det kan jo kun overraske, hvis man regner de to romanfor-
fattere for værdirelativistiske postmoderne ironikere i absolut forstand. Og det er
der næppe mange, der gør, heller ikke dem selv.

Herpå takker Bredsdorff af med afsnittet med sine kortprosastykker, som han
betitler »Ironien som kors og katarsis«, hvilket igen – sagt helt uden ironi – er en
prisværdig titel. Adskillige af stykkerne er yderst læseværdige. Hvilken form for
ironi, om overhovedet nogen, der kan ligge i, at Bredsdorff runder af med at
skrive sådanne stykker, der tilnærmelsesvist kunne tilhøre en af de genrer eller
modaliteter, som de romantiske ironikere yndede, nemlig fragmentet, tør jeg
ikke dømme om.

Lad mig takke af med en overvejelse over, hvorfor Kierkegaard anpriser ironi
i *Om Begrebet ironi*. Det gør han efter eget udsagn fordi: »Ironien limiterer, en-
deliggjør, begrænder« (s. 355). Også for Kierkegaard kan ironien altså have en
opdragende side. Den kan gøre én bevidst om, at man ikke er herre og mester
(som Bredsdorff mod slutningen giver et personligt eksempel på, at han har fået
en lektion i; det skal han have). At geråde ud i forståelses- og fortolkningskriser
kan godt, i Kierkegaards optik (og også Villy Sørensens, skulle jeg mene), have
en opdragende eller ligefrem opbyggelig side.

Det er her, der forekommer mig at være et problematisk forhold mellem Bred-
sdorffs projekt og væsentlige sider af ironien. Bredsdorff ynder den intellektuelle
hygiejne og de rene linjer, og efterlader kun ringe rum for fortolkningskriser. Det
gør selvfølgelig hans fremstilling meget pædagogisk, men det har sin pris, da væ-
sentlige sider af ironien bortdømmes eller slet ikke fås i tale. Det er kort sagt først
og fremmest i kraft af de fire karakteristiker af de udvalgte fire store ironikere,
hvor Bredsdorff bruger sin evne til præcist og øjenåbnende at fremlæse og karak-
terisere virkemidlerne i en litterær tekst, at Ironiens pris er værdt at investere i.

Noter

1. Her og i det følgende citeres efter bd. 1 af *Søren Kierkegaards Skrifter*, Gads Forlag 1997.
2. Citeret efter nr. 17 af tidsskriftet *Passage*, Århus 1994.
3. Citeret efter nr. 17 af tidsskriftet *Passage*, Århus 1994.

Jacob Bøggild

Stephan Michael Schröder: Ideale Kommunikation, reale Filmproduktion. Zur Interaktion von Kino und dänischer Literatur 1909-1918. Berliner Beiträge zur Skandinavistik Band 18/1-2. Nordeuropa-Institut der Humboldt-Universität, Berlin 2011. 1.072 sider, 79,80 €. ISBN 978-3-932406-33-1.

I 1909 kom der et brev til Selma Lagerlöf. En lærer fra Malmø, Frans Hallgren, ville høre den uddannede lærer og nyslåede nobelpristagers mening om en sag, der lå ham på sinde. Ville det ikke være en ide at filmatisere hendes pædagogiske, fortællende geografibog, *Nils Holgerssons underbare resa genom Sverige*? Lagerlöf afviste ideen. Hun skrev til sin forlægger:

Han förefaller ju så entusiastisk för sin plan att göra biografen gagnelig i stället för skadlig, men jag tycker att detta inte kan genomföras.
(Thomsen, s. 193)

Det var skadeligt at gå i biografen, og Lagerlöf mente ikke, en filmatisering af hendes bog kunne ændre noget på dét. At det nye medie var skadeligt i sin aktuelle form, var brevskriveren enig med hende i. Hallgren mente dog, at filmen kunne finde anvendelse til såvel uddannelses- som dannelsesmæssige formål. Frans Hallgren var i øvrigt ikke en tilfældig lærer fra Malmø; han var Sveriges første filmcensur. Efter diskussioner både i Pädagogiska sällskapet i Stockholm og i Malmö folkskollärareförening om filmens evt. skadelige virkninger havde han i slutningen af 1908 fået i opdrag at føre tilsyn med de filmforevisninger, der dengang først og fremmest var fattigfolks og børns underholdning.

Bare 8 år senere var der i januar 1917 premiere på Victor Sjöströms filmatisering af Ibsens *Terje Vigen*. Den så Selma Lagerlöf. Hun syntes om den, og da Sjöström siden foreslog hende, at han kunne filmatisere hendes *Tösen från Stormyrstorpet*, sagde hun ja. Filmen fik premiere i oktober 1917, og Sjöström kunne konstatere, at filmen havde taget »ett socialt jättsteg uppåt; den hade blivit mottagen hos Selma Lagerlöf, och i finare salong och av en fornämera värdinna

kunde den inte bli mottagen« (Liljenberg, s. 43). Filminstruktøren følte sig bærer over at være blevet modtaget i Lagerlöfs litterære salon. Hun på sin side var også godt tilfreds. Da Sjöström i 1921 havde filmatiseret hendes *Körkarlen* fra 1912, skrev hun til ham:

Nu är nog den filmen lyckligt i hamn, og det utmärkte arbete, som Ni har nedlagt på filmen både som filmförfattare, regissör og aktör bliver denna gång till fulla uppskattat. (...) Nu tycks det emellertid, som om Ni skulle ha brutit väg inte bara för svensk film, utan också för mina böcker (...) Jag tänker, at det roar Er att höra, att filmer också hjälpa fram böckerna.
(Thomsen 2006, s. 194)

Filmen lukrerede på den kulturelle anerkendelse, den kendte forfatter forlenede den med. Og forfatterens bøger solgte bedre. Alle var glade.

Historien om Lagerlöf og filmen er ét eksempel blandt mange på et internationalt fænomen, der i årene omkring 1910 ramte filmens verden. Det nye medie, der første gang blev præsenteret offentligt i julen 1895 i Paris, havde først vundet udbredelse som en folkelig forlystelse. Den var billig, og man kunne bare gå ind fra gaden uden at skulle iføre sig det store skrud. Biograferne omkring 1910 var

billige og fordringsløse. Der krævedes ingen eksklusiv borgerlighed som i det »rigtige« teater, ingen langstrakte forberedelser, ingen toilettepragt, ingen behandsket fornemhed. Enhver kunne gå lige ind fra gaden, som han gik og stod, når som helst han ønskede det, og vejen var sjældent lang til det nærmeste teater.
(Sandfeld 1966, s. 152)

Der blev lavet adskillige andre svenske litteraturfilm i årene omkring 1920, og de står stadig stærkt i international filmhistorieskrivning. Men hvordan var forholdet mellem litteratur og film i Danmark? Brugte filmen litteraturen til at opnå kulturel anerkendelse – og satte filmen spor i litteraturen?

De spørgsmål besvarer Stephan Michael Schröder i *Ideale Kommunikation, reale Filmproduktion*. Dette omfangsrige tobindsværk er sine 1072 sider til trods en forkortet udgave af en del af hans doktorafhandling fra 2003. Schröder, der siden 2005 har været professor i Nordisk Filologi ved Universitetet i Köln, har med bogen skrevet det mest omfangsrige værk om dansk filmhistorie. Overhovedet. Nogensinde.

Bogen har 2885 fodnoter, men vigtigere end antallet af noter er den grundighed, de er udtryk for. Schröder lader sig ikke nøje med gængse film-, litteratur- og kulturhistoriske opfattelser. Han går bag om hævdvundne forestillinger. Han går til kilderne. Og han har været vidt omkring: Amerikanske, norske, svenske, tyske og selvfølgelig især danske arkiver har haft Schröder på besøg. Han har undersøgt selskabsarkiver, skatteregistre og personlige arkiver, har læst branche-

blade, avisdebatter og meget mere. Og så er han meget velbevandret i international film- og medieteorier og -historie.

Flere steder tilslutter han sig den amerikanske filmforsker David Bordwells kritik af tidligere tiders filmhistorie. Bordwell mener, at den opererer med »The Standard Version« af, hvordan mediet har udviklet sig. Som Schröder formulerer det, går »The Standard Version« ud fra »einem aristotelischen Entfaltungsgedanken (...), wonach die Entwicklung eines Mediums hin zur Entdeckung seiner ihm von Anfang an inhärenten ästhetischen Möglichkeiten und Gesetzmäßigkeiten führt« (s. 639). I filmhistoriens tilfælde betyder det, at man ofte har talt i biologiske termer: I sin barndom var filmen en uvorn markedsøgler, og den fandt først sit voksne selv, da den i midten af 1910'erne blev fortællende. Ja, måske den først blev rigtig voksen, da den i årene efter 2. verdenskrig blev personlig og lige så fin som litteraturen. I 50'erne blev filminstruktøren, der nu også helst selv skulle have skrevet manuskriptet, til en forfatter, en *auteur*, der med sit kamera kunne udtrykke sig lige så komplekst, som forfatteren kunne med sin pen – for nu at parafrasere titlen på Alexandre Astruc's indflydelsesrige artikel *Naissance d'une nouvelle avant-garde: La caméra-stylo* fra 1948. En sådan teleologisk filmhistorieskrivning har ikke været populær i filmforskningen de sidste 20-30 år, hvor *New Historicism* og dens revisionisme har sat dagsordenen med detaljerede studier, der ofte har kunnet pege på, at filmhistorien har udviklet sig under indtryk af mange forskellige forhold og altså ikke kan forstås som en udviklingshistorie frem mod en kunst, der er tro mod sit eget indbyggede væsen. *New Historicism* er kildeorienteret og har ofte undersøgt institutionelle, diskursive og kulturelle forhold omkring filmene snarere end det æstetiske udtryk i dem. Som de amerikanske filmhistorikere Allen & Gomery skriver i deres grundbog i filmhistorieskrivning: »for certain investigations, film viewing is really an inappropriate research method« (Allen & Gomery 1985, s. 38). Sådan er det også hos Schröder. Få er de steder i værket, hvor han analyserer filmsproglige forhold. Hans fokus ligger andetsteds.

Der er tungtvejende filmhistoriske årsager til, at Schröder har valgt at begrænse sin undersøgelse til perioden 1909-1918. Det er først i 1909, at der opstår en egentlig social og institutionel interaktion mellem film og litteratur (s. 33): Litterater begynder at skrive drejebøger og at stille deres værker til rådighed for filmindustrien; de låner deres aura til filmen ved at skrive prologer til åbningsforestillingerne i de nye filmpaladser, der søger kulturel legitimitet ved at kalde sig biografteatre. Der bygges grandiose publikumsarealer, ligesom i teateret skal der være et tæppe, der går fra, når filmen begynder. Dansk filmindustri, og især Nordisk Films Kompagni, blev en international aktør i årene op mod 1. verdenskrig, men netop krigen skulle blive afgørende for, at dansk film mistede denne status. Schröder taler om et vidtgående sammenbrud for den danske filmindustri mod slutningen af krigen (ibid.): Der blev indspillet 195 film i 1914 – og kun 10 i 1920. Da talefilmen kom omkring 1930, mistede dansk film for alvor sit internationale marked, men det er en anden historie.

Bogen er opdelt i to bind, og har – hvis man ser bort fra indledning og resumé – 7 kapitler. Med stort overblik undersøger Schröder i 1. bind de sociologiske og institutionelle møder mellem filmen og litteraturen, udforsker som den første manuskript- eller drejebogsgenrens udvikling og analyserer 5 forskellige forfatters livtæg med filmbranchen; alle forhold, der stort set er oversete i dansk filmhistorieskrivning. Danske forfattere havde gode økonomiske bevæggrunde til at arbejde for filmbranchen. Det var – hvad Schröder sandsynliggør ved at kigge et par forfatters skatteregnskaber efter i sømmene – kun for et fåtal muligt at opretholde en anstændig, borgerlig tilværelse ved udelukkende at skrive til bogudgivelse. Filmbranchen var mere lønsom og især forfattere af journalistisk tilsnit, der var vant til at arbejde »in funktionalen Auftragszusammenhängen (...), in denen Werkautonomie nicht garantiert war« (s. 908) kunne finde sig til rette med arbejdsforholdene i en branche, der kontraktligt betingede sig retten til at gøre med manuskripterne, hvad den fandt for godt i forhold til det internationale marked, den arbejdede på. Det var ikke alle skønlitterære forfattere, der brød sig om dén slags.

Det var ikke bare den eksisterende filmindustri, der forsøgte at vinde anseelse – eller symbolsk kapital, som Schröder med Bourdieu kalder det – ved at flirte med litteraturen. Også nye selskaber forsøgte sig. *Enten* for at nobilisere eller borgerliggøre en underholdningsform, der i sine første år langt fra levede op til danneskulturens idealer. I den foucaultske optik, der en sjælden gang dukker op i Schröders tekst, taler han om en disciplinering af det folkelige eller om tilnærmelsen af filmen og biografoplevelsen til »bürgerlich-hegemoniale Praktiken« (s. 70). *Eller* for at prøve, om det nye medie kunne bruges til at udvikle nye kunstformer, der evt. kunne virke tilbage på de eksisterende og måske ligefrem skabe en tidssvarende kunstform, der modsvarede den moderne, urbane erfaring ud fra betragtninger som »Livet er kort. En roman er lang«. Det typiske var dog, at man opfattede en film som litterær, hvis der til dens produktion havde medvirket kunstnere, der i forvejen var kendt fra litteraturen eller det fine teaters verden. Således var det også, da Gyldendal og dets direktør Peter Nansen satsede penge og især symbolsk kapital på det lille og kortlivede selskab Dania Biofilm. I en tid, hvor bogsalg gik tilbage, så Nansen med beundring til Nordisk Film, der i 1913 udbetalte 60 % i afkast til sine aktionærer. Tanken om at forvandle Gyldendal til en mediekoncern lå lige for (s. 257).

I bind 2 vender Schröder sig mod den filmdebat, der udspandt sig i perioden, ligesom han undersøger, hvordan filmforfatterne forholdt sig til den filmcensur, der blev formaliseret på samme tid. Endelig analyserer han den, relativt lille, indflydelse filmen havde på litteraturen: Hvordan blev film og biografbesøg skildret i samtidens litteratur? Anvendte forfattere filmiske fortælleformer?

Det er karakteristisk for periodens filmdebat, at filmen gennemgående blev betragtet som moderne. I filmens første årti var man begejstret for dens dokumentariske potentiale, men da den bevægede sig ind på historiefortællingens ge-

bet og dermed truede eksisterende kunstformer som litteraturen og teateret, fik piben en anden lyd. Nu blev »moderne« for mange synonym for det »flimrende«, det »nervøse« og dermed for tanken om, at filmen – ligesom det moderne selv – var farlig og sygdomsfremkaldende. Filmen blev af mange set som et internationalistisk fænomen, hvilket ofte førte til, at den blev regnet for udansk og dermed skadelig – i hvert fald for »masserne«. Andre så dog filmen som en slags kunstens esperanto, et verdenssprog, der kunne skabe forbrødring på tværs af grænser. Et synspunkt, der havde vanskelige vilkår i en tid med verdenskrig og revolutioner.

Det er kendetegnende for Schröder, at han ikke lader sig nøje. Han stiller sig ikke tilfreds med, hvad man plejer at sige, og støder han i andres fremstillinger på noget, der undrer ham, undersøger han sagerne til bunds. Det kan være lidt ubehageligt at læse, når man selv har kolporteret den »standardviden«, Schröder demonterer. Jeg har fx ved adskillige lejligheder holdt foredrag for udenlandske studerende om dansk films historie og har – i overensstemmelse med, hvad jeg lærte i min studietid – fortalt, at Nordisk Film i årene op til 1. verdenskrig var verdens næststørste filmselskab, kun overgået af det franske selskab Pathé. Det viser sig, at dén historie stammer fra selskabets grundlægger og mangeårige direktør, Ole Olsen, og at den ikke passer. Nordisk var snarere et af de 4 eller 5 største filmselskaber i verden (s. 40-50). Det er da også noget, men det punkterer myten om, hvor store »vi« var engang. Et andet, mere kuriøst, eksempel vedrører spørgsmålet om, hvem der egentlig skrev manuskripter til de danske stumfilm. I en artikel i Nordisk Films 50-års jubilæumsskrift fra 1956 finder Schröder en påstand om, at forfatterne kom »fra alle mulige erhverv, men barberer var i overtal. Deraf betegnelsen 'barbermanuskripter'« (s. 305). At lige netop barberer skulle have skrevet størstedelen af filmmanuskripterne i begyndelsen af 1910'erne er naturligvis en overraskende påstand, som artiklens forfatter, Jørgen Budtz-Jørgensen, i øvrigt ikke underbygger. Schröder derimod spoler påstanden tilbage, så at sige. Den viser sig at bero på en dobbelt misforståelse. Dels talte man om barbermanuskripter i den forstand, at meget af det, der blev sendt ind til Nordisk Film var efterligninger af romaner eller andre film, der altså var blevet skåret til eller 'barberet ned' til formålet. Dels er den korrekte historie, at alle og enhver, *selv* barberer, skrev filmmanuskripter. Barberer – og i særdeleshed barbersvende – tilhørte socialt »den understen Bevölkerungsschichten (...): Barbiergesellen waren die Gruppe mit dem geringsten Vermögen *aller* von der Statistik 1916 überhaupt erfaßten 224 Gruppen« (s. 307). Så er den ged barberet, og Schröder går videre med at vise, hvem der faktisk skrev manuskripterne. Og det var selvfølgelig ikke alle og enhver, og barberer var ikke i overtal. Blandt andet kan han konstatere, at 80 % af forfatterne var mænd, og at over halvdelen af dem havde studentereksamen, hvad kun 2 % af befolkningen havde. Den litterære intelligentsia var sammen med de efterhånden fastansatte dramaturger og folk, der

i øvrigt havde tilknytning til filmbranchen, de største leverandører af manuskripter.

Ideale Kommunikation, reale Filmproduktion er et på alle måder overvældende værk. Sprængfyldt med nye indsigter, der underbygges af detaljerede kildestudier, skaber den et imponerende overblik over hidtil oversete sider af den danske filmhistorie. Det er godt gjort, om end detaljerigdommen kan virke distraherende i forhold til det rimelige ønske, man som læser har om at bevare et samlet overblik undervejs. Det er, som om Schröder ikke kan nævne en forfatter uden lige at gennemgå hele forfatterskabet.

Schröder har en omfattende produktion på sin publikationsliste. Nogle af publikationerne lægger op til eller ligger i forlængelse af afhandlingen. Ikke desto mindre kunne man ønske sig, at han i samarbejde med et dansk forlag ville give sig i kast med at skrive og udgive en forkortet version af denne forkortede version af en del af hans doktorafhandling. Hans forskning fortjener at nå et større, dansk publikum. Det gør den ikke i den foreliggende form. Man kunne forestille sig en version, der sprang polemikken, fodnoterne og mellemregningerne over. Det kunne blive et vigtigt bidrag til interaktionen mellem filmforskningen og det læsende publikum.

Litteratur

- Allen, Robert C. & Douglas Gomery: *Film History. Theory and Practice*. New York: McGraw-Hill, 1985.
- Liljenberg, Bengt: *Dramatik på vita duken. Anteckningar kring den svenska filmen og dess relation til författarna 1910-1990*. Stockholm: Carlssons Bokförlag, 2006.
- Sandfeld, Gunnar: *Den stumme scene*. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1966.
- Thomsen, Bjarne Thorup: »Ibsen, Lagerlöf, Sjöström and Terje Vigen: (Inter)nationalism, (Inter)subjectivity and the Interface between Swedish Silent Cinema and Scandinavian Literature« in C. Claire Thomson (ed.): *Northern Constellations. New Readings in Nordic Cinema*, Norvik Press Series A: No 26. Norwich: Norvik Press, 2006.

Palle Schantz Lauridsen

Kristian Hvidt: Forsker, furie, frontkæmper. En bog om Lis Jacobsen. Gyldendal, København 2011. 432 sider, 349 kr. ISBN 978-87-02-11727-1.

Omslaget på denne biografi prydes af et yndefuldt fotografisk ungdomsportræt af Lis Jacobsen, og fremstillingen er løbende ledsaget af et skønsomt udvalg af andre fotografier af hovedpersonen på alderstrin fra spædbarn til sent i livet; her savner jeg blot det fint karakteriserende billede af Lis ved sit arbejdsbord i hjemmet der blev bragt som frontispice i hendes festskrift *Runer og rids* fra 1952. Desuden gengives talrige mindeværdige karikaturer af hende, tegnet af bl.a. Herluf Jensenius, samt fotografier af bogens øvrige agerende, fx en ung Johs. Brøndum-Nielsen med viltet hår.

At bogen fremkom i 2011 hænger naturligvis sammen med hundredårsjubilæet for Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, som jo blev til på Lis Jacobsens initiativ, og det er da også DSL der har formået Kristian Hvidt til at påtage sig opgaven; det fremgår dog kun af forordet, ikke af titelblad eller kolofon.

Kristian Hvidt (født 1929), tidligere bibliotekar og arkivar for Folketinget, er historiker. Han har bl.a. skrevet doktorafhandlingen *Flugten til Amerika* (1972) om masseudvandringen fra Danmark 1868-1914 og biografien *Edvard Brandes* (1987). Med *Pynt på gesimsen* (1983) om københavnsk etagebyggeri 1860-1920 vovede han sig efter eget sigende uden for sit egentlige fagområde, men han kom godt fra det og viste tillige at han forstod at skrive for en bredere målgruppe. Den chance har han nu fået igen. Da han ikke anser sig for kompetent inden for Lis Jacobsens hovedfelt, filologien, har han rådført sig med to sagkyndige, Inge Lise Pedersen og Marie Stoklund, men han må naturligvis selv hæfte for enkelte misvisninger, som når han et sted taler om at nogle af »originalerne« af de danske landskabslove befinder sig i Uppsala. Nærmest et kuriosum er det at han i forbindelse med stiftelsen af Udgiverselskabet for Danmarks nyeste Historie gætter på at selve ordet *udgiverselskab* blev skabt til den lejlighed; han har glemt – for han citerer det selv side 162 – at Lis Jacobsen brugte denne betegnelse allerede i DSL's publikation *Fyrretyve års virksomhed* (1951, side 22), muligvis endda ordret efter en udtalelse af Kristian Erslev under det berømte møde i Selskab for germansk Filologi den 29. marts 1911. I øvrigt har Hvidt dokumenteret sin skildring i 467 fortløbende nummererede noter som er samlet uforstyrrende bagest i bogen; her må man dog undres over genkommende henvisninger af typen »Se bl.a. A. Hagensen: *Den jødiske Periode 1864-1900, 1904*«, hvor valgmuligheden »bl.a.« kun åbner for ørkesløse gisninger.

Lis Jacobsen og hendes indsats er skildret før, men i mindre format: På en snes sider ypperligt af Mogens Brøndsted i DSL's *Præsentationshæfte II: Lis Jacobsen på hundredårsdagen* (1982; lakonisk resumeret i *Den Store Danske Encyklopædi*, bind 9, 1997), som levnedsløb dels af Peter Skautrup i *Dansk biografisk Leksikon* (3. udgave, bind 7, 1981), dels – og mere indtrængende – af Inge Lise Pedersen i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* (bind 2, 2001). Kristian Hvidt har haft meget mere plads til sin rådighed, men hans bog er ikke en simpel udpens-

ling af det allerede kendte; af afgørende betydning er at han har fået adgang til kildemateriale som var utilgængeligt for de tidligere forfattere. Det drejer sig først og fremmest om Lis Jacobsens efterladte private arkiv, bestående af ikke mindre end 193 pakker med breve i original eller kopi samt et over 200 sider langt udkast til en selvbiografi som hun dikterede til en sekretær i løbet af 1950'erne; derudover har Hvidt kunnet støtte sig til Carlsbergfondets arkiv og til Erik Moltkes papirer på Nationalmuseet. Her følger nogle eksempler på fakta og synspunkter som mestendels er nye i Hvidts fremstilling.

Da den 18-årige Lis i sommeren 1900 tog studentereksamen på den lærde skoles matematisk-naturvidenskabelige linje, fik hun sine dårligste karakterer i aritmetik og geometri; men hun var fra barnsben god til talbehandling, og det satte sig siden spor ikke blot i hendes minutiøse husholdningsregnskaber (hvoraf et fra 1914 er afbildet), men også i hendes sikre greb om bevillingsansøgninger, budgetlægning og bogholderi. Politisk forudseende fik hun i december 1938 den dansk-amerikanske professor Waldemar Westergaard ved Harvard University til på hendes vegne at investere et større beløb i amerikanske værdipapirer – i 1944 havde de afkastet 700 dollars i renter. Ved den tid var hun økonomisk velstillet, havde arvet efter sin far, nationalbankdirektør Marcus Rubin, og efter sin morbror, den rige Meyer Davidsen (»et vistnok meget anseligt beløb«), så det var ikke noget problem for hende at betale en fiskeskipper for at bringe hende og hendes to voksne døtre i sikkerhed i Sverige i oktober 1943. Morbroren havde hun adskillige gange besøgt mens han boede i Paris, hun sværmede som ung for det franske og kunne i et foredrag for Dansk Kvindesamfund indlade sig på at citere en hel passage af Anatole France på fransk – Hvidt taler i denne forbindelse om hendes »overlegne akademiske tone«; men selvom hun kunne kløjes i grammatikken og i et brev til forfatteren Niels Møller skrive »Mon lit est blanche«, synes hun at være blevet ret ferm til fransk, i hvert fald klarede hun i 1928 at holde en gæsteforelæsning på Sorbonne som blev trykt i tidsskriftet *Revue historique*. Når det gælder de foretagender hun satte i gang, kan det noteres at historikeren Kristian Hvidt betegner udgivelsen af *Diplomatarium Danicum* med oversættelsen *Danmarks Riges Breve* som »en af Lis Jacobsens største triumfer«; og at han ved tilblivelsen af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab sætter et kildekritisk spørgsmålstegn: Hvorfor deltog Kristian Erslev – universitetets rektor og det mest indflydelsesrige medlem af Carlsbergfondets direktion – i just det møde i Selskab for germansk Filologi? Var det mon aftalt spil?

Lis Jacobsens syn på kvindesagen betegner Hvidt som »dybt forældet allerede i 1912«. Og hendes personlige problem i sammenhængen kan han belyse ved et brev fra 1919, efter at Lis Jacobsen var blevet enke. Heri citeres hendes 15-årige datter for bebrejdelsen »du er aldrig hjemme« – det var bl.a. fordi hun søgte sammen med den 22 år ældre enkemand Niels Møller. Her taler Hvidt lidt overraskende om hendes »vidunderlig stormende forelskelse«, den synes efter bevarede breve at dømme langt mere afdæmpet end den erotiske lidenskab hun som helt ung gav utilslørede udtryk for i breve til Jacob Peter Jacobsen.

Et kapitel for sig er Lis Jacobsens konfliktfyldte forhold til Johs. Brøndum-Nielsen. I den konkurrence konstaterer Kristian Hvidt – ligesom for øvrigt Inge Lise Pedersen – at der var fejl og ond vilje på begge sider. Men når han tillægger Brøndum-Nielsen den sammenfattende opfattelse (side 254) at »Lis Jacobsen er administrator frem for filolog, han selv udelukkende filolog og en dårlig administrator«, så må det være på sin plads at pege på en anden karakteristik fra Poul Lindegård Hjorths hånd: Brøndum-Nielsen »var en praktisk mand med styrke og handlekraft og en organisatorisk begavelse« (*Oversigt over Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskabs Virksomhed 1977-78*, side 113). Det sidste ord i den komplekse sag er nok ikke sagt endnu.

Lis Jacobsen »kunne se en trykfejl på en kilometers afstand«, hævder Hvidt et sted. Det samme kan man desværre ikke sige om Kristian Hvidt. Vist kan trykfejl ikke hundrede procent undgås, og i en bog som denne, hvor forfatteren principielt citerer sine kilder bogstavret, er det ikke overraskende at møde eksempler på skrivemåder som *må* og præteritum *kunne, skulle, ville* hvor det efter konteksten er givet at det er lapsus for *maa* og *kunde, skulde, vilde*. Den slags kan læseren nok tilgive – eller endda overse. Værre er det når fx notehenvisningerne 411 og 416 er blevet til 417 hhv. 422; når Lis Jacobsens disputats siges at være trykt i »Baches Bogtrykkeri« skønt der står »Fr. Bagges kgl. Hof-Bogtrykkeri« på titelbladet; eller når det stiftende møde i DSL 1911 dateres til »Lørdag den 24. april« skønt kopien af mødeindkaldelsen på den modstående side utvetydigt siger »Lørdag d. 29. Apr.«. Her er der tale om skrivefejl og uagtsom korrekturlæsning. Lige så påfaldende unøjagtigt hedder det om aldersforskellen mellem Lis Jacobsen og Brøndum-Nielsen først at »Han var et år ældre end hende«, men senere med rette at »der var kun 1½ måned mellem deres fødselsdage« – nemlig 2/12 1881 hhv. 29/1 1882. Adskillige tilsvarende faktuelle forbistringer kan nævnes, jeg nøjes med et udvalg: Der tales side 326 om et antal diplomer som professor Lauritz Weibull opbevarede, men i den tilhørende note 403 er Weibull urigtigt ombyttet med »Erup«, trykfejl for Erik Arup. På side 377 nævnes politikeren P. Munchs søn, Ebbe Munch (født 1904); men i personregisteret figurerer han som journalisten og diplomaten Ebbe Munck (1905-74), dog fejlstavet Munch. Det var Verner Dahlerup og ikke Carl S. Petersen der lokkede den helt unge Brøndum-Nielsen til at give sig i kast med at udgive de gammeldanske *Dyrerim* (side 252). Det passer ikke at planen om en dansk-svensk ordbog »kuldsejlede« (side 356), bogen udkom i 1958 under redaktion af Bertil Molde. Forlæggeren for *Danmarks Runeindskrifter* var Munksgaard, ikke Schultz (side 311). Runestenene i Sædinge og Tirsted er på side 299 fejlanbragt i Sønderjylland; men side 305 er Sædinge rigtigt lokaliseret til Lolland. Det beror på en misforståelse at DSL har haft kontor i Torvegade på Christianshavn (side 205), og det er ikke rigtigt at Erik Moltke og den senere professor Poul Andersen (1901-85) som unge var tilknyttet *Ordbog over det danske Sprog* (side 247). Under omtalen er etymologierne i *Nudansk Ordbog* oplyses det at Lis Jacobsen ansatte en særlig ekspert i latin og græsk (side 361) ved navn »Ib Mortensen«; i personregisteret optræder han af gode

grunde uden andre data, for navnet er forkert, det drejer sig om Ib Magnussen (1924-72), den senere overbibliotekar ved Statsbiblioteket i Aarhus. Om *Nudansk Ordbog* bringer Hvidt flere andre oplysninger der adskiller sig påfaldende fra hvad man kan læse hos forlagsdirektør Bo Bramsen: *Politikens Forlag i 25 år* (1971, side 145-153; ikke omtalt af Hvidt); således at NDO, der udkom i september 1953, var udsolgt »i løbet af få uger« – ifølge Bramsen var der inden jul solgt 10.000 eksemplarer af det første oplag på 25.000. Hvidt taler også uklart om et »andet oplag« der udkom 1955 og var forbedret med »en udførlig sproghistorisk oversigt«; det rette er at en sproghistorisk oversigt indgik i ordbogen fra første færd og at den var udvidet i 2. udgave 1957. Om *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* hedder det tilforladeligt (side 370) at det »afsluttedes med bogstavet Å«, men Hvidt har ikke husket på at værkets alfabetisering er svensk, således at rækkefølgen af de tre sidste bogstaver er *å ä/æ ö/ø*. Det er ellers forfriskende at det siges rent ud at John Danstrup blev fyret som redaktør fordi han forsømte sit arbejde ved det fællesnordiske værk (side 368). Men Hvidt giver ikke det rette indtryk af reorganiseringen idet han kun nævner at Georg Rona blev ansat som administrator og fællesredaktør – ikke at det danske præsidium tillige antog en af Lis Jacobsen nomineret redaktør for Danmark hvis navn ses på titelbladene i alle de resterende bind 3-22 (1958-78).

Som allerede sagt kunne der opregnes endnu flere sådanne misvisende eller urigtige detaljer. Og hvis det er sandt som det siges, at djæveln ligger i detaljen, kunne det være fældende for bogens troværdighed. Men det forholder sig snarere som Lis Jacobsen selv oplevede det da hun var dybt uenig i Erik Arups udlægning af Danmarks historie, men samtidig måtte beundre hans folkelige fremstillingsform: »hans Bog er charmerende« (citeret side 291). I Kristian Hvidts skildring af Lis Jacobsens levnedsløb vil detaljer som de nævnte med god grund forurolige eller forarge den initierede læser, men den uindviede vil nok oftest læse hen over dem og spare sig eftersyn af noterne – og i stedet nyde den klare disposition og den ligefremme og fængslende sprogføring. Stilistiske overdrivelser er yderst sjældne, eksempelvis side 166 et indslag af new journalism som »Adrenalin pumpede i blodet på Lis efter foredraget og Erslevs erklæring«; men det er anmelderens smag, ikke nødvendigvis læserens. I bogtitlen *Forsker, furie, frontkæmper* er jeg ikke overbevist af karakteristikken *furie*, i selve fortællingen bruges metaforen *valkyrie* (side 113, 204, 226, 250); men allitterationen virker jo fængende.

En bog om Lis Jacobsen lyder undertitlen – ikke »Bogen«. Den udtrykker Kristian Hvidts rimelige erkendelse af at en anden skribent kunne have skrevet den anderledes; et bud på en helt anden – feministisk – tilgang gav således Leonora Christina Skov i en anmeldelse i *Weekendavisen* 16/9 2011. Men nu er bogen her. Filologer og historikere bør læse den med et vågent øje for dens unøjagtigheder, som introduktion for almenheden gør den dog fyldest, og det forekommer usandsynligt at en afløser vil blive savnet inden for overskuelig tid.

Allan Karker

Ieva Steponavičiūtė: Texts at Play. The Ludic Aspect of Karen Blixen's Writings. Centre of Scandinavian Studies, Vilnius 2011. 262 sider. ISBN 978-9955-634-80-5.

Texts at Play er en bog, der forsøger at nærme sig Karen Blixens forfatterskab: »in the light of play and game theory, leading to the conclusion that play is one of the governing principles« (22). Forfatteren har en MA i engelsk og en ph.d. i litteraturvidenskab fra Universitetet i Vilnius, Litauen, hvor hun pt. underviser i nordisk litteratur på Centre for Scandinavian Studies.

Bogen falder i tre hoveddele, hvoraf den første, blot kaldet »Introduction«, udgør en præsentation og diskussion af de forskellige leg- og spilteorier, der lægges til grund for hovedsynspunktet og de fleste af læsningerne. Her opregnes hvordan teorierne har udviklet sig gennem tiderne fra Heraklit over Schiller, Nietzsche og Heidegger og frem til teoretikere, der har arbejdet med vinklen inden for litteraturforskningen, som fx Peter Huchinson, Wolfgang Iser og Erik Zillén.

Den definition, som er det tætteste forfatteren kommer på at levere en samlet definition af begrebet »play« i forhold til bogens mission, er temmelig bred og udfoldes i forskellige passager i bogens første del: »play is a more dynamic, more pervasive phenomenon, representing both an activity and a spirit which can penetrate not only a game, but any other, even the most rigorous structure and any sphere of human existence« (31), og: »the discussion constantly touches upon other forms of play that architextual play develops into or provokes: role-playing, play with the narrative structure, metafictional play or play with other texts (...) My objective is to (...) capture the dynamism of Blixen's *oeuvre* by tracing its ability to shift between them; to play with play, so to speak« (45).

»Part 1. This is Play« indledes med en analyse af marionetkomedien *The Revenge of Truth (Sandhedens Hævn, 1926)*, hvor Blixens ideer om livet som en marionetkomedie sammenholdes med ideen om at for at være en god marionet, må man også være en god »player«, dvs. have lige dele fantasifuldhed og den rette (ånds)aristokratiske tilgang til livet, men samtidig følge Guds »spilleregler« for at blive i play-terminologien. Herefter behandler forfatteren Blixens diskussion af køn og leg/spil i det tidlige essay »On Modern Marriage and Other Observations« skrevet i Afrika 1923-1924. Her sammenligner Blixen det moderne parforhold i tiden efter første verdenskrig – The Roaring Twenties – som en leg mellem mand og kvinde, der samtidig indebærer at man må give hinanden absolut frihed, selvom Blixen godt ved, at det er svært i praksis, og at de to køn: »do not seem to be quite sure of the game yet« (79). Denne del indeholder desuden tekstanalyser af fortællingerne »Tales of two Old Gentlemen« (*Last Tales, 1957*), »The Poet« og »The Dreamers« (*Seven Gothic Tales, 1934*) med karaktererne Councillor Mathiesen og Miss Malin, som de centrale skikkelser.

I »Part II. Architextual Play« introducerer forfatteren først den danske novelleteori, der har *begivenheden* som det afgørende omdrejningspunkt. Teorien er udviklet af Søren Baggesen (og videreudviklet af Aage Henriksen) på baggrund

af Goethes ide om, at en novelle genre-mæssigt kan karakteriseres ved, at den handler om én (usædvanlig) begivenhed, der så danner udgangspunktet for en central konflikt i resten af narrativet. På et tidspunkt indtræder et afgørende vendepunkt, som fører til novellens slutning, der så igen indeholder et fast sæt af forskellige afslutningsscenarier. Med denne teori som model analyseres »Babettes Feast« (*Anecdotes of Destiny*, 1958) og »The Heroine« (*Winter's Tales*, 1942), der afslutningsvis sammenlignes med to forlæg i verdenslitteraturen, som fortællingerne parafraserer; James Joyce's »The Dead« fra *Dubliners* (1914) og Guy de Maupassants berømte novelle »Boule de suif« (1880). Bogen afsluttes med et kort »Concluding chapter«, der over nogle få sider opsummerer bogens hovedpointer.

Der er ingen referencer i den løbende tekst, så man skal slå tilbage i slutnoterne for at checke, om der blot er tale om en fodnote og/eller der refereres til en bestemt kilde. Dette forstyrrer læsningen en del, da teksten er fyldt med noter, og noteapparatet fylder hele 46 sider. Men det er selvfølgelig i sidste ende smag og behag, der afgør hvilket reference- og noteformat, man foretrækker. Det er dog rigtig rart, at bogen er forsynet med et stikordsindeks, der både indbefatter personer og centrale begreber, hvilket gør det nemt hurtigt at slå efter bagerst i bogen for at se, om det man søger er behandlet og på hvilke sider. Dette bør være standard i enhver akademisk bog.

Samlet set udgør bogen et friskt nyt indspark i Karen Blixen forskningen, i og med den prøver at se Blixens forfatterskab fra en ny vinkel. Det er samtidig en flot bedrift, at den er skrevet på engelsk og tilmed i et godt, nuanceret og læseværdigt sprog. De enkelte trykfejl, der forekommer fire-fem steder i teksten er manuelt rettet med retteblæk, hvilket vidner om den grundighed, som er lagt for dagen, også i forhold til den forudgående research og de mange baggrundslæsninger.

Bogen lider dog noget under, at Blixens forfatterskab søges udforsket ud fra én overordnet vinkel. Det fører til tekstanalyser, som udpeger nogle træk, der ser ud til at passe med teorien, men som ofte ikke er det fokus teksten selv har, eller det som teksten egentlig ønsker at udsige, hvorfor tolkningerne ofte kommer til at fremstå som associationsprægede og for tilfældige (det er det samme problem, vi møder i Dag Heedes queer-teoretiske Blixenbog *Det umenneskelige*, 2001). For eksempel fører det faktum at de to gamle herrer netop har færdiggjort et spil Piquet (et kortspil) i »Tales of two Old Gentlemen« (52-57) og at teksten ikke fortæller læseren, hvem der vandt, forfatteren til at konkludere, at teksten selv er ligesom et spil, hvor der ikke findes nogen endegyldig tolkning. Dette fører til en ret besynderlig og temmelig flagrende læsning, som ikke formår at fange historiens pointe: at for en kvinde er mandens opmærksomhed i forhold til hende som unik person og kvinde og hans seksuelle begær efter hende, vigtigere end alverdens materielle goder og offentlig status, hvilket de to gamle herrers historier på hver deres måde tjener til at understrege. Dette er desuden et genkommende synspunkt i Blixens fortællinger, der er tæt befolket af mandlige karakterer, der netop svigter dette ideal.

Andre afsnit og analyser passer dog bedre med play-teorien, fx afsnittet om marionetkomedien (60-68), afsnittet om »On Modern Marriage« (73-80) og om teateret som gennemgående topos og eksponent for Blixens forestilling om »life as a stage« (117-122). Her udpeger forfatteren meget rigtigt Blixen som tilhænger af en legende, rollespillende tilgang til tilværelsen, der identificeres som aristokratisk i modsætning til den borgerlige nytteværditænkning. Synspunktet opsummeres i dette velvalgte citat fra »On Modern Marriage«:

Much is demanded of those who are to be really proficient at play. Courage and imagination, humor and intelligence, but in particular that blend of unselfishness, generosity, self-control and courtesy that is called *gentilezza* (73).

Denne form for »play« kommer også til udtryk i Blixens leg med læseren og i den dobbelthed, som Blixens karakterer ganske rigtigt ofte udviser: »a combination of contradictory, mutually exclusive qualities (...) these figures unite what in life is usually separated – innocence and sin, erotic appeal and physical ugliness, sterility and fecundity« (1401-41).

Analysen af »Babette's Feast« i afsnittet »Architextual Play« (ordet »Architextual« stammer fra Genette og refererer til: »the entire set of general or transcendent categories – types of discourse, modes of enunciation, literary genres – from which emerges each singular text«, 202) trækker primært på Baggesens novelleteori i stedet for play-teorierne. Problemet her bliver desværre et andet – og det er teoriens afgørende svaghed – nemlig at man faktisk skal have forstået fortællingen først (gennem analyser af fortællestruktur, upålidelighed, forfatterironi), førend man kan udpege den rigtige begivenhed. Forfatteren kommer da også i problemer, da hun bliver nødt til at udpege ikke bare én, men hele tre begivenheder og derfor også har svært ved at udpege den overordnede konflikt, som menes at være: »'the great world' and the world of Berlevåg« (154), selvom den nok ligger på et andet niveau i modstillingen mellem det åndelige og fysiske og idéen om, hvordan vi ofte, som en boomerang, alligevel får, det vi har afvist og fornægtet (Nemesis). De begivenheder, der udpeges, kunne ligeså godt have været nogle andre, hvilket lige præcis peger ind i svagheden ved teorien i forhold til Blixens komplekse fortællinger, der ofte har flere personer og stemmer og på den måde mere ligner novellaer (forstået her som en mellemting mellem en novelle og roman) end de klassiske kortere Boccaccio-noveller. Derfor er teorien meget svær at arbejde med, specielt – vil jeg sige – i forhold til »Babette's Feast«, der jo netop jonglerer med hele fem nøglekarakterer, som alle oplever noget, der radikalt ændrer deres syn på livet og verdens indretning. Novelleteorien, hvis man da overhovedet skal anvende den på Blixens fortællinger, passer således bedre til *Winter's Tales*, hvor formen er strammere og fortællingerne kortere og dermed mere ligner traditionelle noveller. Analysen af »Babette's Feast« slutter dog af med en sammenkobling af James Joyces »The Dead« som litterært forlæg for »Babette's

Feast«, hvilket udgør et interessant bidrag til Blixen-forskningen, der bør efterforskes yderligere.

Samlet set er det lidt påfaldende, at de elementer i Blixens forfatterskab der udpeges som »play« i fortællingerne i det afsluttende kapitel, snarere virker som elementer, der kunne gælde for det meste kvalitetsfiktion, der har berøringsflader med den internationale modernismestrømning fra 1920'erne og fremefter, selvom Blixens forfatterskab, indrømmet, er en af de mest radikale eksponenter i forhold til de træk som forfatteren her opregner: »freedom against restriction, openness, innovation, fun and resistance to closure. They challenge literary conventions and juggle elegantly with other texts. They produce playful narrative structures and defy final interpretations, openings themselves generously to the play of the reader's interpretive ingenuity« (187). Afsluttende sidder man lidt med fornemmelsen af, at det måske havde tjent idéen bedre, hvis play-vinklen blot havde udgjort en enkelt del af en bog med et bredere sigte i forhold til Blixens forfatterskab, men når det så er sagt, så indeholder bogen en stribe gode iagttagelser og udgør – med ovenstående forbehold in mente – et ganske spændende bidrag til Blixen-forskningen anno 2012.

Mads Bunch

Anders Juhl Rasmussen: Arena-modernisme. En position i dansk litteratur. Gyldendal, København 2012. 328 sider, 350 kr. (vejl.). ISBN 978-87-02-12617-4.

Anders Juhl Rasmussen & Thomas Hvid Kromann (red.): Arena-information. Et kapitel i dansk forlags- og litteraturhistorie. Forlaget Arena, København 2011. 282 sider, 249 kr. ISBN 978-87-92684-20-2.

Når man gennem næsten 50 år har købt, læst og er blevet beriget af Forlaget Arenas bøger af danske forfattere og kritikere og de mange ofte introducerende oversættelser, er det en yderligere glæde inden for få måneder at modtage to udgivelser, der på hver deres måde genopfrisker, dokumenterer og perspektiverer forlagets betydning. Men det er på den nævnte baggrund samtidig med en vis undren, man må konstatere, at den del af hensigten med de to udgivelser, der består i en rehabilitering af forlagets og dets forfatters betydning for dansk litteratur, er delvis berettiget.

Straks i forordet til sin bog om Arena-modernismen foregriber Anders Juhl Rasmussen den tese, der går som en (polemisk) ledetråd gennem hans reviderede ph.d.-afhandling: »Det er min påstand, at forskningen i moderne dansk litteratur har underbelyst, hvis ikke ligefrem overset en litterær position med socialt samlingspunkt i forlaget Arena og æstetisk sigtepunkt i en europæisk prosamoder-

nisme, der kulminerer med Samuel Becketts fornyelse af romanen i den modernistiske tradition efter Marcel Proust og James Joyce« (s. 8).

Anders Juhl Rasmussen argumenterer på flere ledder for denne påstand. Litteratursociologisk ved en grundig gennemgang af forlagets historie og af de »sociale dispositioner«, der knyttede en række fremtrædende forfattere sammen i et enestående fællesskab. Æstetisk i en diskussion af modernismebegrebet og etableringen af neologismen »Arena-modernisme«, der herefter bringes i anvendelse over for seks udvalgte værker. Endelig afsluttes der på baggrund heraf med nogle »litteraturhistoriske perspektiver«, hvor der konkluderes under den sigende overskrift: »Marginalisering af Arenas modernisme«.

Gennemgangen af forlagets historie fra dets spæde begyndelse i 1953 med K.E. Hermann som stifter og primus motor indtil 1981 er bl.a. takket være benyttelse af forlagets arkiv på Hald Hovedgaard grundigt fortalt og giver et detaljeret og fascinerende indblik i de mange initiativer og de jævnlige kriser, der nødvendigvis måtte være reglen snarere end undtagelsen for et forlag, der ene og alene ville tage hensyn til værkernes litterære og kulturelle værdi, og hvor man bliver imponeret over fællesskabet og den opfindsomhed, som især Peter Seeberg udfoldede for at redde forlagets eksistens. Og dette fællesskab begrundes i nogle »sociale dispositioner«, hvor der især peges på Arena-modernisternes jyske herkomst som den geografiske fællesnævner og deres høje uddannelsesniveau. Som det tørt konstateres: »Den europæiske prosamodernisme hos Proust, Joyce og Beckett i belysning ved Barthes og Derrida blev næppe studeret af ret mange uden en akademisk uddannelse« (s. 49).

Det jyske og det akademiske og den deraf afledte litterære orientering og diskussionen af, hvad der var god og vigtig litteratur, medførte – med Anders Juhl Rasmussens ord – en udbredt skepsis over for kulturradikalismen: »Den litterære position, Arena i 1960'erne tydeligst positionerede sig i forhold til, var den kulturradikale modernisme hos Villy Sørensen, Torben Brostrøm og Klaus Rifbjerg« (s. 51).

Den kritiske drøftelse af modernismebegrebet/modernismekonstruktionen i dansk litteratur, som Anne-Marie Mai tog op igen i 1998, tager Anders Juhl Rasmussen nu også op igen, og endnu en gang er det Torben Brostrøms berømte artikel fra 1959 »Det umådelige mådehold«, der må holde for. Denne gang primært for at modstille den lyriske »konfrontationsmodernisme« med den prosamodernisme, som blev repræsenteret af nogle af Arenas danske forfattere. Dette giver Anders Juhl Rasmussen anledning til nogle overvejelser over bevidste magt- og udelukkelsesstrategier, der ikke virker helt overbevisende, da de nærmer sig det selvmodsigende. Bl.a. er han utilfreds med den sene tildeling af Akademiets store pris til Peter Seeberg og skriver: »Studerer man Akademiets prisuddelinger i 1960'erne og 70'erne, får man let den mistanke, at Arena-modernisterne først fik den store pris, efter at alle konfrontationsmodernisterne havde modtaget den« (s. 56). Og når han bl.a. begrundes den mangeårige »udelukkelse« af Peter Seeberg som modtager med nogle få satiriske linjer i Klaus Rifbjergs *Marts 1970*

(af alle), så er han ude på et spekulativt overdrev, der under alle omstændigheder kun kan begrunde en »mistanke«.

Heller ikke Torben Brostrøms rolle i magtpillet virker helt afklaret. At hans ovennævnte artikel fik stor betydning, og at Brostrøm havde en enorm indflydelse i kraft af sine anmeldelser i *Information*, sine bøger og bidrag til *Dansk Litteratur Historie*, det er velkendt, men selv om han i sine erindringer erkendte, at han (også) var ude i et litteraturpolitisk ærinde, så skete denne mangesidede virksomhed for at skaffe råderum for den nye lyrik ikke på bekostning af en forståelse for den prosamodernisme, som nogle af Arena-forfatterne repræsenterede. Anders Juhl Rasmussen citerer gentagne gange loyalt fra Brostrøms »rosende anmeldelser« af nogle af Arena-forfatternes bøger og hans anerkendelse af betydningen af forlagets oversættelser, men samtidig kritiseres han for et manglende gehør for og altså forbehold over for den skrifttematiske litteratur og for de værdidomme, der afsiges i forlængelse heraf, og »som angiver den anselige afstand mellem konfrontations- og Arena-modernisme« (s. 168). I forlængelse af Brostrøms ord i en i øvrigt meget positiv anmeldelse af Jens Smærup Sørensens *Byggeri*: »den fortænkte skriftfilosofi, der i nogle år har hæmmet mange af de bedste skribenter af den yngre generation«, konkluderer Anders Juhl Rasmussen: »Det synes at være Egebaks formidling af fransk tekstteori og Arena-modernismens forkærlighed for fortælle- og udsigelsesproblematikken, som Brostrøm ikke brød sig synderligt om« (s. 192). Hvis det er rigtigt, kan man med rette anføre, at det vel er en ærlig sag at have teoretiske og filosofiske præferencer, hvis man udtrykker dem eksplicit, på samme måde som Anders Juhl Rasmussen klart giver udtryk for sine præferencer – og værdidomme – i fremhævelsen af den modernisme, som kom til udtryk i nogle af Arena-forlagets bøger.

Og i den sammenhæng gør han helt ret i at fremhæve den betydning, som Niels Egebak havde for introduktionen af fransk tekstteori og filosofi fra 1960 – som forfatter til en lang række bøger, der udkom på forlaget Arena, og som underviser på Aarhus Universitet. Om denne betydning skriver han sammenfattende: »Egebaks i offentligheden skjulte – men direkte – indflydelse på nyere dansk litteratur, og gennem ham påvirkningen fra den franske modernisme og litteraturkritik, har hidtil været næsten fuldkommen forbigået i litteraturhistorierne. En af gevinsterne ved at rekonstruere Arena-modernismen er, at Egebaks uudrydelige indflydelse på Arenas forfattere hentes frem fra glemslen« (s. 67). Det er helt fint, at Anders Juhl Rasmussen gentagne gange retter op på denne misere, selv om det retfærdigvis må tilføjes, at det objektivt set vel er vigtigere at have en reel betydning, end at den tilgodeses i litteraturhistorierne. At Egebak subjektivt set følte sig forbigået, og at hans indflydelse var skjult for offentligheden, er der flere grunde til, herunder især at der nødvendigvis måtte være et meget begrænset publikum for de ideer, han formidlede. I den henseende delte han i vidt omfang vilkår med nogle af de forfattere, der lyttede til og lod sig inspirere af ham.

Hovedanliggendet for Anders Juhl Rasmussens bog er naturligvis at begrunde afhandlingens titel »Arena-modernismen«, som tidligere nævnt en neologisme.

Betegnelsen forsøger han at indkredse, eller rettere at »rekonstruere« ved hjælp af 10 formelle parametre, hvor der er tilstræbt eksklusivitet i den forstand, at kun de værker der opfylder (næsten) alle de nævnte parametre falder ind under betegnelsen. På den ene side sammenkobler betegnelsen og de 10 parametre en specifik æstetisk position med et forfatterforlag, dog langt fra med alle forlagets forfattere, men på den anden side er disse parametre tilstrækkelig abstrakte og ikke mere »eksklusive« end at også bøger af andre end forlagets egne forfattere lever op til dem, herunder bl.a. Svend Åge Madsens *Besøget* og Inger Christensens *Azorno*, der begge udkom på Gyldendal. Og derudover udkom f.eks. en af de helt centrale »arenamodernister«, Per Højholt, konsekvent på Schönbergs forlag. På denne baggrund kan man naturligvis diskutere, om betegnelsen er særlig velvalgt – eller ligefrem misvisende, men ikke desto mindre lykkes det Anders Juhl Rasmussen at kategorisere en litteratur og med hans egne igen polemiske ord »at tydeliggøre, hvordan der i en længere periode eksisterede to vidt forskellige modernismepositioner i dansk litteratur, hvoraf den ene har stået i skyggen af den anden« (s. 261).

Denne tydeliggørelse konkretiseres og begrundes i afhandlingens anden del, hvor han analyserer seks udvalgte værker¹ med et særdeles produktivt resultat ved anvendelse af Gérard Genettes begreb om transtekstualitet. Om baggrunden for og hensigten hermed skriver han selv med rette: »Når jeg finder det frugtbart at omdanne Genettes begreb om transtekstualitet til en analysemetode, skyldes det ikke mindst de nye muligheder, tekstbegrebet åbner for. Alle bogens udvalgte værker er i forvejen analyseret enten nykritisk, strukturalistisk eller dekonstruktivt, men ingen har hidtil analyseret teksternes transtekstuelle relationer. De transtekstuelle værkanalyser bør derfor snarere opfattes som en afsøgning af endnu uopdagede betydningspotentialer i værkerne end som en definitiv afdækning af deres essentielle mening, hvis en sådan overhovedet gives« (s. 123).

Den »boghistoriske« læsning, som Anders Juhl Rasmussen udfolder i de seks analyser er naturligvis ikke kun relevant for disse værker, men den er det i særdeleshed, fordi forfatterne (og forlagene) i de nævnte værker, bl.a. med eksperimenter med omslag og typografi, bevidst arbejder med betydninger, der rækker ud over den immanente tekst og derfor nødvendiggør en tekstanalyse, der ikke stopper ved tekstens afslutning og sådan set heller ikke begynder ved dens begyndelse. Det lykkes Anders Juhl Rasmussen meget overbevisende og særdeles skarpsindigt ikke blot at vise analysemetodens relevans for en inddragelse af »tekstens transcendens«, men også i de seks enkeltanalyser at sætte fokus på noget specifikt nyt i de enkelte værker, samtidig med at han – trods deres mangfoldighed – kan påvise dem som udtryk for en fælles bestræbelse mod en modernisme, der formelt, stilistisk og tematisk i høj grad, men på hver deres måde og i forskelligt omfang – og med Peer Hultberg som undtagelsen, tager afsæt i Samuel Becketts franske trilogi.²

Et af de begreber, som Anders Juhl Rasmussen bringer i anvendelse, er »præteksten«, der fra et tekstsociologisk synspunkt har den primære funktion at præ-

sentere teksten for offentligheden: »Parateksten er det element, der materialiserer teksten for læseverdenen og former den komplicerede mediering mellem forfatter, forlag og læseverden« (s. 120). En paratekstuel specialitet ved forlaget Arenas produktion var den såkaldte *Arena-information*, en lille selvstændig tryksag, der i mange tilfælde var vedlagt bogudgivelsen, og som var et resultat af den abonnementsordning, der var en afgørende forudsætning for forlagets (skrøbelige) eksistens.

I perioden mellem 1967 og 1982 udkom der 48 numre af *Arena-information*, hvoraf langt de fleste var vedlagt skønlitterære værker og heraf ca. to ud af tre danske værker. Skribenterne var forfattere, der ofte skrev om sig selv, og/eller akademikere og kritikere. For de flestes vedkommende var der tale om et enkelt bidrag, dog med enkelte undtagelser, mest markant med Niels Egebaks i alt 6 bidrag.

Køber man i dag en Arena-bog antikvarisk, kan man være så heldig, at den oprindelige *Arena-information* stadig følger med, hvilket i overensstemmelse med intentionerne er et udtryk for den informative ekstra-værdi af permanent karakter, der var knyttet til den enkelte bogudgivelse. Men i modsætning til bøgernes evt. forord og bagsidetekster havde parateksterne i de vedlagte tryksager naturligvis en mere flygtig eller truet eksistens, og det er meget fortjenstfuldt, at det nu er lykkedes de to udgivere, Anders Juhl Rasmussen og Thomas Hvid Kromann, at finde frem til samtlige numre og som fotografisk optryk at kunne præsentere dem i en samlet udgivelse. At det ikke har været en helt let opgave, ses bl.a. derved, at ikke en gang Det Kongelige Bibliotek havde samtlige numre, hvorfor udgiverne måtte på jagt i diverse privatarkiver.

Når man i dag læser i de 48 numre, bliver man først og fremmest slået af den iøjnefaldende forskelligartethed, hvormed de enkelte skribenter griber den opgave an at være »bindeled mellem forlag og abonnenter«, som der stod i det første nummer. Hvor forlagets udgivelsespolitik som helhed hvilede på en redaktionel linje, hvor alene den litterære kvalitet var afgørende, og hvor de enkelte udgivelser var resultatet af en kollektiv beslutning, så tyder noget på, at der var frie individualistiske rammer for den måde, hvorpå de enkelte skribenter fik mulighed for at »informere« om deres egne eller andres bøger.

I sin meget instruktive indledning kommer Thomas Hvid Kromann ind på denne diversitet og lægger ikke skjul på, at informationen i visse tilfælde snerper hen ad misinformation. »Mere syre- end studievejledning« skriver han om Dan Turèlls introduktion af sin egen bog i det sidste nummer af *Arena-information*, og han citerer Jens Smærup Sørensens ord om, »at ikke alle abonnenter var lige taknemmelige for *Arena-information*'erne (...) og udtrykte irritation over især de mest teoretiske 'læsevejledninger', og som endda smed bogen, der åbenbart var alt for svær, fra sig – efter at have kigget i *Arena-information*'en« (s. 33).

I langt de fleste tilfælde fungerer de enkelte *Arena-information*'er dog også i dag som substantielle og perspektiverende oplysninger til de enkelte bøger, hvad enten det f.eks. drejer sig om Elsa Gress' redegørelse for, hvorfor hun skriver, om

Uffe Harders betragtninger over at oversætte Beckett, om Henrik Bjelkes kommentarer til sin debut, om Peer Hultbergs refleksioner over mål og midler i moderne skønlitteratur, om Niels Egebaks kommentarer til sin bog *Beckett Palimpsest*, eller Per Aage Brandts ordliste til Jacques Derridas skrifttænkning. Og sådan kunne man blive ved! Men de få nævnte eksempler turde antyde, at vi med denne samlede udgivelse, der naturligvis har fået sin egen para-paratekst i form af Jens Smærup Sørensens underholdende tilbageblik »At entrere Arena«, har fået dokumenteret et forlagsinitiativ, der helt i tråd med forlagets indsats som helhed var historisk nybrydende, og som resulterede i en lang række tekster, der ikke blot følgagtigt var knyttet til en tid og en bog, men som stadig kan læses med udbytte – og altså også udenfor den oprindelige kontekst.

»Forlaget Arena – rehabiliteret?« kunne sagtens have været overskriften over ovenstående. Spørgsmålstegnet antyder naturligvis, om forlagets betydning – og »Arena-modernismen« – på noget tidspunkt har været så underkendt eller i den grad gået i glemmebogen, at ordet *rehabilitering* giver nogen mening. For den del af en generation, der i begyndelsen af 60'erne blev litterært bevidst og fanget ind af forlagets udgivelser, forholder det sig helt givet ikke på den måde. Til gengæld ved vi jo, at et halvt århundrede kan indebære et glemslens slør – ikke blot på grund af afstanden i tid, men også på grund af nye filosofiske, teoretiske og metodologiske præferencer med fokus på nye »husguder«. Heri er der ikke noget nyt. Rent faktisk var centrale dele af forlaget Arenas udgivelser i litteraturteoretisk og -politisk henseende i en periode enøjet i den forstand, at man for at komme til orde kun i begrænset omfang kunne eller ville skele til andre udtryksformer, der blev betragtet som bedagede, eller i hvert fald som udslag af nogle erfaringer, der blev betragtet som utidssvarende. Under alle omstændigheder er det prisværdigt, at forlaget Arenas helt centrale betydning – underkendt eller ej – nu er godt og grundigt dokumenteret.

Noter

1. Peter Seebergs *Bipersonerne*, Poul Vads *Taber og vinder*, Per Højholts *6512*, Jens Smærup Sørensens *Byggeri*, Henrik Bjelkes *Hundrede postkort fra Helvede*, Peer Hultbergs *Requiem*.
2. *Molloy* (1961), *Malone dør* (1963), *Den unævnelige* (1964), alle oversat af Uffe Harder.

Bruno Svindborg

Fra Redaktionen

Universitets-Jubilæets danske Samfund

Danske Studier udkommer normalt med ét bind om året. Abonnement på tidsskriftet kan tegnes i enhver boghandel for 275 kr. årligt inkl. moms (ekskl. ekspedition). Man kan dog erhverve det billigere ved at indmelde sig som medlem i Universitets-Jubilæets danske Samfund, hvis kasserer er Simon Skovgaard Boeck, Gammeldansk Ordbog, Christians Brygge 1, 1219 København K. Årskontingentet er kr. 250, hvortil lægges forsendelsesgebyr (porto + ekspedition).

To our members abroad: You are kindly requested to pay your membership fee for 2012, DKK 275 (inclusive of postage and packing) either to the Giro account of the University Press of Southern Denmark, swift-bic: dabadkkk, IBAN: DK 24 3000 0008 0420 20. Please note that UJDS can bear no unintentional reduction of your annual contribution caused by charges. If you pay by a Giro transfer, either a foreign Eurogiro or a Swift transfer, you are kindly requested to pay the service charge of DKK 30 that is a total of DKK 305.

For årskontingentet får medlemmerne tilsendt Danske Studier, mens andre tilbydes dem til en favorabel subscriptionspris. Medlemmerne kan derudover købe tidligere udsendte – ikke udsolgte – publikationer til reducerede priser. Medlemsleveringen for 2012 består af Danske Studier 2012 (nr. 578) og – efter bestilling – *Hans Brøchners breve til Julie Thomsen fra årene 1846-47 og 1849* udgivet af Carl Henrik Koch og Vibeke Koch (nr. 579).

Tilsendte publikationer

Digitala och tryckta utgåvor. Erfarenheter, planering och teknik i förändring, red.: Pia Forssell och Carola Herberts. Nordiskt Nätverk för Editionsfilologi, Skrifter 9. Helsingfors 2011. – Aage Jørgensen: Den unge Johannes V. Jensens genreløshed – eksperimenter i et diffust medie-billede < Översättning – adaptation, interpretation, transformation. Föredrag vid den 28:e studiekonferensen i International Association of Scandinavian Studies (IASS) i Lund 3–7 augusti 2010, red. Claes-Göran Holmberg och Per Erik Ljung, Lund 2011. – Aage Jørgensen: Kaj Munk – nogle litteraturhenvisninger < Kaj Munks dramatik i teaterhistorisk optik, red. Marc Auchet og Anker Gemzøe, 2011. – Aage Jørgensen: Klaus Rifbjerg-litteratur – et skønsomt udvalg < Skyld og uskyld i mellemtiden. Klaus Rifbjergs 'Den kroniske uskyld', red. Jørgen Dines Johansen og Johs. Nørregaard Frandsen, 2012. – Aage Jørgensen: Søren Kierkegaard Literature 1956-2006. A Bibliography. Supplement, Including Entries from 2007-2011 < Kierkegaard Studies. Yearbook 2012, Berlin/Boston 2012. – Aage Jørgensen: H.C. Andersen og Møn < Anderseniana, 2011. – Aage Jørgensen: H.C. Andersen og P.C. Skovgaard < Anderseniana, 2012. – Aage Jørgensen: H.C. Andersen-litteraturen, 2010-2012 < Anderseniana, 2012. – Aage Jørgensen: Grundtvig-litteratur 2009-2012 < Grundtvig-Studier, 2012. – Aage Jørgensen: Liv i kludene – vitalistiske træk i Himmerlandshistorierne < Nordica, 29, 2012. – Grethe Rostbøll: Karen Blixen og Sverige. København 2011 – Rudolf Rydstedt: En matchningsdriven semantisk modell. Mellan ordboken och den interna grammatiken. Göteborgstudier i nordisk språkvetenskap 19. Göteborg 2012. – Peter Andersen Vinilandicus: Nordens gotiske storhedstid. Odense 2012.

Etudes Germaniques, 66e année, 2, 2011; 67e année, 1-2, 2012. – Jahrbuch des österreichischen Volkslidewerkes, 61, 2012. – Namn och Bygd. Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning, 99, 2011. – Språk & stil. Tidskrift för svensk språkforskning. Ny följd 21. 2011, 22:1. 2012 – Studia anthroponymica Scandinavica. Tidskrift för nordisk personnamnsforskning, 29, 2011. – Zeitschrift für Volkskunde, 108. Jahrgang 2012/I.

